

Közép-Európai Közlemények
Történészek, geográfusok és regionalisták folyóirata

III. évfolyam 3. szám 2010/3. No. 10.

TANÁCSADÓ TESTÜLET

Ormos Mária akadémikus, a Tanácsadó Testület elnöke

A Tanácsadó Testület tagjai:

Buday-Sántha Attila DSc, Pécsi Tudományegyetem
Botos Katalin DSc, Szegedi Tudományegyetem
Csáth Magdolna DSc, Kodolányi Főiskola
Horst Haselsteiner akadémikus
Hajdú Zoltán DSc, MTA Regionális Kutatások Központja
Horváth Gyula DSc, főigazgató – MTA Regionális Kutatások Központja
Rechnitzer János, Széchenyi István egyetem
Süli-Zakar István DSc, Debreceni Egyetem

SZERKESZTŐSÉG

Főszerkesztő:

Dr. habil. PhD PhD Gulyás László – Szegedi Tudományegyetem

Főszerkesztő-helyettes:

Szávai Ferenc DSc – Budapesti Corvinus Egyetem

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Dr. habil. Bertalan Péter – Kaposvári Egyetem
Dr. PhD Keczer Gabriella – Szegedi Tudományegyetem
Dr. habil. Marjanucz László – Szegedi Tudományegyetem
Prof. Dr. Majoros István – Eötvös Loránd Tudományegyetem
Dr. PhD Maruzsa Zoltán – Eötvös Loránd Tudományegyetem
Dr. PhD Nagy Mariann – Pécsi Tudományegyetem
Dr. habil. Rédei Mária – Eötvös Loránd Tudományegyetem
Dr. PhD Szónoky Ancsin Gabriella – Szegedi Tudományegyetem
Dr. univ. Tóth István – Móra Ferenc Múzeum, Szeged
Dr. PhD Veres Lajos, elnök-vezérigazgató – Hazai Térségfejlesztő Rt.

Felelős kiadó:

Dr. Gulyás László
6727 Szeged, Löwy Sándor utca 37. e-mail: gulyas1@t-online.hu

ISSN 1789-6339
HU ISSN 1789-6339

Technikai szerkesztő:

Kádas Gabriella

Nyomda:

Juhász Nyomda

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó	5
---------------------	---

A HABSBURG MONARCHIA ÉS ÖRÖKSÉGE

Kaposi Zoltán: A felvidéki gazdaság felzárkózási esélyei a vámunió korában (1850–1914)	7
Kókai Sándor: A Bánság etnikai-kulturális közösségei a XX. század elején.....	16
Bácsfainé Hévízi Józsa: A nyelvtörvények és nyelvhasználat tisztázatlan kérdései a XIX. századi Magyarországon.....	29
Pap József: Kísérlet a magyarországi választókerületek huszadik század eleji etnikai karakterének meghatározására.....	38
Nagy Miklós Mihály: Egy elmulasztott történelmi lehetőség: az osztrák–magyar gyarmatosítás.....	46
Sarnyai Csaba Máté: A jogi személyiség kérdése az erdélyi római katolikus státust illetően az 1932-es emlékirat tükrében.....	58
Vizi László Tamás: A trianoni diktátum aláírója: a miniszter Benárd Ágoston.....	67
Suba János: A trianoni magyar–csehszlovák határmegállapítás egyik mozzanata: a politikai határbejárás 1921–1923.....	80
Miszlay Zsolt: Kárpátalja vasúthálózatának alakulása az 1939-es terület-visszacsatolás következtében.....	90
Bartók Béla: A rozsnyói egyházmegye tanítóinak és papjainak 1938-as petíciója	98
Szabó Attila: A trianoni Magyarország törvényhatósági jogú városainak és megyeszékhelyeinek oktatási intézmény ellátottsága.....	106

REGIONÁLIS TUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

Szabó Ingrid: Munkaerő-piaci folyamatok a szlovák–magyar határ mentén.....	115
Molnár Ernő: Románia rendszerváltás utáni ipari szerkezetváltásának globális és regionális aspektusai	123
Székely Andrea: Az eurorégiók szerepe a határok lebomlásában.....	132
Reményi Péter: A jugoszláv városhálózat rang-nagyság eloszlásának változásai	144
Lőrinczné Bencze Edit: Az Európai Unió további bővülése: a jugoszláv utódállamok	152

FIATAL REGIONALISTÁK

Lux Gábor: Periférikus fejlődés, szerkezetátalakítási törekvések: Baranya megye és az államszocialista iparpolitika	161
--	-----

RECENZIOK

Gulyás László (szerk.): A modern magyar gazdaság története Széchenyitől a Széchenyi tervig Ismerteti: <i>Kaposi Zoltán</i>	170
Kupa László (szerk.): Kisebbségi autonómia-törekvések Közép-Európában – a múltban és a jelenben Ismerteti: <i>Kugler József</i>	173
Kókai Sándor: A Bánság történeti földrajza (1718–1918), A Bánság helye és szerepe a Kárpát-medence földrajzi munkamegosztásában Ismerteti: <i>Nagy Miklós Mihály</i>	176

Előszó

2006 decemberében néhány egyetemi oktató-kutató életre hívta a Virtuális Intézetet Közép-Európa Kutatására (VIKEK). Meggyőződésünk, hogy a hagyományos tudományterületi határokat átlépve, a szakmai és emberi szinergiára építve olyan új tudományos eredmények születhetnek, amelyek a korábbiaktól eltérő aspektusait mutatják Közép-Európának. A VIKEK alapítói és a hozzájuk csatlakozók nem csak szakmai közösséget alkotnak, de hasonló világnézetük, azonos értékrendjük is összekapcsolja őket.

A VIKEK alapítói és tagjai fontosnak tartják, hogy publikációs fórumot teremtsenek a Közép-Európával foglalkozó oktatók és kutatók számára. 2008 tavaszán, közel egy éves előkészítő munka után megjelent a Közép-Európai Közlemények első száma. A kezdeményezés létjogosultságát mi sem mutatja jobban, mint az, hogy immár a KEK tizedik számát tartja kezében az olvasó.

Jelen kötet gerincét a „II. Többnemzetiségű államok keletkezése és bomlása” címmel 2010. március 15-én, Szegeden rendezett konferencia előadásai adják. A No. 10-es kötet a közösségünkől megszokott interdiszciplináris jelleget tükrözi: a munkaerőpiac, a regionális együttműködések, Trianon, egyháztörténet, városfejlődés, katonapolitika, vasúttörténet egyaránt szóba kerül, hogy csak néhányat említsünk a tanulmányok témái közül.

A kerek szám, a tizedik kötet arra is lehetőséget nyújt, hogy áttekintsük, értékeljük, sikerült-e elérni kezdeti céljainkat, megtartani az induláskor lefektetett irányelveinket. A KEK indításakor elhatároztuk, hogy olyan folyóiratot készítünk, amely bemutatkozási lehetőséget teremt a fiatal kutatóknak, de számít a tapasztalt kollégákra is. Nos, az eddig megjelent tíz kötetben a doktori fokozat megszerzése előtt álló, ígéretes fiatalok éppúgy publikáltak, mint az egyes szakterületek elismert, tudományos fokozatokkal rendelkező művelői. A KEK-ben megjelent minden cikk lektorált, angol nyelvű összefoglalóval ellátott, így eleget tesz az MTA, és MAB által támasztott követelményeknek.

Úgy véljük, a KEK első tíz kötete bizonyította: egy tudományos folyóirat lehet egyszerre sokszínű és egységes, nyitott és színvonalas. Bízunk benne, hogy a hagyományostól eltérő szervezeti és szakmai alapokon létrejött közösségünk és folyóiratunk hozzájárulhat Közép-Európa múltjának és jelenének kutatásához, jövőjének alakításához.

Köszönet mindenkinek, aki munkájával, támogatásával lehetővé tette, hogy a Közép-Európai Közlemények elindulhasson, és eljuthasson a tizedik számáig. Kérjük, maradjanak továbbra is szerzőink, olvasóink.

Szeged, 2010 júniusa

Dr. Keczer Gabriella
a Szerkesztő Bizottság tagja

KAPOSÍ ZOLTÁN*

A FELVIDÉKI GAZDASÁG FELZÁRKÓZÁSI ESÉLYEI A VÁMUNIÓ KORÁBAN (1850–1914)

CHANCES OF THE UPPER-HUNGARIAN ECONOMY TO CATCH UP IN THE AGE OF THE CUSTOMS UNION

ABSTRACT

The author was looking for the answer what was the rate of economic development of Upper-Hungary 1867–1914. In the Habsburg Monarch a custom union was instituted between Austria and Hungary in 1850 which made the flow of the factors of production easier. The economy of Upper-Hungary went through a quick transformation in this new economical system. By 1914 it became the most industrialized part of Hungary (beside Budapest) and it had extensive domestic market relations. This quick development had different reasons. The wide social background of the local entrepreneurs (aristocrats, artisans and foreign investors) and the increased demand for the industrial products of Upper-Hungary played an important role in this development. The modern manufacturing system was built in that period. Serious changes happened due to the state industrial support and also the procreation of the credit and railway system. The author proves that comparing with other parts of Hungary the arrears of the north peripheral areas was significantly lessened by this economical growth.

1. A birodalmi közös piac és az összetartozás

A 19. század közepétől Ausztria és Magyarország között kialakított vámközösségi rendszer élesen különbözött a korabeli európai országok gazdaságpolitikai modelljétől. A két ország gazdasági alrendszereiben egyaránt találhatunk olyan hatóerőket, amelyek erősítették az egységbe szerveződést. Ausztria-Magyarország több volt, mint egyszerű vámunió: igazi közös piacként működött; teljes monetáris integrációval és részleges adóunióval. A „gazdasági kiegyezés” a termelési tényezők, a munkaerő és a tőke teljes és szabad áramlását biztosította a két ország között.¹ Az összeszerveződés gazdasági működésének részletes felvázolása nyilvánvalóan meghaladná ezen tanulmány kereteit. Mégis hadd hívjuk fel a figyelmet néhány olyan elemre, amelynek meghatározó szerepe volt a folyamat előrehaladásában.

A 17–18. század fordulójának kameralista irodalma is tisztázta már az eltérő gazdaságföldrajzi adottságokat, rámutatva az agrárjellegű Magyarország, és az iparilag fejlettebb osztrák tartományok lehetséges gazdasági kapcsolatára. Az erre épülő kereskedelem folyamatosan erősödött: az első világháború előtt a magyar agrárkivitel 82–83%-át Ausztriában értékesítették, ugyanakkor az ipari termékek importjában Ausztria szerepe mintegy 85–86% volt. A közös jegybank politikája, illetve számos osztrák pénzintézmény magyarországi megjelenése miatt hamar végbement a hitelintézeti rendszer összeépülése is. A közös jegybank egyben monetáris uniót is jelentett, ahol 1892-ben aranypénz-rendszert vezettek be. Az intézmények mellett a pénzügyi kiegyenlítődés a kamatlábak szintjén is végbement.² A vámuniós modellben megvalósult a tőkeallokáció szabadsága is, amit vilá-

* Dsc, Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar.

gosan jelez, hogy a Magyarországon befektetett tőke jelentős része a századfordulóig a birodalom nyugati területeiről származott. Nagy jelentősége volt a hazai és az ausztriai vállalatok közti kapcsolatoknak, hiszen a közös vállalatok szaporodásánál talán semmi sem bizonyíthatja jobban az integrációs tendenciákat. Közös vállalatok nagyon sok ágazatban működtek, de leginkább a nagyiparban (vaskohászat, bányászat, gépipar) terjedtek el. Az első világháború kitöréséig csaknem száz közös vállalat alakult.³ A munkaerő szintjén is erősödtek a kapcsolatok. Az ipari fejlődéshez szükség volt a munkaerőhiány azonnali pótlásaként külföldi tömegek bevonására. Az utóbbi évtizedek hazai és nemzetközi vállalkozói kutatásai rámutattak arra, hogy a Magyarországra érkező gazdag, tőkeerős vállalkozók döntő többsége a Monarchia nyugati részéből érkezett, ám továbbra is igaz, hogy a bevándorlók tömegét a fizikai és a szakmunkásrétegek alkották. Voltak olyan ágazatok, ahol nem is lehetett hazaiakkal pótolni a szakképzet külföldi munkaerőt. A Monarchia gazdasági fejlődése a 19. század második felében rendkívül látványos volt, ezt mind a gazdasági növekedési, mind az életszínvonal változására utaló mérések bizonyítják. A növekedés azonban az egyes területeken eltérően ment végbe. A birodalmon belüli különbségek csökkentek, de még így is háromszoros különbség maradt az osztrák és cseh, illetve a galíciai területek között, míg Magyarország egy főre jutó jövedelme nagyjából a birodalmi átlag körül mozgott. Úgy tűnik, hogy a jövedelmi különbségek jelentős nagyságrendje ellenére a kisebb territóriumok egyre jobban illeszkedtek az önellátó, zárt birodalom funkcionális rendjébe.

2. Elmaradottság és kiegyenlítődé

Az európai országok fejlettségbeli különbségei igen nagyok voltak; a jelenség elemzése, okainak feltárása és a változások leírása különösen az utóbbi 30–40 évben a gazdaságtörténet számára is állandó témát biztosított. A kutatások egy része azzal foglalkozik, hogy a történeti fejlődés során az egy adott térségen belüli fejlett és fejletlen régiók hogyan változnak; közelebb kerülnek egymáshoz a térségek, avagy hosszú távon távolodnak egymástól. Ha a hagyományos klasszikus gazdaságtudományi gondolatokhoz nyúlunk vissza, akkor a gazdasági növekedésnek a kiegyenlítő hatásait állapíthatjuk meg. Ez abból következik, hogy a szabad piacokon olyanfajta erőforrás-allokáció zajlik, amely a befektetéseket egyre inkább az alacsonyabb bérköltségű vidékek felé tereli, s az ott létrehozott beruházások, munkahelyek, az ott képződő jövedelem alkalmas a terület gyors átalakítására. Erre vannak világos, szakirodalmilag igazolt példák. Az 1950-es évek kutatásaiból ismertté vált, hogy a fejletlen területeken bekövetkező növekedés lényegesen magasabb ütemű lehet a fejlett országokénál.⁴ A neoklasszikus növekedéstudomány képviselői szerint a fejletlen térségekbe befektetett tőke hozamai nagyobbak; a tényező-mobilitás, s nem utolsósorban a technológia gyors adaptációja miatt komoly lehetőség nyílik a konvergens fejlődésre, s ez az integrációs területek egyenlőtlenségeinek csökkenéséhez vezethet.

A gazdaságtörténeti kutatások tapasztalatai ugyanakkor azt is mutatják, hogy a fenti konvergencia az európai területeken csak esetlegesen érvényesült, s a fejletlen területek jelentős részénél nem is következett be. Hiába egyesülnek a területek, a fejletlen régiók maguktól nem tudnak felzárkózni, sőt, teljesen ellentétes folyamatok is végbe mehetnek: a fejletlen területek továbbra is elmaradtak maradnak, ugyanakkor a másik oldal még fejlettebbé válhat, vagyis a különbségek még fokozódhatnak is.⁵ Hitiris ezt azzal magyarázta, hogy a fejlődés során ún. regionális gócpontok alakulhatnak ki, amelyek vonzzák a kereskedelmet; ezeken a gócterületeken az erőforrások és az infrastruktúra jól kiépített, s ott van a piac is, amely felveszi a terméket, s nem a fejletlen területeken. A gazdaságtörténeti tapasztalatok azt mutatják, hogy az európai gyakorlat szerint még a liberális gazdaságpolitika

korszakában is segítség kell a fejletlen területek felzárkózásának elindítására. Nem véletlen, hogy mind az osztrák, mind a magyar kormány megpróbálkozott a gazdasági fejlődés felgyorsítása érdekében különböző támogatási formákkal, persze a tőkeerősebb osztrák állam ezt sikeresebben tehetette.⁶

3. A felvidéki gazdaság felzárkózásának lehetőségei

A Monarchia rendszerébe betagozódó Magyarországon is jelentős egyenlőtlenség alakult ki különböző területi egységek között. A dualizmus korában egyrészt a piacgazdasági viszonyok gyors terjedése, valamint az 1880-as évektől mind erőteljesebbé váló állami gazdaságfejlesztési kísérletek is egyértelműen a fejletlen régiók felzárkózását eredményezték. Fontos azonban hangsúlyoznunk, hogy abban a korban a medence belső és külső területei között nem volt gazdasági határ, még akkor sem, ha az 1920-as trianoni határ valamiképpen ezt sugallná. Vagyis ez azt jelenti, hogy a Felvidék⁷ gazdasága szervesen kapcsolódott a tőle délre lévő városokhoz, piacokhoz, feldolgozó művekhez. Ugyanez érvényes a déli területekre, ahol Bácska, Bánát, Temesköz stb. nem egy elválasztott gazdasági terület, hanem a gazdasági rendszer szerves része volt. A kapcsolatokra jó példa Budapest és a felvidéki bányák és vasfeldolgozók viszonya. Budapest gépgyárainak tulajdonosai, üzemeltetői az ipari nyersanyag-szükségleteik nagy részét a felvidéki bányaterületekről szerezték be.⁸ De jó példa erre a Felvidék legnagyobb nehézipari vállalkozásának vezetése is: az 1881-ben két nagy gyár fúziójával létrehozott Rimamurány–Salgótarján Vasmű Egyesület Rt. az operatív irányítást Salgótarjánban, de a kereskedelmi és pénzügyi irányítást Budapesten végezte.

Nézzük meg a továbbiakban, hogy a Felvidék gazdasági változásait tekintve melyek voltak azok a dinamikus elemek, amelyek e térség felemelkedésében nagy szerepet játszottak, s amelyek eltértek más területek fejlődési jellegzetességeitől.

3.1. A vállalkozók származása

A Felvidék gazdasági átalakulása során a vállalkozók között a klasszikus iparosodásra jellemző szinte minden csoport képviselőit megtalálhatjuk. Nagy számban fordultak elő külföldi tőkések, akik jelentős beruházásokat hoztak létre. De ott voltak a pénzintézetek is (Wiener Bankverein, Creditanstalt stb.). Találunk példákat a műszaki ismeretek kamatoztatásával való felemelkedésre is. Néha még a városi önkormányzatok is jelentős beruházásokat tudtak kialakítani, nem is beszélve néhány kifejezetten nagy kincstári vállalat létrehozásáról. Ami a Felvidék esetében igen különleges, az főleg a helybeli nagy-és középbirtokok részvételének mértéke az ipari vállalkozások elindításában. Ne felejtjük el, hogy a Felvidéken a nagybirtokszervezet korábban ugyanúgy kiépült, mint az ország más részein. Hatalmas birtokokkal rendelkezett számos olyan família, amelynek tagjai a törvényhozásban, a vármegyék működésében, a kormányzatban vagy egyszerű helybeli gazdasági társaságban vagy egyesületben is ott voltak. Említsük meg közülük a Pálffy, a Zichy, az Andrássy, avagy a Coburg-famíliát, de nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy a Duna fölötti területeken az esztergomi érsekségnek avagy a garamszentbenedeki főkaptalannak is jelentős kiterjedésű birtokai helyezkedtek el.⁹ A felvidéki nagybirtokok sokszor jókora kiterjedésű, az ország több pontján meglévő birtokkomplexumok részei voltak.¹⁰ A nagybirtokok számos ipari vállalat létrehozásában jeleskedtek, ami sok esetben nagyon megkülönböztette őket az ország délebbi területeinek főrangú embereitől. (Persze nemcsak az arisztokratáknak volt hatalmas földjük, jeleskedtek ebben a nagy bányavállalatok is: a fentebb említett Rimamurány–Salgótarján Vasműnek 25 000 kat. holdas erdőbirtoka, s 27 000

kat. holdas egyéb bányaterülete is volt; de említhetnénk még egy-egy nagyobb város erdőterületét, Kassa például 29 876 kat. holdas erdőbirtokkal rendelkezett.)¹¹

Emeljük ki a felvidéki arisztokrata vállalkozók közül azt a személyt, aki talán a legtöbbet tette a térség gazdasági felemelkedéséért. Gróf Andrassy Emánuel (1821–1891), ismeretebb nevén Andrassy Manó, avagy a „vasgróf”, örökségként szerzett hatalmas birtokaira alapozva építette ki ipari vállalkozásait. Örökölte az oláhpataki Károly-kohót, felépítette a az alsósajói vasolvasztót, megvette a betléri, a berzétei, a gombaszögi és a vígtelkei vasgyárakat. Ő hozta létre a salgótarjáni és borsodi vasmű társulatot. A kohókhoz persze faszén is kellett, amihez Andrassy gróf 85 000 holdas erdőbirtoka szolgáltatta az alapanyagot. A vasművei mellett nagy szerepe volt a grófnak az északi vasútvonalak kiépítésében.¹²

Érdekes vonása a felvidéki gazdaságnak, hogy a gazdaságföldrajzi adottságokat kihasználva a kisebb birtokokkal rendelkezők is gyakran kezdtek ipari vállalkozásba. A közép- és kisbirtokosok között a vasiparban találhatók a Kubinyiak, a Benkárók, a Cziburok, a Szontághok stb.¹³ S gazdasági hatásaik nem is álltak meg a vármegyénél, néhányan közülük még terjeszkedtek is. Így például Madarász András¹⁴ kisnemes a családi örökségéből 1832-ben alapított egy vashámort Csetneken, majd létrehozta Csetnekvölgyi Concordia Vasgyár Társulatot több bányabirtokossal együtt. A vállalat élére 1845 után vejét, a gömöri birtokos Szontágh Pált¹⁵ állította, maga pedig Pécsre költözött, ahol megalapította a Csetnek-Pécs Vasgyár Társulatot, s ahova a nyersvasat a gömöri üzeméből szállította. Madarász vejével együtt Pécsen a vasipari komplexum mellett létrehozott egy gépgyártó üzemet.¹⁶ A Szontághok Madarász halála után leányágon megszerezték a csetneki üzemet. A 19. század végén a volt vashámorok egy része helyén már rézgyárak működtek, amelyek termékeit az egész országban, külföldön pedig főleg Szerbiában és Romániában értékesítették.¹⁷ (A Concordia vasgyár később a Sárkány családé lett, majd pedig a kincstár vásárolta meg.)¹⁸

3.2. Ipari kereslet – iparosodás

A dualista korszak kezdetén az ország iparilag elmaradott térség volt, ezzel szemben az első világháború előtt a foglalkoztatottságot illetően már mintegy 20%-os arányt láthatunk az ágazatban. A korszak az iparosodás ideje egész Európában, s a felvidéki területek a gazdaság-és természetföldrajzi adottságaik miatt jó indulóbázissal rendelkeztek. A 19–20. század fordulóján (s korábban is) a Felvidék amúgy is az ország legiparosodottabb régiója volt; Szepes, Zólyom, Nógrád, Borsod, Liptó és Gömör megye összefüggő területén volt a legmagasabb a gyáripari keresők aránya.¹⁹ Hangsúlyozzuk, hogy az iparosodásban elsődleges szerepe a magángazdaságnak volt, s nem az állami befolyásnak, de kétségtelen, hogy az állam néhány ágazat megerősítésében nagy szerepet játszott. A térség iparosodását vizsgálva azt láthatjuk, hogy szinte minden ágazatban komoly előrelépés ment végbe, különösen jól látszik ez a nyersvas-termelés területén.

A jelentősebb felvidéki nyersvas-termelő gyárak teljesítménye²⁰ (1882–1896, métermázsában)
Production of the most important iron-factories in Upper-Hungary

Az üzem neve	1882	1895	1896
Rimamurányi és Salgótarjáni Vasmű Egyesület Rt.	203 128	787 447	1 055 821
Andrassy-féle vasgyárak	203 132	326 472	366 185
Kincstári vasgyár Tiszolczon	48 156	137 279	134 898
Sárkány K. és társai Concordia és többi vasművei	89 582	102 775	102 845
Heinzellmann-féle chisnyóvízi vasgyár	48 965	93 703	88 439
Dobsina város vasgyárjai	–	36 156	72 535

Forrás: Matlekovits Sándor 1896. 46. old.

A fenti üzemek közül emeljük ki a Rimamurányi és Salgótarjáni Vasművet, hiszen a vállalat fejlődése szinte egyedülálló volt a dualizmus éveiben. Kezdetben még nyersvas-termelése elmaradt az Osztrák Államvaspálya Társaság termelésétől, ám az első világháború előtt már a legnagyobb nehézipari komplexum volt Magyarországon, társvállalataival együtt számítva már 5,4 millió q nyersacélt állított elő, amely a hazai termelés 63%-át tette ki.²¹ A nagyvállalathoz ugyanakkor számos technikai-technológiai innováció is kapcsolódott.

A nehéziparhoz hasonló jellegű fejlődést láthatunk más ágazatokban is, így például az élelmiszeripar és a textilipar több ágazatában is. A felvidéki iparfejlődésre nagy hatást gyakoroltak az 1881–1907 közötti ipartámogató törvények. Ismert, hogy országos szinten 1700 üzem részesült az állam részéről támogatásban.²² Az ipartámogatásnak az egyik bevallott célja pontosan az volt, hogy mind a hazai, mind a külföldi vállalkozókat beruházásokra ösztönözze. A felvidéki ipar terén a legtöbb támogatást azok a vármegyék kapták, amelyek az agrárágazatot illetően a legelmaradottabb területek voltak, vagyis Liptó, Trencsén, Árva, Turóc és Zólyom vármegyék.²³ Az állami támogatás a legtöbb esetben már működő, magántulajdonú ipari kapacitások fejlesztéséhez kapcsolódott, amely vállalatokon belül új üzemszerveket lehetett kialakítani, s így jelentős foglalkoztatás-bővítést lehetett elérni.

Ágazatszerűen vizsgálva az állami támogatások jelentős része a nagy hagyományokkal rendelkező szeszfőzés ágazatához kapcsolódott, de mellette egyéb élelmiszeripari területek (gőzmalmok, cukorüzemek) is többletforrásokhoz jutottak. A textilipar is komoly fejlődési pályát írt le: ez esetben emeljük ki az 1895-ben alapított, pamutfonással foglalkozó rózsahegy Magyar Textilipar Rt-t, amely már a kezdetekben is 700–800 főt foglalkoztatott,²⁴ de a létszámnövekedés szinte folyamatos volt. 1909 felé a gyár ezer fős foglalkoztatás-bővítését is tervezték,²⁵ 1912-ben pedig már 4000-en dolgoztak a fonógyárban, amivel a Monarchia legnagyobb pamutfonodájává vált.²⁶ A dualista korszak kezdetén még csak három magyar posztógyár volt (Gács, Pozsony és Losonc).²⁷ Ezért is volt nagy jelentősége az 1907. évi ipartámogató törvénynek, amely kifejezetten előnyös helyzetbe hozta a magyar textilipart, s így mind a gyárak, mind a foglalkoztatás gyorsan növekedhetett. A gyapjúipar újdonsága volt a Nógrád megyei Videfalván egy gyapjúmosó intézet.²⁸ A századfordulón már mintegy 500 főt foglalkoztató Gácsi gyapjuszövet és finomposztógyár Rt. is kapott állami támogatást,²⁹ akárcsak az 1880-as években a szepesi vászonfehérítő-gyár, a késmárki szövő-és posztógyár stb.³⁰ A textilipar más ágazatai is gyorsan fejlődött, az 1870-es évek jelentéseiből tudható, hogy Késmárkon lenipari vállalat jött létre, Futtakon és Pozsonyban már gépesített kötélgyártó üzemek működtek.

Az újonnan alapított gyárak, üzemek működése felvetett két olyan problémát, amely a peremvidékek gazdasági fejlődésével volt kapcsolatos. Az egyik, hogy a Monarchián belül a cseh és osztrák tőke nem akart a távoli vidékekre települni, hanem inkább a határhoz közeli városokban próbált beruházásokat létrehozni (egyszerűbb volt az üzemirányítás, alacsonyabb a szállítási költség stb.). A másik az általában vett munkaerő kérdése. A korabeli panaszok sokszor arról szóltak, hogy a határ menti külföldi beruházásokhoz osztrák és cseh munkaerőt használnak, vagyis a beruházásnak a magyar strukturális munkanélküliség megoldása szempontjából alig volt haszna.³¹ A probléma azért is súlyos volt, mert a dualizmus korában gyorsan szaporodó felvidéki népesség egyre jelentősebb tömegei vándoroltak délre vagy nyugatra, egyes adatok szerint a szlovák lakosság a kivándorlás révén elvesztette 25%-át.³² A gyors ipari fejlődés és a népességnövekedésből származó munkaerő-többlet problémája elvileg felolvidhatott volna a többletnépesség ipari alkalmazásában, azonban a nagy tömegű mezőgazdasági munkaerő nem feltétlenül kívánt ipari alkalmazottá válni, helyette más, célirányosabb tevékenységekhez vonzódott.

3.3. A gazdasági növekedés és az infrastruktúra fejlesztése

A magángazdasági szándékok és az állami támogatás együttes hatásai érvényesültek a vasút kiépülésében is. A magyarországi vasutak első nagy építési ciklusa döntően osztrák befektetők révén alakult ki az 1850–60-as években. Ezt egyértelműen piaci elképzelések motiválták. A Dunától északra Pestet Béccsel összekötő vonal kiépítése nagyon sok felvidéki vállalkozásnak (főleg a bányavárosoknak) jelentette a piacok elérését. Ám utána a folyamat megakadt; az északkeleti területek, így például Kassa csak az 1860-ban átadott Miskolc–Kassa vonalon tudta (kerülővel, Debrecen–Szolnokon át) Pestet elérni.³³ A dualizmus éveiben aztán a magántőke mellett megjelent az állami vasútépítés is, ami elsődlegesen a Gömör-szepesi bányavidék felé – részben stratégiai célból – épült ki. A Magyar Északi Vasút 1867-ben nyitotta meg a Pest–Hatvan, majd Hatvan–Salgótarján közötti, összesen 126 km-es vonalát, de hamarosan a csőd szélére jutott, ezért a kormány 1868-ban megvásárolta,³⁴ majd pedig továbbépítette azt Losoncon és Zólyomon át Ruttkáig. De szintén az állam építette ki a Hatvan–Miskolc vonalat, valamint a gömöri és borsodi iparvidékek vasúti összeköttetéseit is.³⁵ Nagy jelentősége volt a kisebb szakaszokban átadott Kassa–Oderberg vasútnak is.³⁶ A századforduló felé egyre erőteljesebbé vált a helyi érdekű vasút a Felvidéken, illetve gyorsan szaporodtak az uradalmi vagy erdei kisvasutak is. Az azonban kétségtelen, hogy a Felvidék vasúthálózatának kiépülése az északnyugat-délkeleti irányultságú országos fővonalakhoz képest jelentős késéssel ment végbe.

A hitelrendszer kiépülése a takarékpénztárak révén a nagy kereskedővárosokban volt a leggyorsabb, s értelemszerűen ez a felvidéki területeket sokáig elkerülte. A 19. század második felében a hitelintézetek területegységre eső sűrűségében, illetve a betétállományban nagy volt a lemaradás. Ám a 19–20. század fordulója felé e területen is láthatunk érdemi változást, ami elsődlegesen az egyre inkább szlovák központtá váló Turócszentmárton, valamint Rózsahegy bankjaihoz (Tatra Felső-Magyarországi Bank Rt., Rózsaheygi Hitelbank) kötődött. Az is ismert, hogy ugyanakkor a nagy bányavidékeken, Zólyomban, Gömörben a jelentős gyáripár élénkítette a banki tevékenységet.³⁷ Abban persze semmi meglepő nincs, hogy a Felvidék egészét tekintve Pozsony, Miskolc, Kassa és a többi nagyobb város töltött be jelentősebb regionális pénzügyi szerepkört, ez korábban is így volt. A hitelintézetek a Felvidéken is a magángazdaság eredményei voltak, szaporodásuk szorosan összefüggött a felvidéki gazdaság erősödésével. Hasonlóan más elmaradottabb régiókhoz, önálló, jelentős bank kevés volt, viszont a nagyobb magyarországi bankok közül nagyon sok rendelkezett mind a tradicionális polgárvárosokban, mind a feltörekvő ipari központokban fiókkal. Az egyes városokban valamirevaló pénzügyi intézet szinte mindenhol volt, ám ezek a hatása sokszor nem terjedt túl a városon vagy közvetlen környékén.

Összegzés

Vázlatos áttekintésünkéből is látható, hogy a Felvidék relatíve gyors gazdasági átalakuláson ment keresztül a 19. század második felében. A Felvidék a dualizmus végére Budapest mellett a legiparosodottabb területe volt Magyarországnak, széleskörű hazai és monarchiabeli üzemi és piaci kapcsolatokkal. Ebben nagy szerepe volt a felvidéki helyi vállalkozóknak, akik legkülönbözőbb társadalmi csoportokból (arisztokraták, középbirtokosok, tradicionális iparosok, modern vállalkozók, nyugatról érkezettek) kerültek ki.³⁸ Nagy jelentősége volt a vállalkozói innovációnak, ami elsődlegesen a nehézipart területén a nyugati eredmények adaptációját, s több esetben azok továbbfejlesztését eredményezte. A

Felvidék gazdasága szervesen kapcsolódott az ország többi részéhez, s ezért is okozott az egész magyar gazdaságnak nagy megrázkódtatást a trianoni határ meghúzása, s a gazdasági kapcsolatok leépítése, hiszen addig egymással jól együttműködő gazdasági térségek választódtak szét.

JEGYZETEK

1. Scott Eddie (2004): 202. old.
2. Kövér György (2002): 256. old.
3. Katus László (1989): 819. old.
4. Gerschenkron Alexander (1983): De ezt mutatják az Unióban a 2004 után csatlakozott országok növekedési mutatói is, hiszen azok átlagosan 1,5–2 százalékponttal meghaladják a fejlett országok növekedési adatait. Lásd: Kaposi Zoltán (2007a): 134. old.
5. Hitiris Theo (1995): 235. old.
6. Komlos John (1990): 158. old. táblázat adatai alapján.
7. Felvidék fogalma a történeti időben sokat változott, ennek értelmezése nem a tanulmány feladata. Jelen esetben a korabeli Felföld, avagy Felső-Magyarország értelemben használjuk, beleértve a mai Magyarországon lévő Északi-középhegység területét is.
8. Ugyanígy vonatkozik persze az ország más területeire, így például a déli vidékekre, ahonnan mezőgazdasági többletek (gabona, állatállomány) a jelentős kereskedelmi gócpontokon keresztül jutottak el nyugatra.
9. Gazdacímár (1897), ill. Szarka László (1993), utóbbiból kiderül, hogy a Pálffy-birtok 105 000, a Coburg 83 000, míg az Andrássy-birtok 79 000 hektárt tett ki az elcsatolt északi területeken. Ehhez lásd még: Gulyás László: rs1.sze.hu/~pmark/publikacio/Net/gulyasl.doc.
10. Egy példa: a döntően tiszántúli és felvidéki birtokokkal rendelkező gróf Andrássy-famíliának Délnyugat-Magyarországon is voltak jelentős birtokai, amit megpróbáltak egységes jószágként irányítani.
11. Kassa erdőterületeinek egy része a szomszédos megyébe is átnyúlt: Abaúj-Torna területén 18 054, míg Sáros megyében 11 822 holdas erdővel rendelkezett. Lásd: Magyarország vármegyéi és városai, 1. k. Abaúj-Torna vármegye és Kassa (1896): 260. old.
12. Kovács Ágnes (2006): 61. old.
13. Koroknai Ákos (1978): 143. old.
14. Madarász Viktor híres festőművész apja.
15. A 19. század 2. felében két Szontagh Pál komoly karriert futott be. Rokonok voltak, a familia két különböző ágából származtak. Mindkét Szontagh Pál országgyűlési képviselő volt, megkülönböztetésükre lakhelyüket használták, s így beszéltek a „gömöri” és a „nógrádi” Szontagh Pálról. Lásd: Szontagh Dániel (1864).
16. Rempert Zoltán (1996): 109. old, illetve 114. old.
17. Magyarország vármegyéi és városai, 8. k. Gömör-Kishont megye (1903): 260–261. old.
18. Jó Szerencsét. Műszaki, Bányászati és Kohászati Heti Szaklap. 1910. január 2. A kincstár 950 000 koronáért vette meg a Sárkány-tulajdonosoktól. Valamivel korábban felmerült annak is a lehetősége, hogy a rimamurányi vasmű fogja megvásárolni, a korabeli szóbeszéd 1 millió koronás ajánlatról szólt.
19. Beluszky Pál (2008): 389–390. old.
20. Az adatok forrása: Matlekovits Sándor (1896): 46. old. táblázat, átalakítva.
21. Réti R. László (1974): 623. old.
22. Katus László (1978): I. kötet, 347. old.
23. Dél-Szlovákia (2004): 48. old.
24. Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képekben. Felső-Magyarország (1899–1900). A vág-völgyi megyék. Ez azért is jelentős nagyságrend, hiszen Rózsahegy mindössze 7000 lakosú település volt.
25. Elektrotechnika, 1909. augusztus 1. 207. old.
26. Tutsek Sándor a Képviselőház 1908. 11. 28-i ülésén azt hangsúlyozta, hogy „...a rózsahegy textilipari gyár komplexuma, büszke arra és méltán, hogy az az egy textilipari gyár egymagában

- akkora, hogy ahhoz hasonló nagyságút nemcsak Magyarországon, hanem Ausztriában sem lehet egyet sem találni.” In. Képviselőházi Napló, 1906–11. XXI. kötet. A felszólaló ugyanakkor arra is felhívta a figyelmet, hogy a város a pánszlávizmus központja is. Forrása: In. www.arcanum.hu. Országgyűlési dokumentumok, naplók, irományok 1861–1990. A gyár létszámához: Nagy Magyar Compass (1914).
27. Láng Lajos (1887): 334. old.
28. Főrendiházi irományok, 1875. VIII. kötet. 198. old. In. www.arcanum.hu. Országgyűlési dokumentumok, naplók, irományok 1861–1990.
29. Magyarország vármegyéi és városai. 11. kötet, Nógrád vármegye (1911). 221–222. old.
30. Képviselőházi irományok, 1884. II. kötet, 101. old. In. www.arcanum.hu. Országgyűlési dokumentumok, naplók, irományok 1861–1990.
31. Tutsek Sándor felszólalása a Képviselőház 1908. 11. 28-i ülésén hangzott el. Képviselőházi Napló, 1906–11. XXI. kötet. In. www.arcanum.hu. Országgyűlési dokumentumok, naplók, irományok 1861–1990.
32. Dél-Szlovákia (2004): 53. old.
33. Magyarország vármegyéi és városai, 1. k. Abaúj-Torna vármegye és Kassa (1896): 253. old.
34. Czére Béla (1899): 867. old.
35. Katus László (1979): II. kötet, 980. old.
36. Magyarország vármegyéi és városai, 1. k. Abaúj-Torna vármegye és Kassa (1896): 253–254. old.
37. Dél-Szlovákia (2004): 49. old.
38. Kaposi Zoltán (2007b): 78–79. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képekben. Budapest, 1887–1901. Felső-Magyarország I. kötet, 1889; II. kötet: 1900. A kötet kapcsán az interneten lévő, Kempelen Farkas Digitális Könyvtár anyagát használtuk. www.tankonyvtar.hu/konyvek/osztrak-magyar/osztrak-magyar-081204-635
- Beluszky Pál (2008): Magyarország történeti földrajza I–II. Budapest–Pécs. Dialóg-Campus Kiadó.
- Berend T. Iván–Szuhay Miklós (1975): A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848–1944. Budapest. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Czére Béla (1899): Közlekedés és hírközlés. Magyar Tudomány. 1989. 10–11. 863–878. old.
- Dél-Szlovákia. A Kárpát-medence régiói 2. (Szerk.: Horváth Gyula). Budapest–Pécs. 2004. Dialóg Campus Kiadó. MTA RKK.
- Futó Mihály (1944): A magyar gyáripár története. Budapest. Magyar Gazdaságkutató Intézet.
- Gazdacímtár (1897): A Magyar Korona Országainak Mezőgazdasági Statisztikája. Budapest. 1897. KSH 2. kötet: (Gazdacímtár: a 100 holdon felüli birtokok)
- Gerschenkron, Alexander (1983): Gazdasági elmaradottság történeti távlatból. Budapest.
- Gulyás László: A csehszlovák állam első felbomlásának (1938–39) regionális vonatkozásai. In. rs1.sze.hu/~pmark/publikacio/Net/gulyasl.doc. Letöltés ideje: 2010. március 1.
- Hitiris, Theo (1995): Az Európai Unió gazdaságtana. Budapest. Műszaki Könyvkiadó.
- Kaposi Zoltán (2007a): Európai uniós ismeretek. Pécs. 2007. PTE KTK.
- Kaposi Zoltán (2007b): Die Entwicklung der Wirtschaft und Gesellschaft in Ungarn 1700–2000. Studia Hungarica. Passau, Schenk Verlag.
- Katus László (1978): Magyarország gazdasági fejlődése (1890–1914). In. Magyarország története 1890–1918 (Szerk.: Hanák Péter). Budapest. Akadémiai Kiadó.
- Katus László (1979): A tőkés gazdaság fejlődése a kiegyezés után. In. Magyarország története 1890–1918 (Szerk.: Kovács Endre). Budapest. Akadémiai Kiadó.
- Katus László (1989): A Monarchia közös piaca. Magyar Tudomány. 1989. 10–11. 808–821. old.
- Komlos, John (1990): Az Osztrák–Magyar Monarchia mint közös piac. Budapest. Maecenas Kiadó.
- Kovács Ágnes (2006): 185 éve született gróf Andrássy Manó. Bányászattörténeti Közlemények. 2006. 59–64. old.

- Koroknai Ákos (1979): A magyarországi tőkés vállalkozók típusai. In: Az üzemtörténet-írás kérdései (Szerk.: Incze Miklós). Budapest, 137–171. old. Magyar Történelmi Társulat.
- Kövér György (2002): Centripetális és centrifugális gazdasági erők az Osztrák–Magyar Monarchiában. In: Kövér György: A felhalmozás íve. Budapest. 254–261. old. Új Mandátum Kiadó.
- Láng Lajos (1887): Magyarország gazdasági statisztikája. 2. kötet. Budapest. Atheneum Társulat.
- Magyarország vármegyéi és városai (1896–1912). A kötetek közül: 1. kötet: Abauj-Torna vármegye és Kassa, 1896; 4. kötet: Bars vármegye, 1903; 8. kötet: Gömör-Kishont vármegye, 1903; 10. kötet: Hont vármegye, 1906; 11. kötet: Nógrád vármegye (1911); 13. kötet: Nyitra vármegye, 1899.
- Matlekovits Sándor (1897): Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor, 1. kötet. Budapest. Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság.
- Nagy Magyar Compass (1914): Nagy Magyar Compass (azelőtt Mihók-féle), 1913. (Szerk.: Galánthai Sándor). Budapest, II. rész.
- Rempert Zoltán (1996): A reformkor kiemelkedő ipari kísérlete: a Csetnek-Pécsi vasgyár. Századok. 130. (1996). 1. 105–118. old.
- Réti R. László (1974): A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. az első világháborúban. Századok, 1974. 623–645. old.
- Scott, Eddie (2004): A pénzügyi függetlenség korlátai a vámunió államaiban: az Osztrák–Magyar Monarchia mint adóunió 1868–1911 között. AETAS, 2004. 1. 202–217. old.
- Szarka László (1993): A szlovákok története. Budapest. Bereményi Kiadó.
- Szontagh Dániel (1864): Iglói és zabari Szontagh Nemzetség származási története és oklevelei. Pest.

KÓKAI SÁNDOR*

A BÁNSÁG ETNIKAI-KULTURÁLIS KÖZÖSSÉGEI A XX. SZÁZAD ELEJÉN

ETHNIC-CULTURAL COMMUNITIES OF THE BÁNSÁG AT THE BEGINNING OF THE 21TH CENTURY

ABSTRACT

The Bánság was a unique cultural area in the historical Hungary, since then it mostly disappeared as the ethnical and linguistic rate changed. At the same time it is still a special cultural geographical region in the Carpathian-Basin. The Bánság's cultural diversity is originated thanks to these nations: Romanians, Germans, Hungarians, Serbs, Croatians, Jewish, Bulgarians, Slovaks, Czechs, Gypsies, Turkish. The religious variety is also characteristic because of the large number of religions (Orthodox, Catholicism, Protestant, Calvinist, Jewish and Muslim denomination). The Bánság was the model of peaceful coexistence between 1718 and 1918. Nowadays the maintenance of intercultural heritage is in danger. The region lost the multilingual character, which would mean connection with West-Europe.

1. Bevezetés

A Bánság kisebbségei és gazdag kulturális örökségük viszonylag ismeretlen mind a magyar, mind a nemzetközi szakmai körökben. A Bánságról szóló források gyakran csak egyetlen nemzetiségi csoport bemutatásával foglalkoznak. A bánsági etnikai-kulturális mozaik holisztikus leírásával alig találkozhatunk, sőt, néha egymással szembeállítva ábrázolják a bánsági nemzetiségeket és kultúrájukat. A Bánság lakói közötti kulturális kapcsolatok történetének kereszts metszeteit, mint olyan alapot kell tanulmányozni, amelyen a regionális tolerancia folytonossága kétszáz évig fenntartható volt. Az 1718–1918 közötti kulturális kapcsolatok elfogulatlan értékelése szolgálhatna az elméleti elemzés modelljéül is. Különös figyelmet kell szentelni a régió többfelekezetű történelmének, minden vallás teljes és egyenlő számbavétele és jelentősége alapján. A szakirodalom egy részében olvasható általános összefoglalók¹ néha sztereotip képet adnak a Bánság etnikai sokszínűségéről: többnyire a német betelepítés „magyarellenessége” foglalkoztatja a szintézisek íróit, illetve az erőszakos elmagyarosítás problematikája². Az interetnikus kapcsolatokat gyakran figyelmen kívül hagyják, illetve a jelen állapotok igazolására a Bánságban korábban sem jellemző multikulturalizmust preferálják. Tény, hogy a Bánság 1918-ig sem volt a „népek olvasztótégelye” és napjainkra is azért szűnt meg az etnikai-kulturális sokszínűsége, mert egyes nemzetiségeit és etnikai csoportjait fizikailag megsemmisítették, vezetőiket gyakorlatilag likvidálták, illetve etnikai-kulturális identitásukat, létezésüket ellehetetlenítették. Az asszimiláció erőltetett jellegét az első világháború végéig egyetlen statisztikai adatsor sem támasztja alá (4–5. táblázat). A Bánság többnyelvűségét értelmezhetjük a nemzetiségek együttéléseként³, de egymás mellett éléseként is. Az utóbbit valószínűsítik a településtörténeti és a demográfiai tények és adatok is.

* Főiskolai tanár, Nyíregyházi Főiskola Természettudományi és Informatikai Kar.

2. A Bánság többnyelvűsége

2.1. Településtörténeti tények

Még a harmincas évek német „nyelvsziget” ideológiáját terjesztő kutatói is elismerték, hogy a Bánság esetében nem beszélhetünk izolált nyelvi csoportokról. Az is tény azonban, hogy *olyan mértékű etnikai keveredésről sincs tudomásunk, mint amit a kutatók egy csoportja feltételez*. Elegendő arra a tényre utalni, hogy a németeket a legtrikább esetben telepítették más nemzetiségek által is lakott településekre, erről tanúskodnak az első katonai térképfelmérés szelvényei is. A legtöbb esetben azt látjuk, hogy a német telepes falvak szabályos alaprajzokkal és területi különállásukkal tűnnek ki (pl. Német- és Szerb-Párdány, Német- és Szerb-Módos, Német- és Szerb-Nagyszentmiklós, Német- és Magyar-Csanád stb.), de a többi nemzetiség elkülönülése is szembeötlő (pl. Horvát- és Szerb-Klári, Magyar- és Szerb-Padé, Horvát- és Szerb-Csene, Horvát- és Szerb-Bóka, Magyar- és Szerb-szentmárton, Német-, Magyar- és Szerb-Csernye stb.).

A most több oldalon át következők irgalmatlan adathalmaznak szerintem semmi értelme, teljesen áttekinthetetlen.

E tényeknek is köszönhető, hogy a bánsági németek 74,8%-a (289 920 fő) még 1910-ben is többségben élt saját településén (összesen 139 db). A bánsági németek Torontál vármegye 67 településén alkották a lakosság többségét (ebből huszonkilenc településen 90% fölötti arányt képviseltek, melyből 18 db a Haide területén volt) és itt élt a torontáli németek 69,4%-a (115 052 fő). Temes vármegye ötvenöt településén is a németek adták a lakosság többségét és itt élt a Temes vármegyei németek 85,4%-a (141 636 fő). Krassó-Szörény vármegye tizenhét településén többségben voltak a németek (24 350 fő), azonban több mint 83%-uk három bányavárosban (Oravicabánya 2084 fő = 52,2%, Stájerlakanina 8837 fő = 71,4%, Resicabánya 9435 fő = 54,3%) élt. A bánsági német településeket vizsgálva megállapíthatjuk, hogy 65 db 90% feletti német lakossággal rendelkezett, ahol a bánsági németek 25,7%-a (99 778 fő) élt. Abszolút többséget (50–90%) a németek hetvenkettő településen (173 112 fő = 44,6%), relatív többséget 11 db településen (17 030 fő = 4,4%) alkottak, további kilencven településen 10% feletti volt arányuk, de kisebbségben éltek.

A Bánság 723 településén éltek magyarok, de csak 36 településen (ebből 30 településen 90% felett) haladta meg az arányuk a 75%-ot. E települések döntő többsége (27 db) Torontál vármegyében helyezkedett el, míg Temes vármegyében 5 db, Krassó-Szörény vármegyében pedig 4 db ilyen település volt. A vizsgált régió 18 településén (Torontál vármegyében 14, Krassó-Szörény és Temes vármegye 2-2 településén) a magyarság aránya 50–75% között változott, relatív többséget 10 bánsági településen alkottak.

A románok Krassó-Szörény vármegye lakosságának (466 147 fő) 72,1%-át (336 082) alkották, úgy, hogy 279 településen (77,1%) 75% feletti volt arányuk. A 279 településből 224 településen 90% felett volt arányuk és mindössze ötvenöt településen 75–90% közötti, huszonhárom településen 50–75% közötti, míg négy településen relatív többséget alkottak. A fenti tények alapján megállapítható, hogy a vármegye 306 településén (az összes település 84,5%) a románok éltek többségben. Temes vármegye településeinek több mint fele (123 db = 57,7%) szintén román többséggel rendelkezett. A vármegyében 85 településen 75% fölé emelkedett arányuk, míg 31 településen arányuk 50–75% között változott, 7 településen pedig relatív többségben éltek. Torontál vármegyében 17 településen 75% feletti volt az arányuk, tizennégy településen arányuk 50–75% között változott, míg három településen relatív többségben éltek, azaz összességében a torontáli települések 15,1%-án (34 db) alkották a többségi nemzetiséget. A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy a Bánság 463 településén (57,8%) a románok többségben voltak, ebből 381 településen 75% feletti volt arányuk és itt élt a bánsági románok 72,2%-a (427 670 fő).

A szerbek területi elhelyezkedését települési szinten vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a *Bánság 36 településén emelkedett arányuk 90% fölé* (Torontálban 21 db, Temesben 10 db, Krassó-Szörényben 5 db). Ezekben a homogén szerb falvakban és városokban a bánsági szerbek 26,9%-a (76 443 fő) élt. A szerbek aránya *30 bánsági településen* (Torontálban 15 db, Temesben 10 db, Krassó-Szörényben 5 db), *75–90% között változott* és itt élt a szerbek 20,4%-a (57 982 fő). *Huszonhat bánsági településen arányuk 50–75% között volt* (47 953 fő = 16,8%), míg relatív többséget Torontál vármegye hat településén és Temes vármegye két településén alkottak. *A relatív szerb többségű településeken a szerbek 6,8%-a (19 292 fő) élt. Összességében a bánsági szerbek 70,9%-a többségben élt saját lakóhelyén.* A fenti adatok alapján megállapítható, hogy *a szerbek száz bánsági településen éltek többségben.* A Bánság 33 településén 20–50% közötti volt a szerbek aránya, de kisebbségben éltek.

A *szlovákok* 90% feletti aránnyal csak Torontál vármegye három településén rendelkeztek. Antalfalván (4417 fő = 88,9%) megközelítette arányuk a 90%-ot és ez volt az egyetlen szlovák abszolút többségű település a Bánságban. Relatív többségben két településen (*1. térkép*), míg 20% feletti kisebbséget öt bánsági településen alkottak.

A *bolgárok* Óbesenyőn 90,7%-os (5361 fő) homogén, Berestyén 88,5%-os (889 fő), Bolgártelepen 57,5%-os (417 fő), Vingán 57,3%-os (2701 fő) abszolút többséget alkottak, míg Sándoregyházán = 763 fő = 30,2%) és Dentán (379 fő = 10,99%), valamint Kanak (526 fő), Módos (458 fő), Nagyerzsébetlak (312 fő) és Székelykeve (399 fő) településeken 100 főt meghaladó etnikai csoportot képeztek, de az utóbbi négy településen 5–10% közötti arányban.

A *krasovanok* homogén etnikai tömböt alkottak Krassó-Szörény vármegye resicabányai járásában (*1. térkép*), ahol Kengyeltő 738 fő = 98,9%, Kiskrassó 786 fő = 92%, Krassóalmás 386 fő = 97,5%, Krassócsörgő 1185 fő = 98,8%, Krassóvár 2974 fő = 93,1%, Nermed 662 fő = 98,4% és Vizes 464 fő = 97,9% településeken élt 98%-uk (7195 fő).

A *ruszinok* a Bánság 46 településén éltek, de 1% feletti aránnyal csak Krassó-Szörény vármegye 10 településén rendelkeztek. Csak Istvánhegyen (202 fő = 80,5%) alkottak abszolút többséget (*1. térkép*), míg két esetben 20% feletti kisebbségben voltak (Krassógombás 893 fő = 44,5%, Mutnoksabadja 266 fő = 23,7%), ahol a románokkal alkottak két-nyelvű közösségeket.

A *horvátok* a Bánság 166 településén éltek, de mindössze 18 településen haladta meg arányuk az 1%-ot, melyből tizennégy Torontál vármegyében helyezkedett el. Szórvány jellegüket jól mutatja, hogy csak két településen értek el relatív többséget (Kőcse 359 fő = 36,2%, Kisszécsány 239 fő = 49,6%), 100 fő feletti tömörülést hét bánsági településen (pl. Temesvár, Pancsova, Perlasz stb.) alkottak, úgy, hogy a legnagyobb kisebbséget (1121 fő) Tárcsó községben.

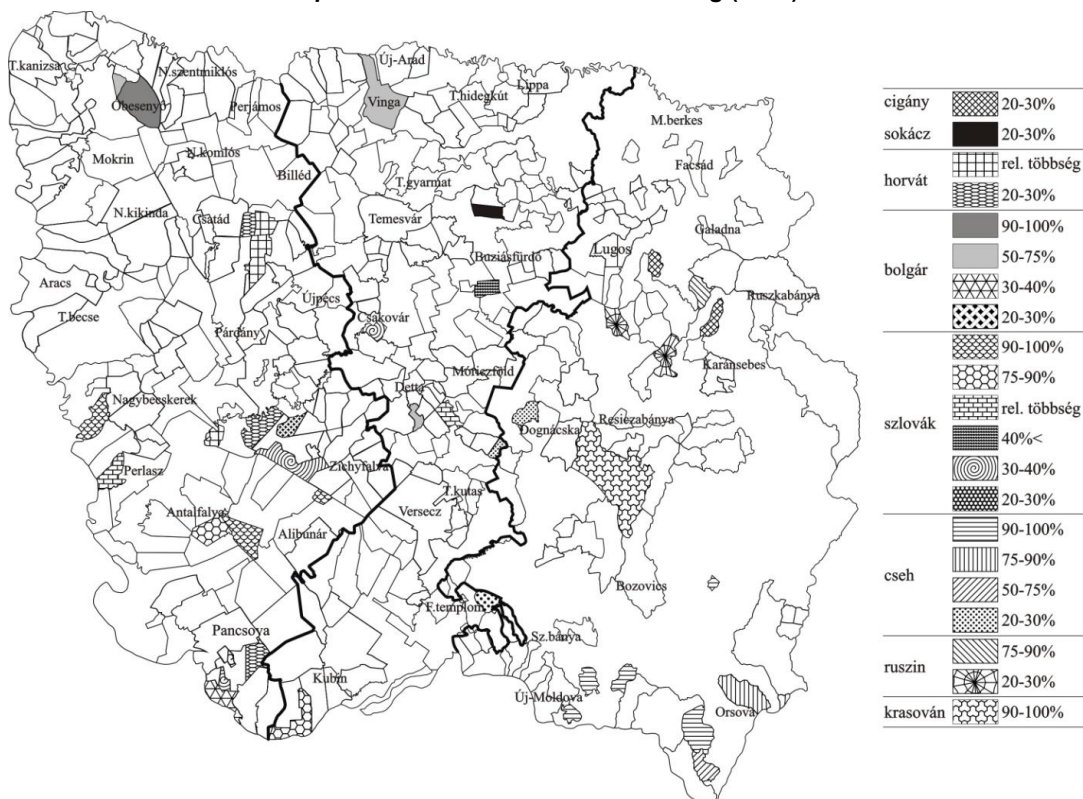
A *csehek* a Bánság minimum 25 településén éltek, azt azonban tudjuk, hogy csak hat településen rendelkeztek 90% feletti súllyal: Cseherdős 424 fő, Almásróna 350 fő, Bigér 367 fő, Dunaszentilona 811 fő, Szörénybuzás 1025 fő, Csehfalva 131 fő. Ezen túlmenően Tiszafa (682 fő) és Újasszonyrét (154 fő) településeken abszolút többségben éltek, de jelentős cseh kisebbség élt Stájerlakaninán (800 fő), Orsován (223 fő), Berzászkán (265 fő) illetve Kusicson (kb. 487 fő) és Körtéden (kb. 538 fő) is.

A Bánság kisebb etnikai töredékeiről tudjuk, hogy *sokácnak* éltek Temesrékason (970 fő = 20,1%), *montenegrinusok* Temespéterin (816 fő = 88,6%), *franciák* Szenthubert, Szentborbála, Károlyliget és Nagyősz településeken, valamint *morvák* Oravicabányán (47 fő), Nagyszurdokon (91 fő) és Csudafalván (20 fő), illetve *olaszok* Nádorhegy (41 fő), Ruszkebánya (32 fő), Nadrág és Domány településeken, de pontosabb összesített adatokkal nem rendelkezünk.

A cigányokról a népszámlálási adatok több mint ötven településen tesznek említést, 20% feletti arányt azonban csak Cserestemes (39,4%) és Mácsova (24,3%) településeken értek el, de itt is kisebbséget alkottak (1. térkép).

1. térkép. Etnikai-nyelvi néptörédek a Bánságban (1910)

Map 1. Ethnic minorities in the Bánság (1910)

Forrás: A szerző saját szerkesztése

2.2. Demográfiai adatok

A Bánság többnyelvűségéről néhány statisztikai adat segítségével kaphatunk képet. Először vizsgáljuk meg az aktuális népszámlálási adatokat (1–2. táblázat). Az 1890-ben végzett népszámlálás szerint a Bánság lakóinak 39,43% román, 26,93% német, 18,29% szerb és 9,11% magyar anyanyelvű volt. Az 1910-ben végzett népszámlálás szerint 37,4% román, 24,5% német, 18% szerb és 15,3% magyar anyanyelvű élt a Bánság területén. Az 1910-es adatok szerint a Bánság 801 településén többségben élt a lakosság 69,71%-a (1 102 960 fő), míg kisebbségben 30,29%-a (479 173 fő). A Bánság nemzetiségeit nem egyformán érintette a kisebbségi lét. Amíg a románok 27,7%-a (164 379 fő) élt kisebbségben, addig a horvátok 87,3%-a (4274 fő), a szlovákok 42%-a (9285 fő), a ruszinok 91,6%-a (2190 fő), a csehek 51,5%-a (4167 fő), a bolgárok 25,1%-a (3132 fő), a németek 25,2%-a (97 625 fő), a szerbek 29,1%-a (82 659 fő) és a magyarok 38,4%-a (92 994 fő). Ez utóbbi tény azért is figyelemre méltó, mert a négy nagy bánsági nemzetiség közül éppen a magyar volt az, amely a leginkább kisebbségben, szétszórva és etnikai szigetekben élt, azaz nyitott és hajlandó más nemzetiségekkel való együttélésre és nyelvük elsajátítására (4–5. táblázat).

1. táblázat. A Bánság népességének etnikai megoszlása (1890)

Table 1. Ethnic distribution of the population in the Bánság (1890)

Népességszám	Nemzetiségek	%
131 139	Magyar	9,11
387 580	Német	26,93
567 572	Román	39,43
263 273	Szerb	18,29
19 118	Szlovák	1,32
14 039	Bolgár	0,97
7 298	Cseh	0,5
2 926	Krasován	0,2
8 421	Horvát	0,58
575	Roma	0,04
36 900	egyéb	2,56
Összesen: 1 439 126		100,0

Forrás: Magyar Statisztikai Közlemények (Népszámlálás 1890) Budapest, 1895. p. 893.

A statisztikai adatok alapján jelentősebb etnikai keveredés (90% alatti egynyelvűség, 5% feletti kisebbségek) 343 bánsági településen következett be, azonban *a lélektanilag oly fontos határvonalnak tartott 20% feletti etnikai kisebbség mindössze 169 db bánsági településen volt, melyből kilencvenöt településen egy-egy kisebbség aránya 30% fölé emelkedett.*⁴ E települések közé jellemzően a megyeszékhelyek és a rendezett tanácsú vagy törvényhatósági jogú nagyvárosok tartoztak (pl. Temesvár lakóinak 39,4%-a magyar kisebbség, Versec lakóinak 31,4%-a szerb kisebbség, Karánsebes lakóinak 30,2%-a német kisebbség, Pancsova lakóinak 35,9%-a német kisebbség, Nagybecskerek lakóinak 34,4%-a szerb kisebbség, Lugos lakóinak 31,4%-a román, 31%-a német és 34,7%-a magyar stb.), Nagyikinda kivételével. *A Bánság nyolcszázegy településéből mindössze tizenkilenc olyan település volt, ahol a többségi nemzetiség mellett még két-két kisebbség számaránya külön-külön is 20% fölé emelkedett, azaz a három meghatározó nyelvet beszélők száma közel azonos volt (pl. Lugos, Nagyszentmiklós, Horvátklári, Omor, Kevevára, Lippa, Temesrékas, Hertelendyfalva, Klopódia, Orsova, Herkulesfürdő stb.).*

Az etnikai keveredés a kontakt zónákban volt a legjelentősebb – ahogy az asszimiláció is – és viszonylag érintetlenül hagyta a kompakt falusi etnikai tömbök lakóit. Torontál vármegye magyar–szerb kontakt zónájában a többségben élő magyarsággal szemben, *Temes vármegyében már a szórvány magyarság volt a jellemző. A Temes vármegyei magyarság 82%-a (65 554 fő) kisebbségben élt, úgy hogy csak 22 településen haladta meg arányuk a 20%-ot.* Krassó-Szörény vármegye magyar lakosságának 39,3%-a (13 288 fő) többségben (ebből 6875 fő Lugoson), míg 60,7%-a kisebbségben használhatta nyelvét.

Tény, hogy 1890–1910 között a magyarság számaránya nőtt a legnagyobb mértékben (1–2. táblázat), de tudjuk, hogy alapvetően az al-dunai székely falvak, a Krassó-szörényi magyar telepes falvak (pl. Nagybodófalva, Szapáryfalva, Igazfalva stb.) és a gazdasági cselédek növekedése, valamint a természetes szaporodás emelték az értéket és nem a sokat hangoztatott erőszakos elmagyarosítás. A Marosszögben magyar–szerb kontaktzóna alakult ki (a törökkanizsai járás volt az egyetlen magyar többségű járás az egész Bánságban) szórvány német (6,2%) és román (4,3%) lakossággal, mely folytatódott – kisebb megszakításokkal – a nagyikindai járáson keresztül a nagybecskereki járásig. A kontaktzóna keleti határa Nagyszentmiklós–Nagyikinda–Ittebe települések vonalánál húzható meg. E zónában tizenhét tiszta magyar település és öt tiszta szerb település mellett tizenhárom magyar abszolút többségű, és három magyar relatív többségű település, valamint tizenkettő szerb

abszolút többségű és kettő szerb relatív többségű település helyezkedett el. *A természetes asszimiláció irányát jól mutatja, hogy 1890 és 1910 között több mint húszezer fővel gyarapodott itt a magyarok száma* (pl. Nagybecskerekén 4032 fővel, Nagyikindán 2341 fővel stb.), *míg a szerbeké mindössze 5000 fővel* (pl. törökkanizsai járásban 16 154 főről 17 099 főre, nagybecskereki járásban 14 060 főről 14 445 főre, Nagybecskerekén 7969 főről 8934 főre, Nagyikindán 13 248 főről 14 148 főre stb.). E kontakt zónán kívül a nagyvárosok magyar hivatalnokainak gyarapodása is megfigyelhető volt.⁵

A bánsági románok száma több mint 25 ezer fővel, míg szerbek száma több mint 20 ezer fővel gyarapodott 1890–1910 között (1–2. táblázat), ez közel 5%-os természetes szaporodást jelentett évente. *A szerb–román kontaktzóna a Csene–Gád–Nagyág–Versec–Féhertemplom–Ómoldova települések által jelzett vonal mentén jött létre*, melytől nyugatra 14 db homogén és 12 db abszolút többségű román település helyezkedett el, míg e vonaltól keletre három homogén és 10 abszolút többségű szerb település. E vonaltól nyugatra nyolc településen volt 20%-ot meghaladó román kisebbség, keletre két településen ugyanilyen arányban szerb kisebbség.

2. táblázat. A Bánság népességének etnikai megoszlása (1910)

Table 2. Ethnic distribution of the population in the Bánság (1910)

Népességszám	Nemzetiségek	%
242 152	Magyar	15,3
387 545	Német	24,5
592 045	Román	37,4
284 329	Szerb	18,0
22 131	Szlovák	1,4
12 500	Bolgár	0,8
8 100	Cseh	0,55
7 210	Krasován	0,5
4 872	Horvát	0,3
2 392	Ruszin	0,15
18 857	egyéb	1,1
Összesen: 1 582 133		100,0

Forrás: Magyar Statisztikai Közlemények 56. kötet (Népszámlálás 1910) Budapest, 1915. p. 893.

A bánsági svábok száma stagnált, ami az „egyke-rendszer” térhódításának, a németországi kivándorlásnak és az asszimiláció együttes eredménye. A németek etnikai keveredése sokkal kisebb volt, amit egyrészt szervezett betelepítésük, másrészt lassúbb természetes asszimilációjuk is alátámaszt. A bolgárok kivételével (1878-tól, a bolgár állam megalakulásától a század végéig mintegy 4800 bánsági bolgár települ vissza az anyaországba) a kisebb bánsági néptörédek száma is gyarapodott (3. táblázat), s körükben sem volt a természetes asszimiláción túlmutató népességfogyás.

3. táblázat. Etnikai-nyelvi néptörödékek a Bánságban (1840–2002)

Table 3. Ethnic minorities in the Bánság (1840–2002)

Népek	1840	1846	1869	1890	1910	1930	1949/56	1991/92	2001/02
szlovák	10 840	11 754	18 496	19 118	22 131	18 676	20 701	17 655	20 597
sokác	10 112	–	–	–	970	–	–	–	–
bolgár	12 000	12 940	13 415	14 039	12 500	11 244	11 083	6 548	7 287
francia	6 150	5 691	–	–	–	–	–	–	–
zsidó	4 316	5 209	15 523	19 501	23 631	21 294	8 700	750	495
montenegrói	2 830	3 025	–	–	816	–	–	1 521	2 527
görög	800	1 087	–	–	–	–	–	–	–
horvát	–	17 785	16 553	8 421	4 872	3 273	4 370	4 089	7 710
clementinus	–	200	–	–	–	–	–	–	–
cigány	–	–	–	575	–	21 404	12 114	23 112	40 588
cseh	–	–	–	7 298	8 100	6 712	8 177	4 190	4 761
krasován	–	–	–	2 926	7 210	6 113	6 798	2 728	2 721
olasz	–	–	–	128	73	–	–	–	–
ruszin	–	–	11 513	207	2 392	4 364	4 910	10 811	11 452
orosz	–	–	–	–	–	1 181	–	–	–
albán	–	–	–	–	–	–	120	–	–
szlovén	–	–	–	–	–	–	483	–	–
makedón	–	–	–	–	–	–	7 448	7 932	8 442
Összesen (fő)	47 048	57 691	75 500	72 213	82 695	94 263	84 904	79 336	106 580
Összesen (%)	4,3%	5,4%	5,6%	5,0%	5,2%	5,97%	5,2%	4,3%	6,3%
Bánság (össz.)	1 092 550	1 066 777	1 335 989	1 433 424	1 582 133	1 567 405	1 622 564	1 845 588	1 677 700

Forrás: A szerző saját szerkesztése

4. táblázat. Az írni-olvasni tudók nemek szerinti aránya Magyarországon és a Bánságban (1910)
Table 4. Rate of able to read and write according to sex in the Bansag and Hungary (1910)

Megnevezés (fő/%)	Magyarország*		Torontál		Temes		Krassó-Szörény		Bánság (össz.)	
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
Össz. lakosság	9 062 935	920 1598	305 055	309 896	248 969	251 866	234 878	231 269	788 902	793 031
ebből középisk. 8.o. elvégzte	211 932	39 592	3 975	817	6 180	910	2 965	380	13 120	2 107
%	2,34	0,43	1,3	0,26	2,48	0,36	1,26	0,16	1,66	0,26
ebből középisk. 6.o. elvégzte	53 443	36 259	999	629	1 314	1 138	804	349	3 117	2 116
%	0,59	0,39	0,32	0,2	0,52	0,45	0,34	0,15	0,39	0,26
ebből középisk. 4.o. elvégzte	149 951	182 952	2 950	3 881	4 162	5477	2 563	2 430	9 675	11 788
%	1,65	1,99	0,96	1,25	1,67	2,17	1,1	1,05	1,22	1,48
egyéb írni-olvasni tudó	5 201 586	4 746 695	178 778	149 130	145 824	121 877	122 215	74 861	446 817	345 868
%	57,39	51,58	58,6	48,12	58,57	48,38	52,03	32,37	56,63	43,61
Az össz. lakosságból írni-olvasni tud	5 616 912	50 054 989	186 702	154 457	57 480	129 402	128 547	68 020	472 729	361 879
%	61,97	54,39	61,2	49,84	63,25	51,27	54,73	33,73	59,92	45,63

Forrás: Magyar Statisztikai Közlemények 56. kötet (Népszámlálás 1910) Budapest, 1915. p. 893. – * Horvát-Szlavónország nélkül

5. táblázat. A népesség megoszlása nyelvismeret szerint Magyarországon és a Bánságban (1910)
Table 5. Distribution of the population according to language knowledge in Hungary and Bansag (1910)

Megnevezés (fő/%)	Magyarország*		Torontál		Temes		Krassó-Szörény		Bánság (össz.)	
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
Össz. lakosság	9 062 935	9 201 598	305 055	309 896	248 969	251 866	234 878	231 269	788 902	793 031
ebből magyar anyanyelvű	4 974 800	4 969 827	64 460	63 945	40 341	39 619	17 494	16 293	122 295	119 857
%	54,89	54,01	21,13	20,63	16,2	15,73	7,44	7,04	15,5	15,11
ebből nem magyar anyanyelvű	4 088 135	4 231 777	240 595	245 951	208 628	212 247	217 384	214 976	666 607	673 794
%	45,11	45,99	78,87	79,37	83,8	84,27	92,56	92,96	84,5	84,89
magyar anyanyelvűek közül csak magyarul tud	3 876 755	4 021 161	42 279	46 275	17 509	19 433	7 825	8 321	67 631	74 029
%	77,93	80,91	65,58	72,36	43,4	49,05	44,72	51,07	55,3	61,76
nem magyar anyanyelvű közül magyarul tud	1 074 129	801 663	59 140	38 697	50 549	36 289	24 132	15 607	133 821	90 593
%	26,27	18,94	24,58	15,73	24,23	17,09	11,12	7,26	20,07	13,45

Forrás: Magyar Statisztikai Közlemények 56. kötet (Népszámlálás 1910) Budapest, 1915. p. 893. – * Horvát-Szlavónország nélkül

2.3. A többnyelvűség, mint a bánsági regionális identitás részese

A bánsági többnyelvűség nem egyformán érintette az ott élő nemzetiségeket. Az 1910. évi népszámlálás adatainak tükrében (4–5. táblázat) megállapítható, hogy a magyar anyanyelvű férfiak 45%-a és a nők közel 40%-a nem csak magyarul tudott, azaz a magyar anyanyelvű lakosság legalább 42–43%-a többnyelvű volt. Az országos átlagtól való eltérés mellett figyelemre méltó tény, hogy a Bánság három vármegyéje e tekintetben is differenciálódott.

A szórványban élő temesi és krassó-szörényi magyarság több mint 50%-a többnyelvű volt, míg a torontáli magyarság esetében csak egyharmaduk volt többnyelvű. Fordítva is igaz a megállapítás, azaz a krassó-szörényi tömb románság között a magyarul tudók aránya nagyságrendekkel alacsonyabb volt, mint a torontáli szórvány románság körében (5. táblázat). Fontos, hogy a szórványban élők kevésbé érezhették kényszernek a többnyelvűséget, mint a tömbben élők. Bár általában kevés információnk van a többnyelvűséggel kapcsolatos attitűdökről, az azonban ismert, hogy az erdélyi magyarok többsége a kétnyelvűséget kényszernek érzi, és a megkérdezéskor néha a létét is tagadja. A szórvány és tömb közötti különbség természetesen lényeges magyarázó tényező, de a Bánságban többről is szó lehet. A Bánság többnyelvűségével foglalkozó írások a régiót a különféle nyelvek küzdőtereként mutatják be – vagy kizárólag egy etnikai/nyelvi csoport szempontjából elemzik⁶ –, s nem veszik figyelembe a „helybeliek” saját magukról kialakított képét, melybe a tolerancia és a másság elfogadása egyaránt beépült.

A tolerancia, mint alapvető sajátosság ma már többször előfordul a Bánságot tárgyaló tanulmányokban. Például V. Neumann (1996) szerint a többnyelvűség és multikulturalitás már régóta közös hagyomány a bánsági lakosság körében, illetve az etnikai csoportok a múltban is pozitívan viszonyultak egymáshoz és a többnyelvűséghez. Victor Neumann a többnyelvűséget és a multikulturalitást tartja a regionális bánsági identitás fő elemének, és szerinte a betelepült románok ma is gyakran elsajátítják a többnyelvűségi ideológiát. Bár azt is megjegyzi, hogy a Bánságot elárasztották az olyan, Olténiából, illetve Moldovából betelepülő románok, akiknek nincs tapasztalatuk a multikulturalitással vagy a többnyelvűséggel kapcsolatban. A multikulturális regionális identitás fő ellenségének mégis a román központi politikusok és a helyi román nyelvű sajtó nacionalista hozzáállását és az oktatásra gyakorolt befolyását tartja.

David Miller azt hangsúlyozza, hogy a dinamikus, demokratikus dialógusok és folyamatok a kultúrát folyamatosan alkotják és újraalkotják, ezzel dialógikus módon a különféle identitásokat is alakítják és újraalakítják, definiálják és újradefiniálják. „Ezek az identitások azonban semmiféleképpen sem kötöttek, és a csoportok a környezetükhöz alakítják önmeghatározásukat”.

Más szerzők kiélezettebben fogalmaznak. Például Bodó Barna (1998) a „befogadó-Bánság” elnevezést említi, de számára ma már a román többség viselkedése éppen az ellenkezőjét bizonyítja. Véleménye szerint a tolerancia inkább a megtűrés szintjén nyilvánul meg a helyi (temesvári) politikában, a kisebbségi igényektől viszont vita nélkül eltekintenek. L. Chelcea román szempontból vizsgálja a kérdést. Megállapítja, hogy a bánsági román lakosság a kisebbségekhez hasonlóan használja a „jövevény” és „helybeli” megjelöléseket, s az etnikai csoportok közti tolerancia nem mindig jellemezte a bánsági viszonyokat. Példaként a két világháború közötti románosítást említi az adminisztrációban és a gazdaságban, amikor a helyi román elit magához ragadta a hatalmi pozíciókat, és azt a kisebbségekkel szemben érvényesítette. A multikulturális identitás születését ő az államszocializmus idejére datálja. Szerinte akkorra a bánsági lakosság kifejlesztette regionális identitását a bukaresti központi államhatalommal szemben. A „helybeli” bánságiak kezdték magukat

civilizált, kulturált, szorgalmas és toleráns embernek tekinteni, a kelet-romániai központ képviselőit és a keleti megyékből bevándorló embereket viszont balkáni, elmaradott, lusta, korrupt, kulturálatlan nacionalista tömegnek tartották. A pozitív regionális önkép kialakításának ekkor fontos elemét képezték a „nyugati” kisebbségek: a németek és a magyarok. Ilyen módon a románok regionális identitásában pozitív tényezőként jelent meg a kisebbségekkel való együttélés. Ugyanez befolyásolta történelemszemléletüket is, a korábbi nacionalista diskurzusok helyére a multikulturális történetek kerültek.

A fenti tényeket elfogadva hangsúlyozni kívánom, hogy a többnyelvűség és a tolerancia alapjait a történelmi Magyarországon rakták le, melynek sajátos bánsági leképezése már akkor is a regionális identitáshoz kapcsolódott. Ennek fő tényezője a központoktól való különállás, a saját identitás, ami összekötötte és elválasztotta a kisebbségeket. Fontos kiemelni, hogy itt a magyarság is kisebbségben élt, azaz a Bánságban nem volt többségi nemzet és nemzetiség. A bánáti/bánsági identitás fontos elemévé vált a „hajlandóság” és az „akarat” a többnyelvűség iránt. A politika és az elit viselkedése persze nem mindig tükrözte ezt. Ez az egységes regionális identitás megakadályozta a konfrontációt, nem volt pozitív diszkrimináció – miként Közép-Európában sehol sem –, de nem csak a magyarság igényei érvényesülhettek, bár a kisebbségek sem támasztottak nagy, harcias igényeket. Az országos politikában az egynyelvű nyelvi ideológiák (pl. „az államnyelv kizárólagos használata bizonyos helyzetekben”) kaptak fő hangsúlyt, ahogyan gyakran a bánsági kisebbségek anyaországában készült írásokban is (pl. a többnyelvűség figyelmen kívül hagyása). A bánságiak inkább az egymás közötti harmonikus kapcsolatok fenntartását helyezték előtérbe. Egy ilyen ideológiai légkörben például az iskolaválasztásnál a nyelvhez kötődés mellett vagy helyett, előtérbe kerülnek különféle társadalmi-gazdasági érdekek is.

A dualizmus kori magyar oktatásról sokféle vita folyik. A fő kérdés a nemzetiségi közösségek kulturális háttérének képviselője egy polgári társadalomban, a domináns és a másodlagos kultúra összeegyeztetésének szükségessége. Mindez különösen fontos, hiszen a jövő nemzedékeinek újratermelésére törekvő oktatásnak az adott állam, illetve nemzeti közösség kollektív igényeinek és céljainak kell megfelelnie és ezzel párhuzamosan a vesztélyezettett kulturális és vallási csoportok, kisebbségek legalább minimális igényeit kielégíteni (melyek időnként meglehetősen feszültséget gerjesztenek az etnikai-vallási fundamentalisták és a liberális elvek között). A XXI. század multikulturális társadalmában a demokratikus állampolgár számára szükséges ismeretek tanítása és a más kultúrák háttérének ismerete tűnik a leghasznosabbnak és legszükségesebbnek. A XIX. század második felére – az ismert körülmények miatt – nem vetíthetjük mindezt vissza, és nem kérhetjük – mai szemmel – számon. A korabeli Közép-Európa és Magyarország viszonyaihoz képest a Bánság nemzetiségei kedvezőbb helyzetben voltak. Elegendő utalni néhány tényre:

A korszerű hazai nemzetiségi oktatásügy a múlt század közepén alakult ki és az 1870 után hozott törvények (Eötvös-féle 1868. évi népoktatási alaptörvény, az ortodox egyház autonómiájáról szóló 1868-as törvény) keretében vált jogilag is rendezetté. Az 1868-as nemzetiségi törvény érintetlenül hagyta a nemzetiségek iskolaalapítási jogát, s kimondta, hogy ezek az iskolák egyenrangúak az állam hasonló fokú iskoláival. Biztosította az anyanyelven való művelődést, az akadémiai, illetve a felsőoktatási képzés kezdetéig. A felekezetek minden községben állíthattak iskolát, maguk választhatták a tanítókat, maguk határozhatták meg a tantervet és a tankönyveket. A bánsági románoknál szinte csak egyházi iskolák működtek, a két egyház (unitárius és ortodox) fennhatósága alatt. A tanítás nyelve mindegyikben a román volt. Az első ortodox egyházi román iskolák a Bánságban jöttek létre a XVIII. század második felében, melyek a karlócai szerb patriarchátus védnöksége alatt álltak. 1781-ben már 83 községnek volt román iskolája. A bécsi kormány 1783-ban elrendelte, hogy a határőrvidéken katonai pályára készülő román fiatalok csak

német iskolában tanulhatnak. A román nyelv oktatása háttérbe szorult, a hitoktatás nyelve is a német lett.

Az 1880-as években új fejezet kezdődött mind a hazai nemzetiségek iskoláinak történetében, mind a többségi magyarság és a vele együtt élő más ajkú népcsoportok kapcsolatában. Azzal, hogy az 1879. évi XVIII. törvény a nem magyar tanítási nyelvű iskolákban kötelező tantárgyként bevezette a magyar nyelvet, megszakadt a nemzetiségek tiszta anyanyelvű oktatásának mintegy évszázados folyamata. Ezt követően a nemzetiségek képviselői gyanakvással figyelnek minden felülről jövő intézkedést, s abban belügyeikbe való beavatkozási szándékot látnak. Különösen igaz ez a középiskoláról szóló 1883. évi X. 20. tc. megjelenése után, amely bevezette a magyar nyelv és irodalom, valamint Magyarország történetének oktatását, s a nemzetiségi tanárok számára előírja a magyar nyelv ismeretét. A legnagyobb elégedetlenséget az Apponyi-féle 1907. évi XVII. törvény váltotta ki.

A nemzetiségek kulturális életében fontos helyet foglaltak el a közép- és szakiskolák, hiszen ezekben formálódott az értelmiségi középréteg, mely mindenkori mozgatója volt a nemzeti mozgalmaknak, s általában a szellemi életnek. A román ortodox gimnáziumok később alakultak. Érdekesség, hogy a románoknál csak leánypolgári iskolák voltak, mégpedig Nagyszebenben, Balázsfalván, Belényesen és Aradon. Tannyelvük román volt, magyar nyelvet heti 4 órában tanítottak minden osztályban. Tanítóképzőjük a görög katolikus románoknak Balázsfalván, Szamosújváron és Nagyváradon, az ortodoxoknak Nagyszebenben, Karánsebesen és Aradon volt. A lelkészeket főiskolai szintű szemináriumokban képezték, amelyeket teológiai fakultásnak is neveztek. A görög katolikus egyháznak négy (Balázsfalván, Lugoson, Szamosújváron és Nagyváradon), az ortodoxnak (görögkeleti) pedig három (Nagyszebenben, Aradon és Karánsebesen) szemináriuma volt a történelmi Magyarországon, s többnyire két karral működtek, az egyik a papok, a másik a tanítók képzésére szolgált. A magyar államban élő románoknak egyetemi román nyelv és irodalmi tanszékeket létesítettek: 1862-ben Budapesten és Bécsben, 1872-ben Kolozsvárott.

Közös ősi művelődési tradíciója nem volt a bánsági sváboknak, hiszen igen különböző vidékekről került ide. A Dunán onnani szerbség s a Temesen túli románság meg a tőle északi magyarság közé fogva, természetesen gravitáltak az ország vezető nemzete, a velük parasztságában is leginkább egy szinten levő, nyugati kereszténységű és jogrendű magyarság irányába. Rokonszenvben inkább, mint nyelvben. Mert ez a parasztság megtartotta nyelvét. Herczeg Ferenc maga mondta, aki a falusiakkal kereskedni akart, megtanulta nyelvüket. A kisvárosok azonban, ha kétnyelvűek nem voltak is, értettek s beszéltek magyarul is. Majdnem mindnek középiskolája is volt, ahol két nyelven folyt az oktatás. Ezek a városok nem kerültek olyan erősen függő viszonyba a nagybirtokos társadalmi-megyei rendszerrel, mint magyarul társaik, s így e városok vezetői némileg egyenlőnek érezték magukat funkcióikban a megyék vezetőivel.

A bánsági svábság két irányba rajzott kifelé. A faluból, a mesteremberek világából inkább az industrializálódó centrumok felé. Ne feledjük, Budapest után Temesvár volt az ország legdinamikusabban fejlődő városa, amely a maga etnikai-nyelvi környezetébe könnyen beilleszthette a vidék német-sváb népfölöslegét. Hasonlóképp a többi e táji gyorsan iparosodó városhoz és vidékhez (pl. Arad, Pancsova, Resicabánya). Az értelmiség nagyobb részének gyermekei azonban a kisvárosokból a magyar közigazgatási központok felé vették útjukat. A sváb iparos, a kereskedő, a polgár, a vegyes nyelvű Temesvár helyett a legzetesen magyar közigazgatási, közművelődési, középosztályi központnak számító Szegedre küldte gyermekét. Majd a közmondásosan magyar úri pályára fölkészítő pesti egyetemre (pl. jogi fakultásra) adta, ahol az idő szerinti minden magyar birtokosi karakter kellemével lett felvértezve.

A kisszámú bánsági nemzetiségek virágzása és sikeres etnikai megmaradása is a régió

magas gazdasági és kulturális fejlettségével, tarka etnikai összetételével magyarázható, ami az etnikumok közötti tolerancia előfeltétele. A különleges privilégiumok (pl. bolgárok), valamint agrártársadalmuk (pl. szlovákok, bolgárok), az endogám házassági szokások (pl. krasovánok, bolgárok, csehek), legfőképpen pedig az egyházi és vallási befolyás (pl. csehek, szlovákok, horvátok) együttes hatásainak figyelembe vételével értékelhetők reálisan. Az 1860-as évektől a bánsági néptörödékek etnokulturális reneszánszukat élik, s ez sokféleképpen nyilvánul meg: például a beszélt bolgár nyelvet bevezetik mind az iskolai oktatásba, mind a templomi szertartásba; a katolikus egyház bátorításával megszületik a bánsági bolgárok beszélt nyelven alapuló, latin betűs írása; imádságoskönyvek, kalendáriumok, tankönyvek, folyóiratok és irodalmi alkotások jelennek meg ezen a nyelven. A XIX. század végén és a XX. század elején a bánsági bolgárokat is erős magyar hatás éri, mely a nyelvben, művelődésben és kultúrában mutatkozik meg, s az elit elmagyarosodásához vezet.

3. Összegzés

A mindenkori államalkotó nemzettel való azonosulás igénye és gyakorlata a kis nemzetiségeknél eltérő mértékben jelentkezett. A Bánság többnyelvűségét akár minden egyes lakója közös kulturális örökségének is nevezhetnénk. A sodró lendületet megtörték, jelentős mértékben lefékeztek a világháborúk megrázó eseményei és tragikus következményei, de közelebről sem hamvasztották el teljesen. Napjainkra e régió interkulturális örökségének továbbvitele veszélybe került. A regionális tolerancia folytonossága azonban fenntartható, mindazok ellenére, hogy tovább szegényedett a Bánság etnikai arculata, egyhangúbb lett és az 1910-es évekhez képest újabb nagy múltú népek és kultúrák semmisültek meg, illetve élik végnapjaikat. Az egykori „Kis Európának” nevezett Bánságban azonban az etnikai sokszínűség nyomai – mind a néptörödékek szórvány csoportjaiban, mind pedig az egymás mellett élő különböző vallásfelekezetekben – megmaradtak. Ez az örökség bánsági emlékezetünk fontos része. A különböző népek és nyelvek együttélésének hagyománya – a sokféleség és összetartozás – európaiságunk egyik tanúsága.

JEGYZETEK

1. Victor N. (2006): *The End of a History. The Jews of Banat from the Beginning to Nowadays*. Bucharest. University Press. p. 243.; Rogers B. (2005): Csoportok nélküli etnicitás. In: Kántor Z.–Majtényi B. (szerk.): *Szöveggyűjtemény a nemzeti kisebbségekről*. Rejtjel Kiadó. Budapest. 112–127. old.
2. Rátkai Á. (2003): Államhatárból etnikai határ a Duna–Körös–Maros–Tisza Eurorégióban. In: Szónokyné Ancsin G. (szerk.): *Határok és az Európai Unió*. Szeged. 287–293. old.
3. Bodó B. (szerk.) (1988): *Nagyvárosi szórványok. Szórvány füzetek. Szórvány Alapítvány*. Temesvár. 77–83. old.; Chelcea, Liviu (2006): Why did the Banat region become multicultural? *Social Transformations and Collective Memory in a Romanian Region*.
4. Kókai S. (2010): *A Bánság történeti földrajza (1718–1918)*. Nyíregyháza. 421 old.
5. Uo.
6. Lásd 3. lábjegyzetet.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bodó B. (szerk.) (1998): Nagyvárosi szórványok. Szórvány füzetek. Szórvány Alapítvány. Temesvár. 77–83. old.
- Chelcea, Liviu (2006): Why did the Banat region become multicultural? Social Transformations and Collective Memory in a Romanian Region.
- D. Miller (2000): Citizenship and National Identity (Polity Press, Cambridge, Blackwell Publishers Ltd.,) Oxford. 324 old.
- Kókai S. (2002): A Bánát népességföldrajzi jellemzői és etnikai-térszerkezeti sajátosságai a XX. század elején (1910). In. Természettudományi Közlemények 2. kötet. 169–180. old.
- Kókai S. (2010): A Bánság történeti földrajza (1718–1918). Nyíregyháza. 421 old.
- Petteri Laihonen (2006): Egy finnországi nyelvész reflexiói a Bánságról. Korunk, 2006. január.
- Rátkai Á. (2003): Államhatárból etnikai határ a Duna–Körös–Maros–Tisza Eurorégióban. In. Szónokyné Ancsin G. (szerk.): Határok és az Európai Unió. Szeged. 287–293. old.
- Rogers B. (2005): Csoportok nélküli etnicitás. In. Kántor Z.–Majtényi B. (szerk.): Szöveggyűjtemény a nemzeti kisebbségekről. Rejtjel Kiadó. Budapest. 112–127. old.
- Victor N. (2006): The End of a History. The Jews of Banat from the Beginning to Nowadays. Bucharest. University Press. 243 old.
- Wolf, Josef (2004): Development of ethnic structure in the Banat 1890–1992. Österreichisches Ost- und Südosteuropa-Institut. Wien, 94.

BÁCSFAINÉ DR. HÉVIZI JÓZSA*

A NYELVTÖRVÉNYEK ÉS NYELVHASZNÁLAT TISZTÁZATLAN KÉRDÉSEI A XIX. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON

Asszimiláltunk, vagy segítettük a kulturális önállósodást?

LANGUAGE ACTS AND THE USE OF NATIVE LANGUAGE IN THE HUNGARIAN KINGDOM UNTIL THE 19TH CENTURY

ABSTRACT

The variety of the regional autonomy in Hungarian Kingdom exists from the 12–13th century. The self-government with different administrative system of Székelys (a kind of Magyar troops of Eastern Transylvania), Saxons, Cumans, Jazygians and Croatia gave possibility to practice collective rights and preserve their language, identity until the 19th century. With the exception of Saxons the nationality groups described were given their privileges in return for military service. (Similar development is visible in Switzerland.)

The Ecclesiastic Autonomy for the Romanian, Serbian, and Ruthenian immigrants, who came into Hungary from the 15th century continuously, granted the use of mother language in schools and churches, maintained by their foundations and the government. The king's edicts were reinforced by Acts of 1791–1792.

The Transylvanian princes of 16–17th centuries prescribed that the language used in the Romanian churches be changed from the previous liturgical Slavic to contemporary Romanian, and opened the first schools, press for them on Romanian.

In the 13th century, the newcomer German (Saxon) population having *hospes*-rights in Hungary formed the specific town-communities: The imperial manifestos guaranteed the use of own administration on their native language. The members of the board senate and the local council had to be elected by the rate of nationalities, living in the town, and by the rates of religious sects. In addition to officially 3–4 native language speaking towns like Pozsony (Bratislava), Buda, Pécs, Kassa (Kosice), Baja, Zágráb (Zágreb), Zsolna (Zilina), Kolozsvár (Cluj), Kassa (Kosice), were some towns where temporarily the administrative language weren't Hungarian; like Baja of the 17th century, and the German town Gyula of the 18th century. The town-council frequently had minority-councils of nationalities, like Serb town-council of Buda, Jewish town-council of Baja, Gypsy town-council of Siklós in the 18th century. The legal continuity are effective in the Act IX of 1868, which guaranteed the Romanian and Serbian orthodox churches with cultural autonomy, Act XLIV of 1868 guaranteed the minority language could be used in official documents, administrative matters wherever 1/5 of the representatives of the municipality demanded it.¹

*„A háború előtt...nemcsak szerb nemzeti iskolák voltak Magyarországon, hanem szerb tanítóképző intézetek is Zomborban, Pakracon és Karlovcin. Ezenkívül két szerb gimnázium és számos felső leányiskola volt. A magyarországi szerbek nagy alapok felett rendelkeztek iskoláik fenntartására. Magyarországon a németeknek is megvoltak az iskoláik... A nemzeti kisebbségek teljes iskolai autonómiát követelnek, amilyen a szerbeket kétszáz éven át megillette Magyarországon...”*² Schumacher Sámuel, a német párt képviselője értékelte így a dualizmuskori helyzetüket 1925-ben a szerb parlament közoktatási vitájában.

* Középiskolai tanár, Szent Margit Gimnázium (Budapest).

A XIX. századi nyelvhasználattal kapcsolatos törvények – a rendszerváltás után a határon túli kutatásokkal is bővülő szakirodalom és a korabeli európai párhuzamok ismeretében – nem gátolták a nemzetiségeink anyanyelvhasználatát, sőt, ellenkezőleg; a teljes vagy részleges önigazgatás az anyanyelvi kultúra kifejlődését segítette elő kisebbségeinknél.

A Magyar európai összevetésben egyedülálló formákban – mint az egyházi és a területi autonómia – még kollektív jogok gyakorlására is lehetőség nyílt. Ennek a mondatnak nincs értelme.

Az etnikai és a vallási tolerancia az Erdélyi Fejedelemségben, majd a Habsburgok uralta Magyarországon is érvényesült.

Etnikai és vallási tolerancia érvényesült a városi önkormányzatban arányosított testületek formájában.

1. Nyelvhasználat a területi és egyházi autonómia keretei között (kollektív jogok)

A XI–XII. századtól a *területi autonómia* különféle változatainak³ megvalósulása Magyarországon (horvát bánság, jász-kun kerületek, székely székek, szász egyetem, felvidéki bányavárosok szövetsége stb.) lehetőséget nyújtott a különböző jogállású társadalmi csoportoknak saját önigazgatásuk megszervezésére az Árpád-kortól. Míg Európa centralizál és beolvaszt, nálunk mellérendelő viszony alakul ki az együtt települő székely, palóc, horvát, kun, szász népcsoportokkal.

Az *egyházi autonómia* a századokon át a határon túlról folyamatosan beszivárgók, betelepülők számára az önálló erdélyi fejedelemség *XVI. századi* történetében alapozódik meg: miközben Európában mindenütt vallásháborúk dúltak, 1568-as törvénnyel Erdélyben a református, lutheránus, unitárius és katolikus vallások együttes használatát elsőként engedélyezték! Én nem nagyon értem, mit és miért szed dőlt betűvel. Szerintem erre nincs szükség.

János Zsigmond erdélyi fejedelem (1541–1571) elrendelte, hogy templomaikban a liturgia nyelve az egyházi szláv helyett a román legyen. I. Rákóczi György mikor Biharban román püspökké erősíti meg Burdánfalvi Ábrahámot, az oklevélben (1641) utasítja, hogy románul prédikáljon s papjaival is úgy prédikáltasson „a szegény oláhságnak maguk születettek nyelvükön, hogy abból naponként épületet vehessenek az üdvösséges tudományban és vallásban s így az babonás tévelygésnek homályából napról-napra világosságra vezéreltessenek”.

1669-ben fejedelmi parancsra megnyílnak az első román népiskolák. A vladicák kinevezéséhez az erdélyi fejedelmek föltételeket szabtak 1628-tól: román nyelven kellett az istentiszteletet tartani, s prédikálni.

A 150 éves török uralmat követő felszabadulás idején I. Lipót 1690. és 1691. évi oklevelével a betelepülő görögkeleti szerbek részére a hajdúkéhoz hasonló katonai státust és egyházi autonómiát (*anyanyelvű iskolák, gimnáziumok felállításával*) biztosított. II. Lipót ezt az 1791. évi XXVII. törvénycikkkel megerősítette.⁴

2. Etnikai és vallási tolerancia; arányosított városi képviselőtestületek

A magyarországi városok kelet-európai társaikhoz hasonlóan többetnikumúak voltak. A XV–XVI. századra esnek az első etnikai ellentétek a felső-magyarországi városokban, mert a németek senki mást nem engedtek be a céheikbe, illetve településeikbe.⁵ Ennek orvoslására az 1608. évi XIII. törvénycikk kötelezi a szabad királyi városokat, hogy tegyék lehe-

tővé a házak vásárlását a magyaroknak és a szlávoknak (cseheknek) is. Az 1609. évi XLIV. törvénycikk kötelezi a szabad királyi városokat, a bányavárosokat és a kiváltságolt mezővárosokat, hogy a bírói és egyéb tiszteket, a nemzetiségre különbség nélkül egyenlően osszák szét, különben kétezer forint büntetést rónak ki rájuk.⁶ A XV–XVIII században gyakorlattá vált, hogy a *felekezeti vagy nyelvi arányszámot figyelembe véve valamilyen szinten a kisebbségi népcsoportokat is bevonták a város irányításába*: Példák:

- A bírót, az esküdteket, képviselőket a lakosság etnikai vagy vallási aránya szerint választották – évente vagy ritkábban (l. Buda, Kolozsvár,⁷ Siklós,⁸ Békéscsaba,⁹ Gyula,¹⁰ Siklós,¹¹ Pécs,¹² Újvidék¹³ Kassa).¹⁴
- Engedték, hogy a kisebbségi csoporthoz tartozók ügyeik vitelére külön képviselőt (mai fogalommal élve „kisebbségi önkormányzatot”) válasszanak; amely alá volt rendelve a városi önkormányzatnak (budai szerbek,¹⁵ Baja,¹⁶ siklói cigányok).

Az is előfordult, hogy a nem magyar közösség városi privilégiumot kapott oly formán, hogy a hivatalos nyelv és a város irányítása kiváltságlevéllel biztosított joga lett.

Ide sorolhatók az erdélyi örmény városok, továbbá a dél-magyarországi Baja is. Újvidéken a rácok afféle uralkodó osztályt képeztek; ők adták az értelmiséget és a pénzt.¹⁷ Itt 1848-ig minden harmadik évben magyar lehetett a bíró. Tiszaföldváron (Bacsko Gradiste) 1830-ban a magyaroknak nem volt képviselője a rácok vezette községben.¹⁸

A XVII. században Bajára beköltöző katolikus bunyevácok, bosnyákok, görögkeleti ráccok 1696-ban I. Lipót császártól mezővárosi kiváltságot kaptak, községi ügyeikben engedélyezte a szerb hivatalos nyelv használatát. A harcokban megfogyatkozó szerbek helyébe magyarok és németek települtek. Grassalkovich Antal a városi magisztrátus választását szabályozó instrukciójában (1755) hangsúlyozza, hogy az egyik évben magyar, a másikban német, a harmadikban rác bírót válasszanak, gondot fordítva a lakosság nemzetiségi összetételére. Baja város három nemzetisége 8-8 taggal volt képviselve a 24 tagú tanácsban.¹⁹ A vallási türelem jegyében engedték vagy támogatták a protestáns, görögkeleti vagy izraelita egyházi autonómia kiépülését.

A bajai zsidóknak is volt az újvidékiekéhez hasonló autonómiájuk. Évenként bírót választhattak, aki polgári és peres ügyeiket intézte. A bíró mellé négy esküdte és két gondnokot választottak, akik törvényt ültek és beszédtek az adót. Bírónak csak helybéli zsidó volt választható.²⁰

3. Nyelvtörvények

A XIX. század első felében kiteljesedő oktatási rendszerben a románok, szerbek, ruszinok önálló egyházszervezetük alatt – a Helytartótanács beleszólása nélkül – építhették ki autonóm iskolarendszerüket. A polgárosodás korában a magyar nyelvvel az addigi latin és német tannyelvet kívánták felváltani. Bényei Miklós kiváló kandidátusi értekezésében²¹ az 1844. évi II. törvénycikkkel kapcsolatosan megállapítja, hogy a 9. §²² *szövegéből nem következtet, hogy minden iskolában kötelező a magyar tannyelv! (Ezt a hibás értelmezést azonban mindmáig tartalmazzák a gimnáziumi történelem tankönyvek!)* Az 1844. június 17-i királyi kézirat (3 nap múlva helytartótanácsi rendelet) az összes akadémiai és egyetemi fakultás tanítási nyelvét a magyart tette, míg a gimnáziumoknál a magyar anyanyelvű vidékeken fekvő 44 iskolában a magyar tannyelvet írta elő, addig a 17 nemzetiségi területen lévőben egyelőre maradt a latin.²³ A katolikus királyi tanintézetekre az előbbieket szerint vonatkozott, de az elemi iskolákat nem érintette. *A tanügyi autonómiát élvező protestáns és görögkeleti egyházak közép- és főiskoláira sem a királyi rendelet, sem a törvény hatálya nem terjedt ki.* A Helytartótanács²⁴ 1845. évi rendelete – mely a katolikus iskolákra vonatkozott – előírta az elemi két osztályában az anyanyelvi oktatást, illetve azt, hogy nemzeti-

ségi vidékeken a magyar nyelvvel is kell foglalkozni. (Horvátországról és a csatolt részekről végig külön rendelkeztek, ott a magyar nyelv iskolai fakultatív vagy rendes tárgyként való tanítása volt a kérdés, s a horvát nyelvtan oktatása volt a kötelező.)

A kiegyezést követően az ún. nemzetiségi törvény meghozatala előtt fogadta el az országgyűlés az 1868. évi IX. *törvénycikket*, amely a karlócai érsek joghatósága alól kiemelte az erdélyi román görögkeleti püspökséget, és érseki rangra emelte. (Mindkét egyháznak önkormányzati jogokat biztosított, megőrizve felettük a király felügyeleti jogát.) A szabályozásnak *megfelelően önállóan kezelhették egyházi, iskolai és alapítványi ügyeiket*.

Az 1868. évi XLIV tc. kimondotta, hogy Magyarországon *egységes magyar politikai nemzet létezik, amelynek a bármely nyelven beszélő polgárok egyenjogú tagjai*.²⁵ (Mekkora a különbség, ha ezt összevetjük a mai francia alkotmánnyal és a 2009-ben megszülető szlovák nyelvtörvénnyel!) A nyelvtörvény biztosította a magyar államnyelv mellett a lehetőséget arra, hogy ahol a törvényhatóság (ma: önkormányzat) képviselőtestületének egyötöde kívánta, ott a kisebbségi nyelvet használhatta hasábonsan a jegyzőkönyvezésben, a hivatali ügyintézésben, egymással és a kormánnyal való kapcsolataiban, míg a hivatalokhoz mindenki anyanyelvén fogalmazhatta meg kérvényét.²⁶ Az 1868. évi XLIV. törvény 27. paragrafusában kimondja, hogy „*az országos bírói és közigazgatási hivatalokra, s különösen a főispánságokra, a különböző nemzetiségekből a szükséges nyelvekben tökéletesen jártas, s másként is alkalmas személyek a lehetőségig alkalmaztassanak*”. Ennek a törvénynek az alkalmazását látjuk a bírói szakterületre az 1869. évi IV. törvény esetében (alsófokú bíróságoknál mindenki az anyanyelvét használhatja, legfeljebb tolmácsot kell biztosítani), illetve hasonló következetességgel érvényesítik a nyelvi előírásokat a jegyzői szigorlatra vonatkozó szabályrendeletben. A jegyzőnek tudnia kellett a község lakóinak nyelvén, a szigorlatot megyei vizsgálóbizottság előtt kellett letennie.²⁷ Ezt erősítette a népiskolai törvény (1868. évi XXXVIII. tc.) amely kimondta, hogy „*minden növendék anyanyelvén nyerje az oktatást*”, s intézkedett a községi népiskolák megszervezéséről.

A fenntartó egyház, község, szervezet, állam választhatta meg a tanítókat, tankönyveket, az iskola tannyelvét, és saját tanmenet szerint haladhatott. Az 1879. évi XVIII. tc. a magyar nyelv tanításáról intézkedett, miszerint a vegyes lakosságú falvakban csak olyan román tanítók taníthattak, akik 25 évnél fiatalabbak lévén a magyar nyelv tanítását eredményesen vállalhatták. Az idősebbek a tiszta román falvakban továbbműködhetnek. A törvény négy év türelmi időt hagyott, és államköltségen tanfolyamokat szervezett a román tanítók számára napidíj biztosításával. Az 1893. évi XXVI. tc. előírta a tanítói fizetés nagyságát, s ha azt a felekezet nem tudta biztosítani, államsegélyt kellett kérnie, melyért cserébe számon kérték az előbb említett 1879/XVIII. tc-t. Az 1879. és 1883. évi törvények az államnyelvről a román sajtó éles támadásait váltották ki, miközben Romániában azt hangoztatták, hogy a román nyelvet minden állampolgárnak ismernie kell: A görögök és németek magániskolaikban anyanyelvükön tanulhattak, de a román nyelv, földrajz, történelem tantárgyat állami tanterv szerint románul kellett elsajátítaniuk.²⁸ Ezzel szemben Magyarországon 1907–1908-ban a 4 elemi végzetek 38,11 százaléka tudott csak magyarul, vagyis az államnyelven, tehát erőszakos magyarosításról nem lehet beszélni. A román ellenzéki *Tribuna c. lap* egyik 1885. évi cikke így ír: „*vannak falvak, sőt egész vidékek, amelyek nem voltak románok, ma pedig tiszta román lakosságuk van*”.²⁹ A magyarországi románok 1906-os bukaresti kiállításán bemutatott táblázat szerint összesen 309 magyar falu románosodott el.³⁰

Az 1907. évi XXVII. tc., az ún. Apponyi-féle törvény a nem állami elemi népiskolák jogviszonyairól kimondta, hogy *minden elemi iskolában be kell vezetni a magyar nyelv tanítását*, azzal a céllal, hogy a gyerekek négy év alatt megtanuljanak magyarul. (Az előírás osztályonként heti nem egészen három negyvenperces tanórai magyar nyelvű tanítást jelen-

tett.) Cserébe a népoktatást ingyenessé tették, és felemelték a tanítók fizetését a köztisztviselői besorolás szerint (alapfizetés, korpótlék, személyi pótlék, államsegély). A miniszteri indoklás hangsúlyozta, hogy erre a rendelkezésre azért volt szükség, mert némely egyházi hatóság nemcsak hogy nem az állam nyelvét, de még az iskolába járó gyermekek anyanyelvét sem vette figyelembe, hanem tetszés szerint más nyelvet rendelt a felekezeti iskola tanítási nyelvül. A Lex Apponyi magyarosítás vádját azért kapta meg, mert a nem kellő színvonalú és magyarellenes propagandát folytató iskolák bezárását követően főleg magyar tannyelvű községi iskolákat állított föl, hiszen célja a szeparatista, magyarellenes irredenta szellem³¹ gyengítése volt. Így is azonban az iskolák több mint 75%-a felekezeti maradt. A sérelmük lényege nem az volt, hogy nem anyanyelvükön tanulhattak, hanem a kormányzat magyar államnyelv tanítását szorgalmazó intézkedése volt! A törvény következetes végrehajtása is csupán 1913-ig számítható. Tehát valódi eredményt nem érhetett el, ellenben a cenzúra nélkül megjelenő nemzetiségi lapok hírverése keltette azt a látszatot, mintha a legdurvább magyarosítás folyt volna. Közben 2901 román elemi iskola működött hazánkban, míg Szerbiában, Bulgáriában, Oroszországban egyetlenegy román tannyelvű iskola sem volt.³² S az 1864-es román oktatási törvény nem engedett meg nem román nyelvű iskolát működni; megszüntették a csángó-magyarok iskoláit.³³ Az 1536-ban Anglia és Wales egyesítését kimondó törvény megtiltotta a walesi nyelv használatát hivatalos ügyekben. 1616-ban I. Jakab külön törvényben tiltotta meg Skóciában a gael nyelven való beszédet.

1870-ben Nagy Britanniában az oktatási törvény eltiltotta a walesi nyelv iskolai használatát.³⁴ Bretagne-ban, Dél-Franciaországban a XVIII. században még óriási méretű volt az írástudatlanság, s ez 1875 tájáig lényegileg eltűnt; párhuzamosan a nemzetiségi nyelvek visszaszorulásával. Az oktatás nyelve kizárólag a francia volt, az iskolákban minden eszközzel üldözték a tájnyelveket.³⁵ A Jules Ferry nevéhez fűződő központosított, szekularizált iskolarendszer nem ismeri az etnikai és vallási tolerancia elvét, a laicitásról intézkedő – és napjainkig életben lévő – 1905-ös törvény nem tűri, hanem tiltja a vallások – és e mögött az etnikumok – közéleti megjelenését. Ezt tükrözi az alkotmány is.³⁶

Asszimiláció: Míg magyar–szlovák relációban országosan a magyarság javára történt eltolódás, a Felvidéken némileg a szlovákság javára (kb. 53–47%). A németiség, különösen a rutének relációjában egyértelmű a szlovák térnyerés. A kritizált iskolapolitika kétes "eredményességére" utal, hogy *a századfordulón a felvidéki szlovák lakosságnak csupán 7%-a beszélt valamilyen fokon magyarul*.³⁷ Az asszimilációval kapcsolatosan érdemes megjegyezni, hogy 1840 és 1910 között a szlovákság lélekszáma 16%-kal nőtt Magyarországon, míg Csehszlovákiában ugyancsak hetven év alatt (1921 és 1991) a magyarok száma 13%-kal csökkent, miközben a szlovákok lélekszáma durván két és félszeresére emelkedett.³⁸ Slavici így emlékezett mindekre:

*„A provizórium idején bevezetett gyakorlat és a nemzetiségek egyenjogúsításáról szóló törvény alapján a románok jogosan használhatták nyelvüket a közigazgatásban és az igazságügyi hatóságok előtt. 1872-ben ezt a jogot tiszteletben tartották és mi román ügyfeleink pereit románul folytattuk fel egészen a legfelsőbb fórumig, amely határozatait és végzéseit nekünk ugyancsak románul hozta. A románok jogait még inkább elismerték a közigazgatásban”.*³⁹ Lám, az 1690-es évektől egyházi kulturális autonómiát élvező rácok/szerbek 1920-ra Magyarország egyik leggazdagabb kereskedői, iparosai lettek; s számuk is megszorozódott. Az egyházi autonómia védelmét élvező erdélyi románok a XIX. század végén már felvásárolják a tönkremenő magyar kis- és középbirtokokat; az erdélyi birtokállomány 1/8-át. Az egyházi autonómia tehát közösségképző, nyelvi-kulturális megtartó erőt képvisel. Talán ezért nem engedik kifejlődését a szomszédos országokban. Hiszen ehhez az egyházaknak földjeiket, jövedelmük egy részét vissza kell kapni.

Kaminszky József ruszin politikus autonómiatervezetében kitérve a csehszlovák időszak erőszakos asszimilációs módszereire, megállapítja, hogy a dualista Magyarországon „a magyar–oroszl nép nemzetiségi önkormányzata a vallási, nyelvi és közoktatási ügyekben biztosítva volt már a fentebb hivatkozott magyar törvényekben...”⁴⁰

4. Összegzés

A magyar történeti fejlődésben az etnikai és vallási tolerancia az Árpád-kortól a XIX. század végéig folyamatosan érvényesül. Utalhatunk az Intelmek szellemiségére, melyet Szent István Imre fiához intézett, továbbá a Szent Lászlótól, Kálmántól megvalósuló horvát – társországi szintű – területi autonómiára, a szász, kun területi autonómiára. A XVI–XVIII. században beköltöző új népesség az egyházi autonómia nyelvi, kulturális – és a Határőrvidék esetében az önálló közigazgatási – kereteit használva jut el az önálló kultúrájú népcsoportok megszerveződéséig. A reformkorban és a dualizmus idején ezeket a magyar országgyűlés törvényekben cikkelyezi be. A nemzetiségekkel való ellentéteink forrása tehát nem az, hogy nem használhatják anyanyelvüket, hanem az eddig elért jogaiknak megőrzése feletti aggodalom azáltal, hogy az állam beavatkozik az oktatásba, s hogy az államnyelv oktatását e törvények bevezetik az iskolákba, illetve, hogy a szerbek, románok, és részben a szlovákok nem kapnak a horvátokhoz hasonló mértékű területi autonómiát.

JEGYZETEK

1. Józsa Hévizi (2005): Autonomies in Hungary and the Europe. A Comparative Study. Corvinus Society.
2. Csuka János (1995): A Délvidéki Magyarság története 1918–1941. Püski. Budapest. 252. old.
3. Hévizi Józsa (2001): Autonómia-típusok Magyarországon és Európában. Püski. Budapest. 137. old. vagy: www.corvinuslibrary.com
4. „az alapítványok, a tanulmányi rendszer, az ifjúság nevelése... irányában megillető jogai... érvényben maradván” – vagyis továbbra is autonóm módon, önmaguk intézhették egyházi és nevelési ügyeiket.
5. Balassa Zoltán (2009): Két nemzet a Kárpát-medencében. A szlovákok történelme. Kassa–Budapest. IV. kiadás.
6. „A bírói és egyéb tisztségeket a szabadvárosokban, bányavárosokban és a kiváltságolt mezővárosokban, a magyaroknak és németeknek meg a cseheknek vagy szlávoknak, a vallásra és nemzetiségre való különbség nélkül, egyenlően kell osztogatni.” In. www.complex.hu/1000
7. Szilágyi Mihály kormányzó 1458-ban elrendelte, hogy a szászok és a megszorodott magyarok 50-50 küldöttel képviseltessék magukat a 100 tagú nagy tanácsban, amely választotta 6 szász és 6 magyar tagú esküdteket, s évente változóan magyar vagy szász bírót. Ezt Mátyás 1468-ban megerősítette kiváltságlevélben, majd Buda önkormányzatának mintájára 1488-ban úgy módosították, hogy a tanács tagok felét a tehetősek közül kell választani, másik felét a céhek képviselői közül, a céhenként 3–4 küldöttel. In. Jakab Elek (1870): Kolozsvár története. I. Magyar Királyi Egyetemi Nyomda. Buda. 466–471. old.; Kiss András (1997): Kolozsvár város önkormányzati fejlődése az 1458-as „unióig” és kiteljesedése az 1568-as királyi ítélettel. In. Erdélyi Múzeum – 59. kötet. 3–4. füzet.
8. Szita László: A török alóli felszabadulástól az 1848–49-es szabadságharc bukásáig. 107–174. old.; Kiss Géza (2000): Az önkényuralom és a dualizmus kora siklós bírási és jegyzőinek névsora. 175–227. old. In. Város a Tenkes alján. Siklós évszázadai. Dr. Máté János. Siklós.
9. A túlnyomó többségben szlovák evangélikusok által lakott Csabán évente választották az előjáróságot. 1847 októberében már régi szokásként utaltak arra, hogy minden 7. évben – a vallási arányszám szerint – katolikust választottak bírónak. – Erdmann Gyula (1991): Csaba társadalma,

- gazdasága és önkormányzata 1772–1848. In: Jankovich B. Dénes, Erdmann Gyula (szerk.) (1991): Békéscsaba története. I. Békéscsaba.
10. Gyulán a reformátusok folytattak hosszú küzdelmet a számarányuknak megfelelő pozícióért: Az 1790-es években a hat katolikus esküdt mellé 3-3 református és görögkeletit (román?) választhattak, s az első református bíró 1845-ben lépett hivatalba. In: Scherer Ferenc (1938): Gyula város története. Gyula. I. 345. old.
11. 1730–1849 között a mezőváros bírái többségben magyarok. A kisbírók magyar, szerb, német személyek, akik a városban beszélt nyelveken dobolták ki a hirdetményeket, ők a szüretelés aratás ellenőrei stb. A bírók közül 5 volt horvát, 3 szerb, 6 német származású, mellettük az albíró, a jegyző, a kamarás többnyire más-más etnikumból választott személy. Az un. cigány városrész évente bírót választott, aki 3-4 esküdttel intézte az adóügyeket, ellenőrizte a szolgáltatásokat, első fokon kisebb ügyekben bíraskodott is. In: Város a Tenkes alján. Siklós évszázadai. Kiadó: Dr. Máté János. Siklós város önkormányzata. Siklós. 2000.; Szita László: A török alóli felszabadulástól az 1848–49-es szabadságharc bukásáig. 107–174. old.
12. Márffy Attila (főszerk.) (1996): Pécs ezer éve. Kiadó: dr. Polányi Imre. Pécs Története Alapítvány. Pécs. – Pécsnek 1691-től két bírója volt. A német bíró nem volt egyenrangú; a németiség kívánságait, panaszait képviselte szavazati joggal a városi tanácsban. Megjelennek mellette a horvát és a magyar (tribuni plebis) képviseltek is hasonló jogkörrel: E népszószólók a városi tanácsba egyenlő számban küldött képviselői csoportok élén álltak, és így a nemzetiségi csoportok vezetőivé váltak. 51. old. az 1697-es városi tanács 12 tagjából 4 német, 4 magyar, 4 horvát, rács nincs mert nem alakult meg a külön népcsoportjuk. (53. old.) In: Dr. Babics András (1937): A kamarai igazgatás Pécs városában 1686–1703. Pécs. www.lib.ptt.hu/.../KamaraiIgazgatasa/htm/leiras.htm
13. „*Ópétvárad-Újvidék városi tanácsában 1848 április 6-án Sztratinirovicsék tisztújítást tartottak, s Belgrád útmutatásainak megfelelően kieroszakolták, hogy a várost irányító tanács immár (szakadár) rácokból álljon kizárólag. „Eddig a tanács tagjait nemzetiségi kulcs szerint választották, így fele-fele arányban voltak közöttük görögkeleti rácok és katolikus nem rácok.”* In: Délvidéki S. Attila (2009): Lángoló temetők. Az úgynevezett Vajdaság kihatásának elhallgatott titkai és borzalmi (1268–1868) tizenkét kötetben. Fejezetek a rácjárások történetéből. A szerző magánkiadása. Szekszárd. 124. old.
14. Évenként vízkereszt napján a három népcsoport (magyar, német, szlovák) egyenlő számú képviselőt választott a 100 tagú nagytanácsba, ahol, a katolikusok, az evangélikusok, és a reformátusok is egyenlő arányban kellett hogy képviseltetve legyenek. In: Kovács Miklós (1995): Egy város metamorfózisa. In: Európai utas. 1995/3. sz. 32. old. www.hhrf.org/europaiutas/66/31
15. Vujicsics Sztoján (1997): Szerbek Pest-Budán. Főpolgármesteri Hivatal és Szerb Főv-i Önkormányzat. Budapest. 14–15. old.
16. Köhegyi Mihály (1989): Baja története a kezdetektől 1945-ig. Akadémia. Budapest; Scherer Ferenc (1938): Gyula város története. Gyula; Hársfalvi Péter (1982): Az önkormányzat Nyíregyházán a XVIII–XIX. sz.-ban. Budapest.
17. Délvidéki S. Attila (2009): Lángoló temetők. Az úgynevezett Vajdaság kihatásának elhallgatott titkai és borzalmi (1268–1868) tizenkét kötetben. Fejezetek a rácjárások történetéből. A szerző magánkiadása. Szekszárd. 117. old.
18. Uo.154. old.
19. Az instrukció abból indul ki, hogy a lakosság kétharmad része katolikus, egyharmad része görögkeleti hitű. In: Köhegyi Mihály (1989): Baja város története a kezdetektől 1944-ig. Akadémia. Budapest. 207–229. old.
20. Uo. 227. old. Engedélyt kérhettek zsinagóga építésére.
21. Bényei Miklós (1994): Oktatáspolitikai törekvések a reformkori Magyarországon/országgyűléseken. Csokonai kiadó. Debrecen. 104–107. old.
22. „9.§: Ófelsége méltóztatott kegyelmesen rendelkezéseket tenni már az iránt is, hogy az ország határain belüli iskolákban közoktatási nyelv a magyar legyen.”
23. Szekfü Gyula (1926): Iratok a magyar államnyelv történetéhez 1797–1848. Budapest. 592–594. old.
24. A Helytartótanács kezelésében lévő pénzügyi alapok, alapítványok mind katolikusoktól származtak.

25. Az összehasonlítás kedvéért idézem a 2009-ben megszülető szlovák nyelvtörvény néhány cikkelyét: (1) *A Szlovák Köztársaság területén az államnyelv a szlovák nyelv.* (2) *A szlovák nyelv előnyt élvez a Szlovák Köztársaság területén beszélt más nyelvekkel szemben.* A szlovák törvény nem együtt szabályozza az államnyelv és a kisebbségi nyelvek használatát, hanem az államnyelv védelméről törvényben (parlamentari szavazással) dönt, míg a kisebbségi nyelvek használatát külön, rendeletekkel (vagyis a hatalmon lévő kormány által elrendelve) szabályozza. (Ahogy a múltban is történt; ez számtalan kiskaput hagyva hátra, lehetővé téve az egyéni értelmezést. Ez ismeretes a két háború közötti időszakból.)
26. „Az ország minden polgára saját községéhez, egyházi hatóságához és törvényhatóságához, annak közegeihez s az államkormányhoz intézett beadványait anyanyelvén nyújthatja be.”
27. „A szigorlat a szigorlónak az állam hivatalos nyelvén felül a törvényhatóság területén divatozó és kérvényében megjelölt más nyelvben való jártasságára is kiterjed... A képességi bizonyítványában kiemelendő, hogy nyelvismereténél fogva minő jegyzőkönyvi nyelvvél bíró községben alkalmazható”.
28. A közel negyedmillió szerbiai románnak még nyilvános helyen sem volt szabad románul beszélni, de esti tanfolyamokon voltak kötelesek szerbül tanulni és énekelni. Az orosz cár uralma alatt Besszarábiában tilos volt a román nyelvű mise. A Német Birodalomhoz tartozó lengyel területeken is német köznyelvet írtak elő. In. Bíró Sándor (1989): *Kisebbségben és többségben. Románok és magyarok (1867–1940).* Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem. Bern. 100–101. old.
29. Tribuna, 1885. 240. sz.
30. Bíró Sándor idézett műve, 222. old.
31. A három szlovák tannyelvű gimnázium bezárását megelőzte, hogy a tanáraik magyarellenes szellemenben nevelték, s ilyen tüntetésre vitték diákjaikat: Szent-Iványi Márton lipóthy megyei földbírtokos, a Dunáninneni Evangélikus Egyházkerület felügyelője a kultuszminiszterhez a kérdésben az alábbi véleményét fejtette ki: „Mikor Zólyom megye azt állítja, hogy a kérdéses három gimnáziumban... a fiatalság hazaellenes szellemenben neveltetik, akkor nem mondott semmi újat és csak azon erős meggyőződésének adott kifejezést, amelyet osztunk mindannyian.” In. dr. Vitéz Ruttkay László (1939): *A felvidéki szlovák középiskolák megszüntetése 1874-ben.* Felvidéki Tudományos Társaság Kiadványai. Pécsi Egyetemi Könyvkiadó. Pécs. 92–96., 121–123. old.
32. Bíró Sándor idézett műve, 237., 246. old. Minden 1016 románra jutott egy román nyelvű elemi nálunk, míg Romániában csak minden 1418. lakosra. In. Raffay Ernő (1989): *A vajdaságoktól a birodalomig. Az újkori Románia története.* JATE. Szeged. 125., 171. old.
33. Az 1886-os törvény vezette be a teljes iskolarendszer feltétel nélküli állami ellenőrzését. A későbbi törvénymódosítások már kimondották, hogy *nyilvánossági jogot csak azok kaphatnak, amelyek állami tantervet használnak, és kizárólag román nyelven oktatnak*, még abban az esetben is, ha az iskola az ország nem-románok lakta területén van. Nyilvános jogú iskolában csak államilag képesített, *született román tanító oktathatott.* Hévízi Józsa (2001): *Autonómia-típusok Magyarországon és Európában.* Püski. Budapest. 137. old.
34. Ha rajtakapták a gyereket, hogy walesit beszélt, nehéz fajármot akasztottak a nyakába „nem walesi nyelven” felirattal. Uo. 7. old.
35. Bretagne-ban és másutt ha a tanárok rajtakaptak egy tanulót azon, hogy anyanyelvén szólalt meg, kis facipőt akasztottak a nyakába vagy fagolyót nyomtak a hibát elkövető szájába. A „bűnös” csak akkor szabadulhatott meg e büntetéstől, ha egy társát ugyanezen vétek miatt beárulta a tanítónál. Uo. 75. old.
36. A Korzika-törvény (1991) első cikkelyét eltörlő Alkotmánybíróság (1991-ben) az 1958-as alkotmányra hivatkozott: „...az, hogy a törvényhozó a ,francia nép részét alkotó korzikai népről’ beszél, ellentétes az alkotmánnyal”. Ez ugyanis „*csak a francia népet ismeri, melyet a francia állampolgárok összessége képez, származásra, fajra vagy vallásra való tekintet nélkül*”. Uo. 76–77. old.
37. Polányi Imre (1987): *A szlovák társadalom és polgári nemzeti mozgalom a századfordulón.* Akadémia. Budapest. 46., 92. old.
38. Balassa Zoltán (1992): *Hogyan változik tájaink nemzetiségi összetétele.* Szabad Újság. 1992. július 25.

39. Slavici (1930): Lumea prin care am trecut. Bucuressti. 64–65. old.
40. Botlik József (2005): Közigazgatás és nemzetiségi politika Kárpátalján II. kötet. (1919–1945) Kiadó: Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke. Nyíregyháza. 310–311. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Dr. Babics András (1937): A kamarai igazgatás Pécs városában 1686–1703. Pécs.
- Balassa Zoltán (1992): Hogyan változik tájaink nemzetiségi összetétele. Szabad Újság. 1992. július 25.
- Balassa Zoltán (2009): Két nemzet a Kárpát-medencében. A szlovákok történelme, Kassa–Budapest. 2009. IV. kiadás.
- Bényei Miklós (1994): Oktatáspolitikai törekvések a reformkori Magyarországon/országgyűléseken. Csokonai kiadó. Debrecen. 104–107. old.
- Bíró Sándor (1989): Kisebbségben és többségben. Románok és magyarok (1867–1940). Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem. Bern. 100–101. old.
- Botlik József (2005): Közigazgatás és nemzetiségi politika Kárpátalján II. kötet. (1919–1945) Kiadó: Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke. Nyíregyháza. 310–311. old.
- Csuka János (1955): A Délvidéki Magyarság története 1918–1941. Püski. Budapest. 252. old.
- Délvidéki S. Attila (2009): Lángoló temetők. Az úgynevezett Vajdaság kihasításának elhallgatott titkai és borzalmi (1268–1868) tizenkét kötetben. Fejezetek a rácjárások történetéből. A szerző magánkiadása. Szekszárd. 124. old.
- Erdmann Gyula (szerk.) (1991): Békéscsaba története. I. Békéscsaba.
- Erdmann Gyula (1991): Csaba társadalma, gazdasága és önkormányzata 1772–1848. In. Jankovich B. Dénes, Scherer Ferenc (1938): Gyula város története. Gyula. 1938. I. 345. old.
- Hársfálvi Péter (1982): Az önkormányzat Nyíregyházán a XVIII–XIX. sz.-ban. Budapest.
- Hévizi, Józsa (2005): Autonomies in Hungary and the Europe. A Comparative Study. Corvinus Society.
- Hévizi Józsa (2001): Autónia-típusok Magyarországon és Európában. Püski. Budapest. 137. old.
- Jakab Elek (1870): Kolozsvár története. I. Magyar Királyi Egyetemi nyomda. Buda. 466–471. old.
- Kiss András (1997): Kolozsvár város önkormányzati fejlődése az 1458-as „unióig” és kiteljesedése az 1568-as királyi ítélettel. In. Erdélyi Múzeum. 1997. 59. kötet. 3–4. füzet.
- Kiss Géza (2000): Az önkényuralom és a dualizmus kora siklós bírási és jegyzőinek névsora. 175–227. old. In. Város a Tenkes alján. Siklós évszázadai. Dr. Máté János. Siklós. 2000.
- Kováts Miklós (1995): Egy város metamorfózisa. In. Európai utas. 1995/ 3. sz. 32. old.
- Kőhegyi Mihály (1989): Baja története a kezdetektől 1945-ig. Akadémia. Budapest.
- Kőhegyi Mihály (1989): Baja város története a kezdetektől 1944-ig. Akadémia. Budapest. 207–229. old.
- Márffy Attila (főszerk.) (1996): Pécs ezer éve. Kiadó: dr. Polányi Imre. Pécs Története Alapítvány. 1996.
- Polányi Imre (1987): A szlovák társadalom és polgári nemzeti mozgalom a századfordulón. Akadémia. Budapest. 46., 92. old.
- Slavici (1930): Lumea prin care am trecut. Bucuresti, 64–65. old.
- Szekfű Gyula (1926): Íratok a magyar államnyelv történetéhez 1797–1848. Budapest. 592–594. old.
- Szita László: A török alóli felszabadulástól az 1848–49-es szabadságharc bukásáig. 107–174. old.
- Város a Tenkes alján. Siklós évszázadai. Kiadó: Dr. Máté János, Siklós város önkormányzata. Siklós. 2000.
- dr. Vitéz Ruttkay László (1939): A felvidéki szlovák középiskolák megszüntetése 1874-ben. Felvidéki Tudományos Társaság Kiadványai. Pécsi Egyetemi Könyvkiadó. Pécs. 92–96., 121–123. old.
- Vujicsics Sztoján (1997): Szerbek Pest-Budán. Főpolgármesteri Hivatal és Szerb Főv-i Önkormányzat. Budapest. 14–15. old.
- www.complex.hu/1000
- www.lib.ptt.hu/.../KamaraiIgazgatas/htm/leiras.htm
- www.hhrf.org/europaiutas/66/31

PAP JÓZSEF*

KÍSÉRLET A MAGYARORSZÁGI VÁLASZTÓKERÜLETEK HUSZADIK SZÁZAD ELEJI ETNIKAI KARAKTERÉNEK MEGHATÁROZÁSÁRA¹

AN ESSAY TO DEFINE THE ETHNIC CHARACTERS OF THE CONSTITUENCIES IN HUNGARY AT THE BEGINNING OF THE 20th CENTURY

ABSTRACT

In this study we made an attempt to define the ethnic characters of the constituencies. We demonstrated the limits we come up against in the course of our work. Those statistical sources we have already processed up to now do not make it possible to form a true notion of the ratio of the national minorities in the population and in the group with property qualification, forming the local elite, in the constituencies. We attach importance to the solution of this problem from the point of view of the regional investigation of the results of parliamentary elections. We tried to remedy the shortage of sources by the help of statistical estimation. On the basis of the estimated ethnic character of the constituencies a map was constructed. As a result of our examination it was proved that the ethnic characters of the constituencies were parallel with the ethnic construction of the electors, consequently in our opinion the national minorities were not at a disadvantage in the course of the parliamentary elections. Additionally a map was made to show those constituencies where the parties of national minorities had success on the elections.

A dualizmus kori országgyűlési választások eredményeivel foglalkozó kutatásunk során többször szembekerültünk azzal a problémával, hogy a szakirodalomból gyakorlatilag hiányoznak a magyarországi országgyűlési választókerületek nemzetiségi karakterét bemutató adatok. A szerzők általában a megyei adatok felől közelítik meg a kérdést. Ez érthető is, hiszen a járási adatok nehezen hasznosíthatók, mivel az ország járási szerkezete és a választókerületi beosztás nem fedte egymást. Ha egy szerző meg akarja határozni, hogy hány kerületben alkotott többséget egy adott nemzetiség, akkor szinte kizárólagosan Katus László által felállított statisztikai nemzetiségi régiókat hívja segítségül,² ezeken belül kapcsolja egy-egy nemzetiséghez a választókerületeket. Ez a módszer célravezető lehet az etnikailag tiszta karakterrel rendelkező megyék esetében, de a vegyes nemzetiségű törvényhatóságok esetén túl sok bizonytalansági tényezőt hordoz magában. Ha pontosabb képet akarunk alkotni, ami nélkülözhetetlen egy-egy nemzetiség választási magatartásának megvizsgálásához, akkor meg kell kísérelni a járási és a választókerületi adatok összehangolását.

A kerületek nemzetiségi karakterének megállapításához az adatbáziskezelés és a térinformatika nyújtotta lehetőségeket használtuk fel.³ A már korábban is több alkalommal felhasznált digitális választókerületi alaptérképünket az ország járási beosztásával vetettük össze. Ehhez meg kellett rajzolni, és térinformatikai módszerekhez alkalmazhatóvá kellett tenni a közigazgatási egységeket ábrázoló térképet. Ezt követően összekapcsoltuk a közigazgatási alaptérképet adatbázisunkkal, mely az 1880-as, 1890-es, 1900-as és 1910-es népszámlálási statisztika járássoros adatait is tartalmazza.⁴ Ezután a választókerületi és a járási térképet

* Egyetemi docens, Eszterházy Károly Főiskola, Eger.

összekapcsoltuk, és így a választókerületekben összesítődtek azok a járás részek, melyek a választókerület területére estek. Ezzel a módszerrel végeztük becslésünket. A digitalizálás alapjául szolgáló kerületi térképünk azonban csak vázlatnak minősül, arányait gyakran kellett kézi módszerekkel módosítani.⁵ Az alkalmazott eljárás azt feltételezi, hogy a járás minden pontjára ugyanazok az adatok jellemzőek, egy töredékére pedig az egésznek a megfelelő arányú része. Ez természetesen nem felel meg a valóságnak, hiszen nincs tekintettel például a lakott és lakatlan területekre, a járások egymástól eltérő karakterű részeire. Különösen a egyes lakosságú vidékeken lehetnek torzok az adatok. Azt azonban egy korábbi tanulmányunkban megállapítottuk, hogy a választókerületek közül csupán 5 található az 1910-es népszámlálás alapján készített nyelvhatáron úgy, hogy az metszi a kerületet, az etnikai karakter a többi kerületnél biztosnak tekinthető.⁶ A nemzetiségi területeken foltszerűen megjelenő, más, leggyakrabban magyar karakterrel rendelkező települések, gyakran önálló képviselő-küldő joggal rendelkezve nem torzítják az ún. megyei kerületek etnikai viszonyait.

Pontosabb képet akkor kaphatnánk, ha az ország összes települését választókerülethez rendelnénk, és a községsoros statisztikai adatokat kerületenként összesítenénk. Eltekintve az adatbeviteli munka hatalmas méretétől, jelenleg nem áll a rendelkezésünkre olyan, az egész országra kiterjedő kimutatás, mely a kerületek pontos települési listáját tartalmazná. Az alkalmazott módszer azonban nagy biztonsággal alkalmas a területek jellemzésére.

Egy kerület etnikai karakterét vizsgálva három adatsort közlünk: a 66%-os többség már olyan arány, mely a becslés ellenére is biztos többségnek tekinthető. Az 50% feletti arány már tartalmazhat olyan kerületeket, ahol az adott nemzetiség abszolút többsége kérdéses, de valószínű, hogy még mindig megfelel a relatív többségnek. A legnagyobb nemzetiség figyelembevétele azonban már több problémás kerületet is tartalmazhat, hiszen az egyes etnikai csoportok között itt a különbség gyakran csak néhány százalék, tehát a kerület könnyen egy másik nemzetiség területébe csúszhat át.

1. táblázat. Választókerületek becsült etnikai karaktere (1910)

Table 1. Estimated ethnic characters of the constituencies

	66% feletti arány		50% feletti arány		Legnagyobb nemzetiség		A nemzeti-ség aránya 1910-ben
Magyar	199	48,18%	216	52,30%	231	55,9%	54,5%
Román	40	9,69%	62	15,01%	72	17,2%	16,1%
Szlovák	32	7,75%	49	11,86%	56	13,6%	10,7%
Német	6	1,45%	21	5,08%	38	9,2%	10,4%
Horvát	1	0,24%	1	0,24%	1	0,2%	1,1%
Szerb			4	0,97%	6	1,5%	2,5%
Rutén	6	1,45%	7	1,69%	8	1,9%	2,5%
Olasz		0,00%	1	0,24%	1	0,2%	
Szlovén	1	0,24%	1	0,24%	1	0,2%	
Nincs egyértelmű karakter	127	30,75%	51	12,35%	0	0,0%	
Összesen	285	69,01%	362	87,7%	413	100%	

Forrás: Saját szerkesztés

A táblázat jól mutatja, hogy 66%-os érték mellett a kerületek 30,75%-a nem sorolható be egyik nemzetiség törzsterületébe sem, de 50% figyelembevétele mellett már csupán 12% nem rendelkezik egyértelmű karakterrel. Adatbázisunk szerint ebből az 51 kerületből

13-ban a magyar, 10-ben a román, 7-ben a szlovák, 17-ben a német, 3-ban a szerb, egyben pedig a rutén nemzetiség volt a legjelentősebb. Fontos azt is megjegyezni, hogy a második nemzetiség igen gyakran nem a magyar volt. A 38 relatív nemzetiségi többséggel rendelkező kerületek közül csak tizenháromban követi a legnagyobb nemzetiséget a magyar, tehát a többi esetben a kerület nemzetiségi többsége biztos volt. A 10 román közül két esetben, a 17 német közül kilenc esetben, a három szerb vegyes kerületből egyben, valamint az egy érintett rutén kerületben a magyar volt a második legjelentősebb nemzetiség, úgy, hogy az elsőnek nem volt meggyőző többsége a becslésünk alapján. De azok a kerületek, ahol relatív többséggel rendelkezett a magyarság, a nemzetiségek összességükben 50% feletti értéket adtak, tehát a kerület nemzetiségének minősíthető.

Ha a kerületek etnikai karakter szerinti csoportjait összevetjük az adott nemzetiségnek a lakosságon belüli arányával, akkor látható, hogy azok párhuzamban vannak az ország nemzetiségi viszonyaival. A magyarok, a románok és a szlovákok esetében enyhe felül-reprezentáció figyelhető meg, míg a rutének, horvátok és a szerbek törzsterületén kevesebb kerület alakítottak ki. Ha a kerületek az etnikai arányoknak megfelelően oszlottak volna el, akkor a magyarok törzsterületén 6, a románokén 5, a szlovákén pedig 12 kerülettel kevesebbet kellett volna kijelölni, míg a németeknek 5, horvátoknak és a szerbeknek 4-4, a ruszinoknak pedig 2 kerülettel többen kellett volna többségben lenniük, vagy a legnagyobb nemzetiséget adniuk.⁷ Ha az alul- és fölül-reprezentációt százalékos értékben jelenítjük meg, akkor a magyar területeken 2,5%-kal, a románon 7,6%-kal a szlovákon pedig 21%-kal volt több választókerület, mint ami a lakosság etnikai arányából következett volna, a németek 13%-kal, a szerbek 7%-kal, a horvátok 3,5%-kal a ruszinok pedig 3%-kal kevesebb kerülettel rendelkeztek. Az eltolódás, ami egyébként a kerületeknek az 5%-át érintette, elsősorban a nemzetiségek között okozott aránytalanságot, nem pedig a magyarokat preferálta a nemzetiségekkel szemben.

A kerületek kijelölésekor tehát az etnikai szempontok nem sérültek, hiszen a rendszer alapvetően nem torzította a választási struktúrát úgy, hogy nacionalista szempont miatt a magyar területen több kerületet jelöltek volna ki. De az ellenkező állítás sem tűnik megalapozottnak, mely szerint a választókerületi struktúra 1877–78-as kialakítása során a szabadelvű kormánypárti politikusok, tudva, hogy a nemzetiségi területek szavazatira jobban számíthatnak, mint a függetlenségi magyarokéra, a nemzetiségi vidékeken jelöltek volna ki több kerületet, büntetve ezzel a dualizmussal szemben ellenzéki magyarságot.⁸

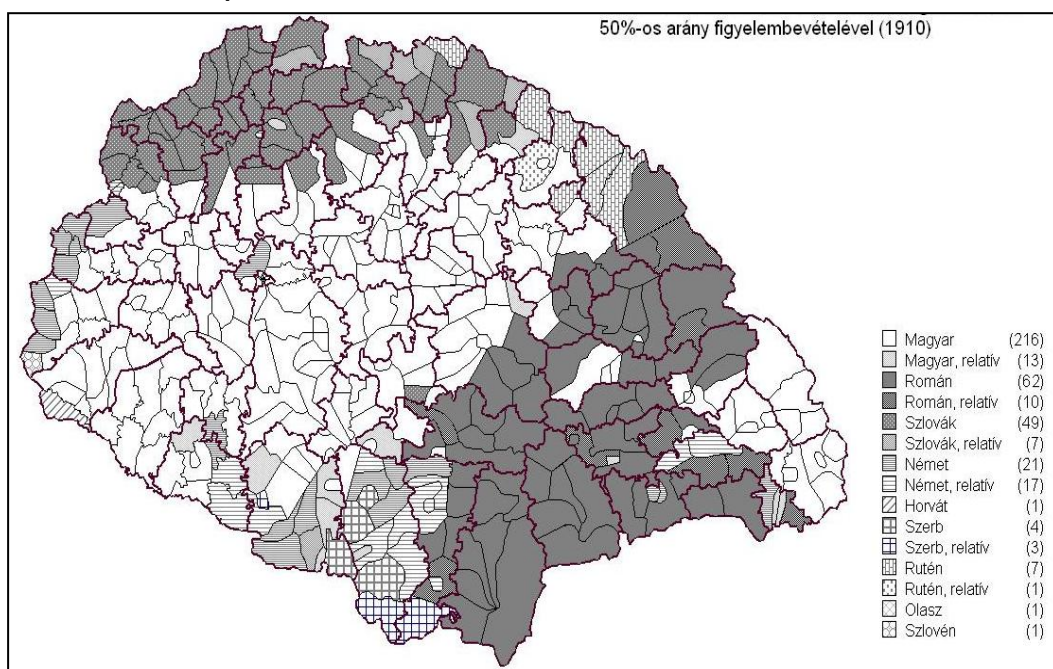
A fenti vizsgálat 50%-os értékeinek alapján szerkesztettük meg a választókerületek becsült etnikai karakterét bemutató térképet, melyen minden egyes bizonytalan kerületet, külön kategóriaként, az adott terület legnagyobb nemzetiségéhez kapcsolunk.

A választók etnikai jellemzői és a terület nemzetiségi szerkezete között azonban természetesen jelentős különbség lehetett. A szakirodalomban két egymást kizáró állítás található a kérdésről. Az egyik, Kristóffy József megállapítására hivatkozva, arra hívja fel a figyelmet, hogy a nemzetiségek, a románok kivételével népesedési adataikhoz képest felül-reprezentáltak szerepeltek a választók között. (Választói arány/lakossági arány 1910: magyar: 56,2%/54,5%, német 12,7%/10,4%, szlovák 11,4%/10,7%, román 11,2%/16,1%, rutén 2,9%/2,5%, horvát 1,2%/11%, szerb 2,8%/3%, egyéb 1,6%/1,7%.) Ezt az állapotot úgy érték el, hogy a nemzetiségek által lakott peremterületeken, nem utolsósorban egyébként az archaikusabb gazdasági viszonyok miatt, alacsonyabb értékben határozták meg a census szempontjából kulcsfontosságú földadóminimumot, míg a központi területeken ennek a földadónak a mértéke magasabb volt. A peremeken tehát az alacsonyabb földadóösszeggel beengedték a nemzetiségi lakosságot, míg a központi magyar területeken a magasabb adócenzussal kizárták a magyarságot.⁹ Más vélemény szerint azonban a választókerületek csaknem háromnegyedében többségben voltak a magyar választók, annak ellenére, hogy a választásra jogosultak országos arányai nagyjából megfeleltek az etnikai arányok-

nak.¹⁰ Az utóbbi megállapítás csak abban az esetben valósulhatott meg, ha a nemzetiségi területeken a kerületeket úgy hozták létre, hogy kisszámú, de nagy választói létszámú kerületbe tömörítik a nemzetiségieket, míg a magyarokat több kisebb, kis választói létszámú kerületre osztják szét. Erre utaló információink azonban nincsenek, de elvégezhetünk egy becslést. A kerületek választói létszáma ismert, a lakosságszámukat azonban sajnos csak megyei szinten tudjuk biztosan, de adatbázisunk segítségével megbecsülhetjük. Ennek alapján kapcsolatot lehet keresni a megyék választói aránya, a kerületek etnikai karaktere és a becsült választói aránya között. A következő táblázat adatait úgy számoltuk ki, hogy a választókerület becsült választói arányát kivontuk vármegyéjének, törvényhatóságú joggal felruházott városának választói arányából. A számításhoz a választók esetében 1908-as, az összlakosság esetében pedig az 1910-es népszámlálási adatokat használtuk fel.

1. térkép. Választókerületek becsült nemzetiségi karaktere

Map 1. Estimated national character of the election districts

Forrás: Saját szerkesztés

2. táblázat. Választókerületek választói arányának eltérése a vármegyei átlagtól

Table 2. Divergence of the electors' rate of the constituencies from the county mean

	-10...-5%	-5-0%	0-5%	5-10%	10-20%	20%-
Magyar kerületek	–	39%	56%	3%	1%	1%
Nem magyar kerületek	1%	40%	50%	8%	1%	–

Forrás: Saját szerkesztés

A táblázat jól mutatja, hogy a magyar kerületek választóinak aránya becslésünk szerint 95%-ban $\pm 5\%$ -kal tért el a törvényhatóság átlagértékétől, a nemzetiségi kerületekben pedig szinte teljesen azonos adatot kaptunk, hiszen ott ez az arány 90%. Másként fogalmazva a magyarok vagy nemzetiséginek minősülő kerületek választói arányának a törvényhatósági átlagtól való eltérése között nincs szignifikáns kapcsolat.

Ha az 1908-ra számított 6,2%-os országos átlagtól vizsgáljuk meg a kerületek választó arányának ez eltérését, akkor a következő értékeket kapjuk:

3. táblázat. Választókerületek választói arányának eltérése az országos átlagtól
Table 3. Divergence of the electors' rate of the constituencies from the country mean

	-10...-5%	-5-0%	0-5%	5-10%	10-20%	20%-
Magyar kerületek	1%	47%	45%	4%	3%	–
Nem magyar kerületek	2%	53%	40%	4%	–	1%

Forrás: Saját szerkesztés

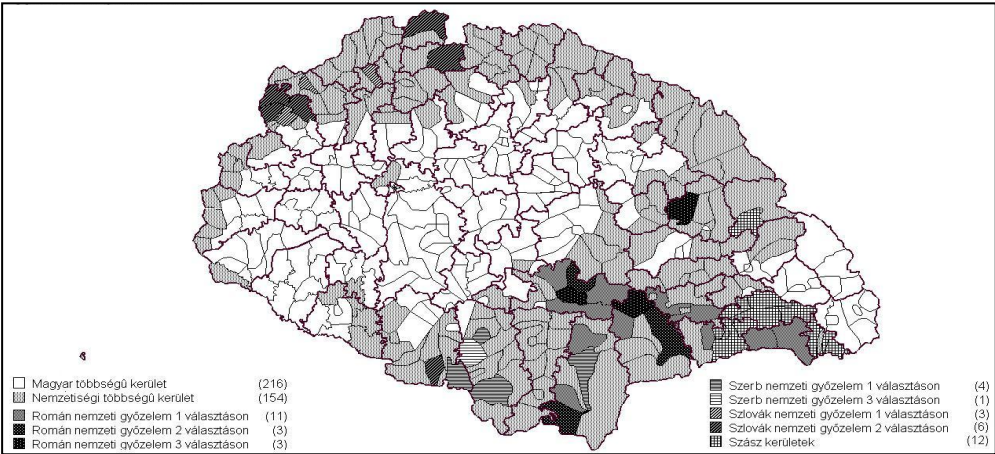
A táblázat adatai itt is hasonlatosak az előzőekhez, annyiban azonban eltér az így kapott értéksor az előzőektől, hogy a nemzetiségi kerületekben inkább az átlagtól alacsonyabb választói arány jellemző, mint a magyar területeken. A számításunk eredménye igazolja azt a szakirodalmi megállapítást, hogy a magyar területeken az átlagosnál magasabb volt a választásra jogosultak aránya, de az eltérés a magyar és nem magyar területek között nem túl jelentős. Érdekes azonban felhívni a figyelmet arra is, hogy az egyes választókerületek választói aránya jelentős szórást mutat. Ezt későbbekben térképen is ábrázolni fogjuk, így ennek az eltérésnek a regionalitása is jól vizsgálható lesz.

Adataink tehát arra engednek következtetni, hogy a nemzetiségi és magyar kerületek választói aránya a törvényhatósági átlagadatoktól szinte azonos mértékben tért el. Ez pedig arra utal, hogy a választók etnikai szerkezet választókerületi szinten is párhuzamban kellett, hogy álljon a terület nemzetiségi viszonyaival. A nemzetiségi területek választói, tehát meglátásunk szerint nemzetiségiek voltak. A kérdés pontos eldöntéséhez azonban szükségünk volna nemcsak a kerületi etnikai adatokra, hanem a cenzussal rendelkezők kerületi, vagy legalábbis járási szintű nemzetiségi adataira. Ennek hiányában azonban úgy gondoljuk, hogy a statisztikai vizsgálat közelebb juttat minket a viszonyok megismeréséhez.

E folyóirat korábbi számában megjelent tanulmányunkban az 1887 és az 1901 között lezajlott választások eredményei és a nemzetiségi viszonyok közötti kapcsolatot már bemutattuk.¹¹ A kerületek nemzetiségi karaktere és a kerület választóinak cenzusszerkezete közötti kapcsolattal egy későbbi tanulmányunkban fogunk foglalkozni.

2. térkép. Nemzetiségi pártok választási eredményei Magyarországon (1901–1918)

Map. 2. Election results of national parties in Hungary

Forrás: Saját szerkesztés

A tanulmányunkhoz kapcsolódó második térképen azokat a kerületeket ábrázoltuk, ahol nemzetiségi párti képviselők mandátumot szereztek.¹² Erre az 1901-es választás után került sor, hiszen a nemzetiségi pártok ekkor hagytak fel a passzív politikai magatartással, és kapcsolódtak be a választási küzdelembe.

Az 50%-os küszöbérték figyelembevételével 216 magyar többségi kerület volt. A fennmaradó 197 kerület nemzetiséginek minősíthető, hiszen minden esetben a nemzetiségek adták a többséget. A három választás időszakában a különböző nemzetiségek által szerzett mandátumok a következőképpen oszlottak meg:¹³

4. táblázat. A nemzetiségi pártok által megszerzett választókerületek
Table 4. Constituencies organized by the parties of the national minorities

	1. választáson	2. választáson	3. választáson
	elnyert kerület		
románok	11	3	3
szerbek	4	–	1
szlovákok	3	6	–

	1901	1905	1906	1910	Lakott kerület
	elnyert kerület				
románok	–	8	14	5	73
szerbek	1	1	5	–	7
szlovákok	4	1	7	3	56
összesen	5	10	26	8	136

Forrás: Saját szerkesztés

A 2. térképen jól láthatóak a nemzetiségi pártok törzsterületei. A szlovákok döntőrészt a pozsonyi és az árvai-liptói térségben érték el komolyabb sikert. Ezentúl a Bács-bodrogi Kulpiny-kölpényi kerületben Milan Hodžának sikerült megszerezni az ott lakó szerbek támogatását is, és 1905-ben és 1906-ban kemény küzdelemben legyőzni ellenfeleit. Emellett még két egymástól igen távol eső nyitrai kerületben, a szeniceiben és a verbóiban született 1-1 szlovák mandátum. A szlovák jelöltek 1905-ben szerepeltek legjobban, amikor 7 kerületet hódítottak meg, ami a szlovákok által lakott kerületek 12%-át tette ki.

A román nemzeti párti politikusok által megszerzett területek alapvetően Dél-Kelet Magyarországon és Dél-Erdélyben helyezkedtek el. Arad vármegyében 5 választókerületben érték el sikert, ami mellett Krassó-Szörény három megszerzett kerülete is Erdélyen kívül volt. Dél-Erdélyben Fogaras, Hunyad, Alsó-Fehér tartozott a törzsterületükhöz. Észak-Erdélyben egyedül a Szolnok-Doboka vármegyei Nagyilondáról tudott egyébként három alkalommal Mihali Tivadar parlamentbe jutni.

Önmagukhoz képest a legsikeresebb választási eredményt a szerbek tudták felmutatni, ugyanis az általuk többségében lakott mind a négy kerületben sikerült választási győzelmet kiharcolniuk. Fehértemplom, Pancsova és Zombor választókerületének ők alkották a legnagyobb nemzetiségét, de ez a terület, leszámítva az 1906-os választást, a kormánypárt bázisához tartozott. A torontáli kerületek, a törökbecsei, a nagyikindai és az uzdini, tekinthetők bázisuknak. Ezenkívül Petroviciu István a románnak minősülő Krassó-szörényi Nagyzorlenc kerületet tudta 1907-ben, az időközi választáson meghódítani Graenzenstein Arthur elől.

A fenti tanulmányban kísérletet tettünk a választókerületek huszadik század eleji etnikai karakterének meghatározására. Kifejtettük azon álláspontunkat, hogy a terület nemzetiségi viszonya és a választópolgárok etnikai szerkezete között kapcsolat feltételezhető. A továbbiakban keressük azokat a forrásokat, melyek segítségével becslésünket pontosabb alapokra tudjuk helyezni, de úgy gondoljuk, hogy elegendő adattal rendelkezünk ahhoz, hogy a tendenciák tekintetben helyes képet rajzolhassunk. Térképeink egyes kerületei egyik nemzetiségtől a másikhoz átkerülhetnek, de ez tömeges méreteket nem ölthet, hiszen a nyelvhatár figyelembevételével csupán a kerületek 5%-a minősíthető bizonytalan kategóriájúnak. A későbbiekben térképeinket több időmetszetben is el fogjuk készíteni, melynek segítségével az ország etnikai szerkezetének a változása is jól ábrázolható lesz.

JEGYZETEK

1. Munkánkat a Bolyai János kutatói ösztöndíjprogram támogatásával készülő, a dualizmus kori képviselőket tartalmazó adatbázis elemzése alapján készítettük.
2. Katus László (1966): Über die wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Grundlagen der Nationalitätenfrage in Ungarn. In: Hanák Péter (szerk.): Die nationale Frage in der Österreichisch-Ungarischen Monarchie 1900–1918. Budapest. 149–216. old.
3. Munkánk alapja egy a Microsoft Office Access 2007 programon belül kialakított képviselői, választási, választókerületi adatbázis. A statisztikai vizsgálatokat az SPSS 17, a térinformatikai ábrázolást pedig a MapInfo 10 programmal készítettük.
4. Jelen tanulmányunkban terjedelmi korlátok miatt csak az 1910-es adatok feldolgozásának eredményét közöljük.
5. Az országgyűlési választásokkal foglalkozó munkákban szinte kivétel nélkül használt térkép, nem felel meg a térkép fogalmának. (Dr. Fodor Ferenc [é. n.]: A magyarországi országgyűlési képviselőválasztási kerületek térképei 1861–1915-ig. Budapest.) A térkép az általánosan elfogadott definíció szerint, a Földön és más égitesten vagy a világűrben található természeti és társadalmi jellegű tárgyak, jelenségek vagy folyamatok méretarány szerint kicsinyített, generalizált, magyarázó ábrázolása a síkban. A felszín elemeit ortogonális vetítéssel (párhuzamos és a képfelületre merőleges vetítésű sugarakkal) alaprajzszerűen vagy egyezményes jellel ábrázolja. A dr. Fodor Ferenc által szerkesztett szelvényeknek nincs méretarányuk, és a digitalizálás során kiderült, hogy az alaptérkép sem pontos, hiszen ha összevetjük későbbi, megfelelő vetületi rendszerrel rendelkező Magyarország térképpel több esetben érintkezési hibákat lehet felfedezni.
6. Pap József (2009): Az 1887 és 1905 közötti országgyűlési választások eredményeinek statisztikai vizsgálata. Közép-Európai Közlemények, 2009/2. szám. 47. old.
7. Mivel a népszámlálás egyéb kategóriája miatt az önálló adattal rendelkező 7 nemzetiség nem teszi ki a lakosság 100%-át, így 6 kerületet az etnikai viszonyoknak megfelelően „újraosztani”.
8. Gerő András (1988.): Az elsőprő kisebbség. Népképviselő a Monarchia Magyarországon. Gondolat Kiadó. Budapest. 67. old.
9. Kristóffy József (1927.): Magyarország kálváriája. Az összeomlás útja. Politikai emlékek 1890–1926. Budapest. 229. old.; Gerő (1988): 62. old.
10. Katus László (1978): A nemzetiségi kérdés és Horvátország története a 20. század elején. In: Hanák Péter (főszerk.): Magyarország története 1890–1918. Budapest. 1015–1016. old.; Schönbraun Attila (2005): Párielit? Nemzetiségi képviselők a Magyar Országgyűlésben, 1900–1918. In: Ilonszky Gabriella (szerk.): Képviselők Magyarországon I. Budapest. 86. old.
11. Pap (2009): 41–49. old.
12. A nemzetiségi pártok választási eredményei, véleményünk szerint nem azonosak a nemzetiségek választási szereplésével. Hiszen egyrészt nemcsak az minősíthető nemzetiségi képviselőnek, aki egy nemzetiségi párt képviselője, másrészt pedig etnikai hovatartozástól függetlenül a megválasztott képviselő a választókerületének lakosságát képviseli, kiknek nem feltétlenül nemzeti hovatartozásuk alapján kell döntést hozniuk a választásokon ahhoz, hogy az országgyű-

lésben képviselve legyenek. Szendrei Ákos tanulmányában erre fel is hívja a figyelmet, rámutat arra, hogy a Román Nemzeti Párt román képviselői mellett hasonló számú román képviselő került be a parlamentbe más pártok színeiben. Szendrei Ákos: Jelöltek, kerületek, választások. A Román Nemzeti Párt szereplése a képviselőválasztásokon (1905, 1906, 1910). In. Egry Gábor–Feitl István (szerk.): A Kárpát-medencei népek együttélése a XIX–XX. században. Budapest, 275. old.

13. A nemzetiségi pártok választási eredményeit közli: Schönbaum (2005): 93–85. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Gerő András (1988): Az elsőprő kisebbség. Népképviselet a Monarchia Magyarországn. Gondolat Kiadó. Budapest. 294. old.
- Ilonszki Gabriella (szerk.): Képviselők Magyarországon I. kötet. Budapest. Új Mandátum Kiadó. 237 old.
- Ilonszki Gabriella (2009): Képviselők és képviselet Magyarországon a 19. és 20. században. Budapest. 322. old.
- Jean - Kecskeméti Károly Bérenger (2008): Országgyűlés és parlamenti élet Magyarországon 1608–1918. Budapest. 343–425. old.
- Katus László (1966): Über die wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Grundlagen der Nationalitätenfrage in Ungarn. In. Hanák Péter (szerk.): Die nationale Frage in der Österreichisch–Ungarischen Monarchie 1900–1918. Budapest. 149–216. old.
- Katus László (1978): A nemzetiségi kérdés és Horvátország története a 20. század elején. In. Hanák Péter (főszerk.): Magyarország története 1890–1918. Budapest. 1003–1063. old.
- Pap József (2005.): Az 1905–06-os alkotmányos válság és a nemzetiségi képviselők. In. Egry Gábor–Feitl István (szerk.): A Kárpát-medencei népek együttélése a XIX–XX. században. Budapest. 296–330. old.
- Pap József (2009/a): Az 1887 és 1905 közötti országgyűlési választások eredményeinek statisztikai vizsgálata. Közép-Európai Közlemények, 2009/2. szám. 41–49. old.
- Pap József (2009/b): A szlovákok által lakott választókerületek képviselőválasztásainak statisztikai vizsgálata 1887–1901. In. Acta Academiae Paedagogicae Agriensis Nova Series Tom. XXXVI. Sectio Historiae Eger. 147–162. old.
- Szendrei Ákos: Jelöltek, kerületek, választások. A Román Nemzeti Párt szereplése a képviselőválasztásokon (1905, 1906, 1910). In. Egry Gábor–Feitl István (szerk.): A Kárpát-medencei népek együttélése a XIX–XX. században. Budapest. 257–275. old.

NAGY MIKLÓS MIHÁLY*

EGY ELMULASZTOTT TÖRTÉNELMI LEHETŐSÉG: AZ OSZTRÁK–MAGYAR GYARMATOSÍTÁS

AN OMITTED HISTORICAL OPPORTUNITY: THE AUSTRO–HUNGARIAN COLONIZATION

ABSTRACT

The newly founded Austro-Hungarian Monarchy was trying to step up as a great power at the political arena of the World and of Europe. As far as diplomatic relations were concerned, it followed the model of the great powers of that time and simultaneously created such armed forces that allowed this aim to become a reality. However the means and the objectives got into conflict because despite the Monarchy had the means to acquire colonies it did not build a colonial empire like other great powers did. This contradiction was even increased as the Habsburg Empire had sporadic colonies, also had colonizer dependents and the issue of colonialism rose in Hungary after 1867. We know colonizer soldiers from Hungarian military history although the Hungarian Kingdom had never have colonies. Missing colonization fundamentally determined the defeat of the Austro-Hungarian Monarchy in the First World War.

1. Bevezetés

Közismert történelmi tény, hogy a magyarság nem volt gyarmatosító nemzet, hazánk históriájában nem voltak gyarmatok, és a tengerentúli terjeszkedés fejezete – más európai nemzetek fejlődési folyamataival szemben – kimaradt történelmünkől. A magyar gyarmatosítás elmaradása elsősorban arra vezethető vissza, hogy azokban az évtizedekben, amikor a kontinens ibériai és nyugati népeinek figyelme az óceánon túli világ, az ott meghódítható területek felé fordult, akkor a magyar történelemben az oszmán hódítók elleni harc időszaka kezdődött. Ám legalább ilyen fontos, hogy a magyar történelem kárpát-medencei történelem, ami magában rejti azt is: a zömében a Kárpátok által övezett belső területeken élő magyarság gondolkodására nem gyakoroltak erős befolyást a világtengerek. Az évszázadok folyamán azonban voltak olyan magyarok, akik – legtöbbször más hatalmak szolgálatában – részt vettek a gyarmatosításban, ami már jelzi, hogy a gyarmatszerzés vágya és gondolata fel-feltűnt a magyar társadalomban is. Különösen érvényes ez az osztrák–magyar kiegyezés időszakára, valamint az azt követő évtizedekre, amikor az újjászervezett dunai Monarchia nagyhatalomként lépett fel a világ színpadán, rendelkezett a gyarmatosítás megvalósítására szolgáló eszközrendszerrel, ám mégis megmaradt szárazföldi hatalomnak. Az állam vezetése tudatosan elzárkózott a gyarmatosítás gondolatától, jöllehet, azt megelőzően, a 18–19. század folyamán történtek próbálkozások tengerentúli birtokok megszerzésére és ottani befolyás érvényesítésére. A századforduló hosszú békeidőszakában, amikor az Európán túli világrészek újkori gyarmatosítása rohamléptekben haladt, az Osztrák–Magyar Monarchia geopolitikai irányultsága egyre inkább a kontinens belső területei, a Bal-

* A hadtudomány kandidátusa, nyugállományú egyetemi docens, a Pécsi Tudományegyetem Természettudományi Kar Földtudományok Doktori Iskola hallgatója.

kán-félsziget felé fordult,¹ és ezzel végképp lemondott gyarmatok szerzéséről. Így olyan szárazföldi, regionális hatalommá vált, amely Európában nagyságát és lélekszámát tekintve a legjelentősebbek közé tartozott, ám gyarmatbirodalom hiányában mégsem lehetett világ-hatalom. Ugyan közvetlenül nem, de közvetetten ez is hozzájárulhatott az Osztrák–Magyar Monarchia vereségéhez az első világháborúban, majd katasztrofális széthullásához, mert a nagy küzdelmet – a fegyveres konfliktus elhúzódásának következtében – a szembenálló országok társadalmi, gazdasági potenciálja döntötte el. Így a gyarmatosítási versengéstől való tudatos elzárkózás tulajdonképpen aláásta a Monarchia létét, ami a történetírás szempontjából felveti annak szükségességét, hogy összefoglaljuk az elmaradt osztrák–magyar gyarmatosítás következményeit, valamint a kolonializációhoz fűző ambivalens viszonyulásának eseményeit.

2. Gyarmatok nélküli hatalom

Amikor az 1867-ben megkötött osztrák–magyar kiegyezéssel megszületett az Osztrák–Magyar Monarchia, azzal egy olyan közép-európai, dunai állam jött létre, amely meghatározó szerepet igyekezett betölteni a kontinens nagyhatalmi rendszerében.² E regionális hatalom súlyát – egyéb tényezők mellett – területi kiterjedése, valamint népességének lélekszáma adta, ami egyben meghatározta helyét a kor világhatalmainak rangsorában is. Bosznia-Hercegovina megszállása után a birodalom területe 676 333 km²-t tett ki, és határai között, 1913 végén 52,5 millió fő élt.³ Területi kiterjedését tekintve az első világháború kitörésekor – Oroszország után – a kontinens második, míg lélekszámát tekintve – Oroszország és Németország után – a harmadik helyen állt.⁴ Ezek az impozáns adatok azonban rögtön eltörpülnek, ha a gyarmatok nélküli állam adatait a kor nagy gyarmatbirodalmainak mutatóival vetjük össze. Az élen az angol gyarmatbirodalom állt, amelynek 1910-ben mintegy 29 millió km²-én 351 millió fő élt. A rangsor második helyén Franciaország gyarmatai álltak (6,8 millió km², 39 millió fő), és ezt követték a német birtokok (2,6 millió km², 10,8 millió fő), míg a lista negyedik és ötödik helyét két kis európai állam Belgium (2,3 millió km², 19 millió fő), valamint Hollandia (2 millió km², 39 millió fő) foglalta el. E számadatok magukért beszélnek, és egyben indokolhatják azt az általános történeti vélelményt: az Osztrák–Magyar Monarchia ugyan európai-kontinentális nagyhatalom volt, de csak másodrangú világhatalom egy olyan korban, amikor a valós hatalmi helyzetet a gazdasági-ipari potenciálokban, valamint a gyarmatbirodalmak nagyságában és az ott található javakban mérték.⁵ Ebben a tekintetben a Monarchia az első világháború kezdetére lemaradt a nagyhatalmak nemzetközi versenyében, és ennek katasztrofális vereség lett a következménye, ami szorosan összefüggött a mintegy négy évig elhúzódó küzdelem katonai viszonyainak és a korábbi gyarmatosításnak kapcsolatával.

Az első világháború nemcsak földrajzi méreteivel különbözött az azt megelőző korok jelentős fegyveres összecsapásaitól, hanem abban is, hogy a szembenálló társadalmak potenciáljai minden korábbinál erősebben determinálták a háború kimenetelét. Emiatt pedig teljesen új katonai és politikusi gondolkodást igényelt, ami – az egyéb, a katonai szakmát érintő úgynevezett hadművészeti problémák megoldására irányuló kiútkereséssel együtt – teljesen átalakította a katonák szemléletmódját.⁶ Végtelenül leegyszerűsítve azt mondhatjuk: az európai kultúrkör rendkívül technokrata szemléletű hadügye ekkor szembesül azzal, hogy a háborúkat – bármilyen magas legyen is célkitűzésük – nem lehet pusztán a katonai szakma eljárásai, vagyis a modern hadügyben *metodista fogásoknak* nevezett technikai lépések soraként felfogni. Az elhúzódó világküzdelem fokozatosan a társadalmak teljesítő-képességének harcává vált, és ebben a szembenállásban a már területi kiterjedésüknél fogva is nagyságrendekkel erősebb, gyarmattartó antant hatalmak kerültek előnybe. S túlsú-

lyuk a világháború második időszakára oly nyomasztóvá vált, hogy korunk had- és politikatörténeti szakirodalmában egyenesen megfogalmazódott az a nézet: a német katonai fölény ellenére csak idő kérdése volt az összeomlás, mert az antant hatalmak gazdasági potenciáljának fokozatos katonai szolgálatba állítása (ebből a szempontból volt fontos az Amerikai Egyesült Államok hadba lépése) hosszú távon ellensúlyozta a központi hatalmak kezdeti hadműveleti fölényét.⁷ Ebben a tekintetben utalunk a hazánkban is közismert *Paul Kennedy* megállapítására, amely szerint: „...Egyik ország sem tudott volna talpon maradni, ha nem kapnak időben támogatást szövetségeseiktől. Ilyenformán a szövetségi rendszer kezekedett érte, hogy a háború sokáig fog tartani, és hogy e hosszú küzdelemben – mint a XVIII. századi nagy koalíciós háborúkban is – az a hadviselő csoport győz, amelynek a katonai-tengerészeti és pénzügyi – ipari-technikai forrásai együttesen a legnagyobbak és leghatékonyabbak...”⁸ Az első világháborút végül is a hosszútávon érvényesülő gazdasági, technikai tényezők döntötték el,⁹ és ebben a tekintetben voltak fontosak a gyarmatok. Jóllehet az európai hadszíntéren harcoltak az antant erők gyarmati csapatai, e téren főleg a brit gyarmati területek embertartalékai lehettek kifogyhatatlanok, de nem járhatunk messze az igazságtól, ha azt állítjuk: a gyarmatbirodalmak gazdasági erőforrásai lehettek dominánsak. Ebben az értelemben vált döntővé, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia vezetése évtizedeken át tudatosan elzárkózott a tengerentúli expanziótól, amit sokszor már a kortársak sem értettek. Tény, hogy a Monarchia államvezetését egyfajta kontinentális gondolkodásmód jellemezte: ez bizonyos fokig az első világháborúban résztvevő hatalmak katonai vezetésének is sajátja volt. Erről pedig maguk az események tanúskodnak. Geostratégiai és katonaföldrajzi szempontból az első világháború esetében nagyon feltűnő, hogy a két szembenálló fél hadvezetései mennyire kontinentális módon, vagyis az európai hadszíntérben gondolkodtak. Itt folytak a legfőbb hadműveletek, és ami még ennél is beszédesebb: a szembenálló felek itt igyekeztek döntésre vinni a fegyveres konfliktust. A peremvidékeken és a gyarmatokon – az európai hadműveletekhez képest – csekély jelentőségű összetűzések folytak, amelyek méretben teljesen eltörpültek az öreg kontinensen folytatottakhoz képest. Pusztán a nagyságrendek érzékeltetésére említjük, hogy a Német (ezt nagybetűvel kell írni? A „Német egy tulajdonnév része, vagy jelző?) Kelet-Afrikában 1916-ban folytatott harcokban mintegy 3500 anyaországi német és 12000 gyarmati bennszülött harcolt az antant erők ellen; ebből a háború utolsó időszakára mintegy 3000 fő szorult vissza Észak-Rhodéziába, ahol a világégés végéig kitartott. Az események hadműveleti jelentéktelenségét jól illusztráló adat, hogy ugyanebben az évben a francia hadszíntéren a Verdun környéki ütközetben a franciák 550 ezer, míg a németek 450 ezer embert vesztek.¹⁰

Gyakran felmerül az a kérdés, hogy ha az első világháború ennyire a potenciáloktól és részben a gyarmatoktól függött, akkor a központi hatalmak, de különösen az Osztrák–Magyar Monarchia miért vállalta a harcot. A válasz egyszerű: a háború közepéig a hadvezetőségek még a régi kontinentális módon gondolkodtak, hiszen a nagyhatalmi játszmák is zömükben az eurázsiai kontinensen folytak. Arról nem is beszélve, hogy az újkori diplomáciai folyamatok mindenkiben azt az érzetet kelthették; aki képes nagyhatalmi hegemoniára a kontinensen, az uralja a világot is. Végül pedig fontos, mára kissé elfeledett hadtörténelmi tény, hogy a nagy konfliktus első időszakára készített katonai tervek még mindenhol gyors, rövid lefolyású hadműveletekkel számoltak. Ekkor még egyetlen katona sem láthatta, látta előre azokat a hadművészeti problémákat, amelyek később lehetetlenné tették a gyors döntést. Egy rövid, – ahogyan tervezték – néhány hónapig tartó háborúban Németország és a Monarchia fegyveres erőinek volt lehetősége a sikerre, mert az anyaországok tekintetében viszonylagos katonai egyensúlyi helyzet volt Európában.¹¹

Mint közismert, az Osztrák–Magyar Monarchiának nem voltak gyarmatai, jóllehet főleg az efemer irodalomban olykor felmerül az a szenzációhajhász híradás, amely szerint az

1872–1874-ben az Északi-sarkvidéken felfedezett szigetcsoport,¹² a *Ferenc József-föld* az lett volna. Ez tévedés, – tudomásunk szerint – jogilag nem volt egyértelműen az, és a kortársak sem így tekintettek arra. Ezt bizonyítják a kor egyik hazai geográfusának sorai, aki a világháború földrajzi viszonyait összegző művében, a gyarmatbirodalmak számbavételekor így fogalmazott: „...*Monarchiánk se foglalkozott ily politikával, a Ferenc József-föld nem nevezhető gyarmatnak, tudományos felfedező út eredménye e sarkvidéki birtokunk...*”¹³

Tegyük azonban hozzá, hogy a Monarchia évtizedeiben Magyarországon is többször felmerült a dunai birodalom gyarmatszerzésének gondolata, sőt a kérdéssel kapcsolatban – igaz, német nyelven – önálló könyvek is születtek.¹⁴ Az eszme egyébként már a kiegyezés éveiben benne lehetett valamilyen szinten a magyar közgondolkodásban, mert a Vasárnapi Újság 1868 szeptemberében – néhány sor terjedelemben, egy olvasói levél kapcsán – foglalkozott a kérdéssel.¹⁵ Ekkor egy, a tengerentúlról érkezett olvasói levél néhány sorát hozta a lap, amely szerint a birodalomnak hadihajókat kellene küldenie a csendes-óceáni szigetvilágba, és ott, Pápua-földön gyarmatosítania. Jellemző az erre adott és valószínűleg a hivatalos politikai vezetés álláspontját is tükröző szerkesztői válasz: „...*Az arany, gyöngy, gyémánt s más drágaszerek roppant sokasága kecsegtető ugyan, de Pápua kanibál (emberevő) lakosai kevésbé. – A gyakorlatiasság hazájából életrevalóbb indítványokat várunk...*”¹⁶

A gyarmatszerzés gondolata a későbbi évtizedekben is foglalkoztatta a közvéleményt; legalábbis a haditengerészet kötelékében feltétlenül. Ezzel kapcsolatban beszédesnek érezzük *Horthy Miklós* visszaemlékezésének néhány sorát. Későbbi kormányzónk életének zömét a Monarchia haditengerészetében töltötte – sőt annak utolsó parancsnoka is volt –, és 1892–1894-ben annak egyik távoli expedícióján maga is megfordult a pápuák földjén. Az itt tapasztaltak után írta: „...*Sohasem tudtam megérteni, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia miért nem szerzett a maga számára néhány gyarmatot. Tegethoff tengernagy megakarta győzni a bécsi irányadó köröket a gyarmatbirtokok szükségéről, ahová a népesedés feleslegét el lehetne helyezni ahelyett, hogy Amerika javára lemondanának róluk. Amit oly kis országok, mint Belgium, Hollandia és Portugália elértek, bizonyára Ausztria–Magyarországnak is sikerülne. Azonban e gondolat pártolói később is mindig csak azt a választ kapták, amit már Tegethoff: »Nem folytatunk gyarmatpolitikát«...*”¹⁷

A bécsi vezetésnek a fenti idézetben is megfogalmazódott merev elzárkózása a gyarmati kérdésektől nehezen volt érthető és ma is az. Az okokat nem ismerjük, ezek felderítése még a jövő kutatásaira vár. A kor közvéleményének eziránti értetlensége feltehetően két okra vezethető vissza. Egyrészt arra, hogy a Monarchia évtizedei a gyarmatbirodalmak kiépítésének korára estek, amikor a kolonizáció korábbi évszázadainak folyamataiból kimaradt országok is – mindenekelőtt Németország – tekintélyes méretű térségeket tudtak a tengerentúlon megszerezni. Másrészt pedig arra, hogy a Monarchiának – különösen a század fordulóján – a világ élvonalába tartozó haditengerészete volt. Vagyis a gyarmatosításhoz megvolt az eszköz, és fennálltak azok a geográfiai feltételek, amelyek lehetővé tették volna a tengerentúli területeken birtokok szerzését.

Az osztrák–magyar hadiflotta kiváló eszköze volt annak, hogy a dunai Monarchia a világ távoli pontjain is érvényesítse nagyhatalmi törekvéseit, mint ahogyan hadihajói rendszeresen feltűntek a világóceán legmesszebb fekvő vizein is. Ráadásul – ami nyilván növelhette az értetlenséget – ez a hadiflotta egy világhatalom tengerészetéhez méltóan kivette részét az akkoriban fellendülő oceanográfiai és geográfiai kutatásokból. Eddigi vizsgálataink alapján bátran elmondhatjuk: sokkal nagyobb, jelentősebb sikereket aratott a tudományos életben, mint a hadműveletekben. (Jóllehet az első világháború folyamán ez utóbbiak terén is megállta helyét.) A Földközi-tenger keleti medencéjének, az Adriai- és Vörös-tenger térségének tudományos feltárásában hatalmas sikereket ért el.¹⁸ Ám a Monarchia hadi-

flottája által végrehajtott expedíciók zöme a nyílt tengeri térségekre és a partvidékekre irányult, a belső területek láthatóan kívül estek az érdeklődés körén. Pedig ott is lett volna mit keresni. A Monarchia megalakulásának korában a Földnek még jelentős szárazföldi területei vártak felfedezésre és feltárássra: különösen Afrika, valamint Ausztrália és Óceánia távoli vidékein. E térségek földrajzi megismerésére és gyarmatosítására – nagy általánosságban – a 19. század utolsó évtizedeiben, valamint a századfordulón került sor,¹⁹ ami egybeesett az Osztrák–Magyar Monarchia fénykorával. Ha felütjük történelmi atlaszunkat, akkor azt látjuk, hogy 1880-ig az afrikai kontinensnek csak a peremvidékén vetette meg lábát a fehér ember, a belső területekről csupán a tudományos expedíciók hoztak híreket. Ám bő három évtized alatt – 1880 és 1914 között – teljesen megváltozott a kép: megtörtént Afrika teljes gyarmatosítása és földrajzi feltárássának első üteme is, amelyben az addig gyarmatokkal nem rendelkező Németország is kivette részét.²⁰

Mindezzel azt szeretnénk hangsúlyozni, hogy a századforduló hosszú békeévtizedeiben volt mit gyarmatosítani, és az Osztrák–Magyar Monarchiának az eszköze is meg lett volna hozzá. Ám elzárkózott ettől, amit egyes kortársak nehezen érthettek, főleg annak ismeretében, hogy a Habsburg Birodalomnak 1867-ig voltak gyarmatosító próbálkozásai, történetek olyan események, amelyek révén megvethette volna lábát a tengerentúlon.

3. Epizódszerű gyarmatosítás

Az osztrák Habsburgok, valamint Ausztria tengerentúli törekvéseinek erősen népszerűsítő jellegű és töredékes szakirodalma²¹ egységes folyamatként értelmez olyan történelmi eseményeket, amelyek részben a 18. századi gyarmatosítási kísérletet, valamint *Habsburg Leopoldina* brazil uralkodói házasságát és *Habsburg Miksa* mexikói császárságát jelentik. A spanyol Habsburgok gyarmatbirodalmának kiépítése után az európai uralkodóház Osztrák, majd *Habsburg-Lotharingiai* ágának tagjai tettek szörványos kísérleteket tengerentúli birtokok szerzésére, a 18. és a 19. század folyamán. A 18. század felvilágosult, merkantilista államigazgatása a világ nagyhatalmainak figyelmét a megszerezhető tengerentúli területekre és a gyarmatosításra irányította; így jött létre az Angliában született, ám német szülőktől származó és osztrák Habsburg szolgálatba állott *Wilhelm Bolts* vezette expedíció. Bolts 1774-ben egy emlékiratot juttatott el Mária Teréziához, amelyben azt javasolta, hogy Bécs indítson expedíciót India nyugati partvidékére, az úgynevezett Malabar-partra, és ott vesse meg a lábát. Az uralkodónőnek tetszett a javaslat – a trieszti tengeri hajózás fellendülését várta tőle – és felkarolta azt. Hamarosan megalakult a *Trieszti Kelet-Indiai Társaság* (Triester Ostindische Handelskompanie) is, amely részben ennek az expedíciónak a lebonyolítására jelentős privilégiumokat kapott. A társaság egyik alapítója Bolts volt, és ő kapott jogot arra, hogy császári lobogó alatt hajózva, expedícióra induljon, s egyben – a vállalkozás állami jellegének bizonyítására – alezredessé léptették elő. A Bolts-féle expedíció hajója – a *Joseph und Theresia* – 1776 novemberében kelt útra, majd Rio de Janeiro érintésével haladt a Jöreménység fokához, amelyet megkerülve 1777 márciusában érte el a Delagoa-öblöt. Ezt Bolts a birodalom nevében birtokba vette, kis erődöt építtetett és úgynevezett *faktoriát* létesített.²² Innen az Indiai-óceán vizein át érték el India nyugati partvidékét: majd a szubkontinens megkerülésével jutottak a Nicobar-szigetekre. Itt Bolts újabb faktoriát létesített, birtokba vette a szigeteket és *Gottfried Stahl* őrmestert, alhadnaggyá történt kinevezésével egyidejűleg, kormányzóvá tette. Közben az érintett területeken igyekezett jó kapcsolatokat kiépíteni a bennszülöttekkel, s ez általában sikerült is neki. A Nicobar-szigetek elérésével és az ottani telep létrehozásával az expedíció megvalósította célkitűzését, és elindult Európába. 1781 májusában érkezett meg: az egész vállalkozás mintegy négy és

negyed évig tartott. Ezt követően néhány éven át a Trieszti Kelet-Indiai Társaság igyekezett fenntartani a kapcsolatot a telepekkel, de miután elveszítette az új uralkodó, II. József támogatását, néhány éven belül elhalt a vállalkozás. A faktoriák személyzete – a szokatlan természeti viszonyok között – többségében életét vesztette, mások a többi gyarmatosító hatalom szolgálatába léptek. Az utolsó faktoriát 1786-ban ürítették ki.²³

A Bolts-féle expedíció elsősorban a későbbi állami támogatás hiányában, valamint a bécsi udvari bürokráciának a tengerentúli kérdések felé megnyilvánuló értetlensége miatt hiúsult meg. Főleg az utóbbi akadályozhatta, hogy a 19. század másik két – az osztrák szakirodalom által hangsúlyozott – tengerentúli, Habsburg kapcsolata komoly külpolitikai expanzióvá alakulhasson. A latin-amerikai kontinensen két olyan alkalom is adódott, amikor erre lehetőség nyílt. Az első *Habsburg Leopoldina* (1797–1826) – II. Ferenc császár leánya – házasságkötése volt a portugál infánssal, *Dom Pedroval*. (Az ekkorra részben átszervezett, de még így is állandó forráshiánnyal küzdő császári–királyi hadiflotta hajói ekkor, ebből az alkalomból jártak első braziliai útjukon.)²⁴ Pedro – részben Habsburg Leopoldina ösztönzésére – 1822-ben a latin-amerikai gyarmatot elszakította az anyaországtól, Portugáliától és kikiáltotta a Brazil Császárságot, amelynek lemondásáig, 1831-ig uralkodója volt. Habsburg Leopoldina Rio de Janeiróban hunyt el, 1826-ban: a Habsburgok családtörténete szerint halálában közrejátszhatott, hogy férje fizikailag bántalmazta.²⁵ A császárné főleg házasságuk első időszakában gyakorolhatott erős befolyást férjére és ezzel Brazília történelmére is. Erős személyiségű, a tudományok iránt érdeklődő asszony volt, akinek személyében az osztrák tudománytörténet Ausztria históriájának egyik jelentős világljáró utazóját tiszteli.²⁶ A Habsburg államhatalom azonban láthatóan nem használta ki, vagy képtelen volt kihasználni Leopoldina főhercegnő házasságát arra, hogy komoly politikai befolyást szerezzen a latin-amerikai kontinensen, mint ahogyan a következő történelmi alkalmat is elmulasztotta.

Az 1848–1849. évi forradalmi megmozdulások következményeit fokozatosan kiheverő Habsburg Birodalom politikai, katonai erősödését egyebek mellett egy tengerentúli vállalkozás is tudatta a világgal. 1857–1859 között került sor a Novara fregatt földközi útjára; ez volt az első alkalom, hogy a dunai birodalom hadihajója megkerülte a Földet. Ez már eleve jelezte, hogy a közép-európai állam helyet kér magának a világtengereken, jóllehet ekkor még nem lehetett tudni, hogy ezt milyen formában és milyen igényekkel teszi. A Novara-expedíció, amely a modern oceanográfiai kutatóutak egyik első vállalkozása volt, egyelőre – főleg anyagi okok miatt – folytatás nélkül maradt.²⁷

A következő nagy lehetőség 1864-ben merült fel, amikor Ferenc József császár öccse, *Habsburg Miksa* (1832–1867) főherceg a francia diplomácia és fegyveres erők segítségével Mexikóba ment uralkodónak: 1865-ben Mexikó császára lett, ám a polgárháborúba sodródó országban a francia mellett elveszítette belföldi támogatóit is, a felkelők fogságába esett, akik 1867-ben kivégezték.²⁸ A francia támogatással Mexikóban hatalomra jutott Miksa, aki sokkal tehetségesebb volt bátyjánál, az uralkodónál, fokozatosan feszült viszonyba került Ferenc Józseffel, jóllehet – féltékenysége ellenére – ez igyekezett lebeszélni őt a mexikói kalandról.²⁹ Miksa Európából történő távozása után a Habsburg Birodalomból hathatós katonai segítséget sem kapott, bár egy úgynevezett önkéntes hadtest ment vele. Hatalma elsősorban a francia fegyvereken és kezdetben bizonyos mexikói körök támogatásán alapult. Amikor a nagyhatalmi viszonyok átrendeződése miatt a francia követeléseket kivonták az országból és uralmának népszerűsége csökkent, katonai veresége csak idő kérdése volt. Fontosnak véljük megjegyezni, hogy a Miksa császárt új hazájába kísérő önkéntesek sorában mintegy ezer magyar is harcolt, akik közül kettőt feltétlenül meg kell említeni: *Pawłowszki Edét*, aki az uralkodó testőr századát vezette, valamint *Szenger Edét*, aki Miksa háziorvosa volt. Sőt ez utóbbi részt vett az uralkodó holttestének balzsamozásá-

ban is.³⁰ Miksa kivégzésével megghiúsult a közép-amerikai Habsburg állam lehetősége, s ezzel az ottani befolyás megszerzése is; jöllehet a katonai segítségnyújtás elmaradása eleve arra utalt, hogy erre Bécs nem is törekedett.

A Monarchia fennállásának későbbi évtizedeiben hasonló tengerentúli vállalkozásra nem került sor, bár a birodalom hadihajói – miként azt tanulmányunk előző soraiban már említettük – rendszeresen járták a világteengereket. Amikor a századfordulón Kínában zavargások törtek ki, majd a boxer-felkelés leverésére a nagyhatalmak nemzetközi katonai erőket vetettek be, abban Ausztria-Magyarország is képviseltette magát. A Monarchia flotta kötelékét *gróf Rudolf Montecuccoli* ellentengernagy vezette. Köztudomású történelmi tény, hogy a kínai ellenállás katonai eszközökkel történt letörése után a világ vezető hatalmai igyekeztek minél nagyobb befolyást szerezni a távol-keleti országban. Ebben a törekvésben az Osztrák-Magyar Monarchia ugyan részt vett, ám nem tudott olyan gazdasági kapcsolatokat kiépíteni, amelyek alapján bármilyen politikai beavatkozást realizálhatott volna.³¹

Az osztrák, Habsburg történelem e – fent röviden ismertetett – tengeren túli epizódjai azt bizonyítják, hogy sem a Habsburg Birodalom, sem az abból kinőtt Osztrák-Magyar Monarchia nem volt gyarmatosító hatalom. Mint ahogyan Magyarország sem volt az. Ám az osztrák-magyar tengerentúli törekvések számbavétele nem lenne teljes, ha nem ejtenénk néhány szót azokról a magyarokról, akik aktív szerepet játszottak a gyarmatosítás történetében, és akik miatt a magyar történelemtől elmondható: nekünk ugyan nem voltak gyarmataink, de voltak gyarmatosítóink. Tanulmányunk terjedelme nem teszi lehetővé, hogy mindenkiről részletesen beszámoljunk, így csak néhány – általunk fontosnak vélt – személyt említünk.

Leghíresebb, legismertebb gyarmatosítónk *Benyovszky Móric* volt, akiről egyéb utazástörténeti érdemei mellett el kell mondanunk, hogy Madagaszkár szigetén nemcsak a bennszülöttek királyává koronázták, de egyben a szigetet akarta gyarmatosítani.³² Szakmai véleményünk szerint *Budai Parmenius István* – a 16. században élt, első amerikai utazónk – is egy félig felfedező, félig gyarmatosító utazáson vesztette életét Új-Fundland-sziget közelében.³³ A változatos magyar hadtörténelemnek köszönhetően főleg a 19. század folyamán, valamint a 20. század első felének évtizedeiben a gyarmati háborúkban rendszeresen tűntek fel magyarok. Íme közülük néhány: *Mihályi Béla* a francia idegenlégio soraiban hadakozott, egyebek mellett Dahomey-ban. *Újlaki Samu* Lombok-szigetén³⁴ harcolt, s volt egy olyan is, aki gyarmatot akart Magyarország számára szerezni. Őt *Inger Károlynak* hívták, s pályája, kalandos élete még feldolgozásra vár. Utazástörténeti-biográfiai lexikonunk szerint 1868-ban született és 1935-ben hunyt el. Egykor hivatásos katonatiszt volt, ám lemondott rangjáról és az Oszmán Birodalomba utazott, innen került Szudánba, majd feltehetően Szomáliába is. Az arabok között fényes katonai karriert futott be. Az ottani tapasztalatai alapján szerette volna Szomáliát bekapcsolni a nemzetközi kereskedelembe; az Osztrák-Magyar Monarchiának akart ott külbirtokot szerezni. Ez nem sikerült neki, így nagy terveiről lemondva, megkeseredve tért haza, ahol azonban könyvet is írt próbálkozásairól.³⁵ Hogy mi igaz kalandjaiból, mi nem, azt a későbbi kutatásoknak kell kideríteniük, ám az feltűnő, hogy művében – valójában memoárjaiban – rendszeresen panaszkodott arra, hogy Ausztria-Magyarország diplomáciai szervezete miként akadályozta – gyarmatszerző – tevékenységét.

Inger tapasztalatai – amennyiben igaznak tekinthetők – tulajdonképpen nagyon is tükrözik a Monarchia állami vezetésének negatív viszonyulását a gyarmatosítás kérdéséhez. Ma még nem tudjuk egyértelműen megmondani az elutasító attitűd okát, csak annyit látnunk, hogy a mexikói kaland lezárultával, Miksa halálával, a megalakult, újjászervezett dunai Monarchia éppen abban a történelmi pillanatban hagy fel az amúgy is töredékes,

epizódyszerű tengerentúli törekvésekkel, amikor az európai kultúrkör országai a legnagyobb igyekezettel fáradoznak minél nagyobb tengerentúli területek megszerzésén. Az Osztrák–Magyar Monarchia ebben a versenyfutásban már nem vett részt, aminek végzetes következményeivel az első világháború éveiben szembesülhetett.

JEGYZETEK

1. Nagy Miklós Mihály (2009): Az Osztrák–Magyar Monarchia geostratégiai és katonaföldrajzi kényszerei. Közép-Európai Közlemények. 2009/4–5. szám. 31–40. old.
2. Diószegi István (1987): A Ferenc József-i kor nagyhatalmi politikája. Kossuth Könyvkiadó. Budapest; u. ő. (2001): Az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikája. Vince Kiadó. Budapest.
3. Sonklar Károly (1887): Hegy- és vízrajzi leírás. In: Habsburg Rudolf (főszerk.): Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben I. Bevezető kötet. Magyar Királyi Államnyomda. Budapest. 21–22. old.; Szerző nélkül (1916): Révai nagy lexikona XIV. Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság. Budapest. 888. old.
4. Márton Béla (1913): Statisztika, Európa országai. In: Kogutowicz Károly–Hermann Győző (szerk.): Zsebtalasz naptárral és statisztikai adatokkal az 1914. évre. Magyar Földrajzi Intézet R.-T. Budapest. 24–26. old.
5. Littke Aurél (1915): Ellenségeink területe és lélekszáma. In: Bátty Zsigmond (szerk.): Zsebtalasz naptárral és statisztikai adatokkal az 1916. évre. Magyar Földrajzi Intézet R.-T. Budapest. 169–171. old.; Szerző nélkül (1913): Révai nagy lexikona IX. Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság. Budapest. 134–135. old.
6. Julier Ferenc (1931): A hadvezetés művészete. Magyar Szemle Társaság. Budapest; Suhay Imre (1940): A hadviselés és hadvezetés, A katonai, gazdasági és szellemi háború lényege, módszere és eszközei. Singer és Wolfner. Budapest; Mayer-Csejkovits Károly (1927): A nagy háború fontosabb tapasztalatai magasabb katonai megvilágításban. Hadtörténelmi Közlemények. 1927/2. szám. 152–187. old.; u. ő. (1931): A hadviselés és hadvezetés történelmi fejlődése. Magyar Katonai Szemle. 1931/10. szám. 1–23. old.; Nagy Miklós Mihály (2004): A katonai erőszak elmélete és a XX. század. Múltunk. 2004/4. szám. 146–175. old.; Bailey, Jonathan B. A. (2005): Az első világháború és a modern hadviselés születése. In: Veszprémy László (szerk.): A korai stratégiai gondolkodás. Zrínyi Kiadó. Budapest. 287–306. old.; Clayton, Anthony (1992): A birodalom csillaga. In: Holmes, Richard (szerk.): A háborúk világtörténete, Katonai újítások, amelyek megváltoztatták a történelem menetét. Corvina. Budapest. 114–129. old.; Holmes, Richard (1992): Az első világháború. In: u. ő. (szerk.): i. m. 130–165. old.
7. Kennedy, Paul (1992): A nagyhatalmak tündöklése és bukása, Gazdasági változások és katonai konfliktusok 1500–2000. Akadémiai Kiadó. Budapest. 243–260. old.
8. Kennedy, Paul (1992): i. m. 243. old. Paul Kennedy itt idézett megállapításával kapcsolatban felhívjuk az olvasó figyelmét arra, hogy az első világháborúnak az idézett formában történő szoros párhuzamba állítása a 18. századra jellemző hadviseléssel, a szerző hadtörténelmi bizonytalankodásainak egyike. Nem vonjuk kétségbe az anyagi, gazdasági tényezők olykor kényszerítő hatását az európai hadügy történetében, de különbséget kell tennünk az első világháború és a fent említett korszak konfliktusai között. Az előbbi esetében a társadalmi-gazdasági potenciálok mai értelemben vett érvényesülése volt a döntő, míg a 18. században, a hadművészet úgynevezett metodista korszakában kevésbé az előbb említett potenciálok, mint inkább a hadszínterek eltartó képessége és az ellátó rendszerek nehézkes működése determinálta a háborúkat. Ez két, egymással nem azonosítható, sőt, nagyságrendileg más kategória. Ezzel kapcsolatban lásd: Delbrück, Hans (2003): Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte IV. Die Neuzeit, Vom Kriegswesen der Renaissance bis zur Napoleon [Az első kiadás 1962. évi utánn nyomásának különkiadása]. Nikol Verlagsgesellschaft. Hamburg; Perjés Géza (1963): Mezőgazdasági termelés, népesség, hadseregélelmezés és stratégia a XVII. század második felében (1650–1715). Akadémiai Kiadó. Budapest.
9. Ihrig Károly (s. d.): A gazdasági háború. In: Pilch Jenő (szerk.): A világháború története. Franklin-Társulat. Budapest. 249–265. old.

10. Galántai József (1980): Az első világháború. Gondolat. Budapest. 292. és 312. old.
11. Az itt felvetett kérdések részletes kifejtésére a jelen tanulmány keretei között nincs lehetőségünk, ezért csak a legfőbb szakirodalomra hívjuk fel az olvasó figyelmét: Diószegi István (1994): A hatalmi politika másfél évszázada 1789–1939. História-MTA Történettudományi Intézete. Budapest; Galántai József (1980): i. m. 149–174. old.; Julier Ferenc (1933): 1914–1918, A világháború magyar szemmel. Magyar Szemle Társaság. Budapest. 9–27. old.
12. Ihne, Egon (1913): Der Nordpolarforscher Carl Weyprecht. Schlapp. Darmstadt; Nagy Miklós Mihály (2003): Boldog békeidők haditengerészei, A k. u. k. hadiflotta utazástörténete. Kornétás Kiadó. Budapest. 197–233. old.; u. ő. (2005): Festőművész katona a jég világában, Julius Payer. Természet Világa. 2005/11. szám. 505–508. old.
13. Halterbenger Mihály (1915): A világháború geográfiája. Tisza Testvérek Kiadása. Budapest. 121. old.
14. Wessely, Leo (1918): Eine Kolonie für Österreich-Ungarn. Warnsdorf, Srahe; Ragg, Manfred (1911): Oesterreich-Ungarn als Kolonialmacht. Verlag für Literatur. Leipzig.
15. A Vasárnapi Újság 1868. szeptember 6-i (36.) számában a Szerkesztői mondanivaló című rovatban – a 433. oldalon – hozta az olvasói levelet és az alig néhány soros szerkesztőségi választ. A lap sem a levélíró, sem a szerkesztői választ fogalmazó személy nevét nem közölte.
16. Ugyanott.
17. Horthy Miklós (1990): Emlékirataim [Harmadik, javított kiadás]. Európa Könyvkiadó. Budapest. 27. old. Az idézett szövegrészben szereplő személy Wilhelm von Tegetthoff, a kor világhírű tengeri hadvezére, aki 1866-ban döntő vereséget mért az olasz hadiflottára. Róla lásd: Sokol, H. Hans (1957): Wilhelm von Tegetthoff. In: Studer, Heinrich (szerk.): Neue Österreichische Biographie ab 1815, X. Amalthea Verlag. Zürich–Leipzig–Wien. 61–65. old.
18. Nagy Miklós Mihály (2003): Boldog békeidők haditengerészei; u. ő. (2003): Az Osztrák–Magyar Monarchia hadiflottájának expedíciói. In: Katona András (főszerk.): Közlekedés a Kárpát-medencében, Újabb kutatási eredmények. Közlekedési Múzeum. Budapest. 121–139. old.; Hamann, Günther (1980): Die österreichische Kriegsmarine im Dienste der Wissenschaften. In: Allmayer-Beck, Johann Christoph (szerk.): Schriften des Heeresgeschichtlichen Museums (Militärwissenschaftliches Institut) in Wien, Band 8, Österreich zur See. Österreichischer Bundesverlag. Wien. 59–90. old.; Wüst, Georg (1963): Repräsentative Tiefsee-Expeditionen und Forschungsschiffe 1873–1960. Naturwissenschaftliche Rundschau. 1963/6. szám. 211–214. old.; Luksch József (1897): Az újkor oceanographikus kutatásai és Ausztria-Magyarországnak részvétele azokban. Földrajzi Közlemények. 1897/6. szám. 169–187. old.
19. Bulla Béla (1938): Ausztrália és Oceánia felfedezése és meghódítása. In: Cholnoky Jenő (et. al.): A Föld felfedezői és meghódítói III. Révai Irodalmi Intézet. Budapest. 144–371. old.; Kéz Andor (1938): Észak- és Dél-Afrika felfedezése és meghódítása. In: Cholnoky Jenő et al.: i. m. II. 3–373. old.; Magidovics, I. P. (1961): A földrajzi felfedezések története. Gondolat. Budapest. 531–712. old.; Mendöl Tibor (1999): A földrajztudomány az ókortól napjainkig. ELTE Eötvös Kiadó. Budapest. 170–223. old.
20. Dudar Tibor (főszerk.) (1991): Történelmi világtlasz. Kartográfiai Vállalat. Budapest. 71. és 76. old. A gyarmatosítás történetének viszonylag bő, nemzetközi, ám annál töredékesebb magyar nyelvű szakirodalmából tanulmányunk elkészítésénél az alábbi három műre támaszkodtunk: Hollósi Somogyi József (1946): Tengerek és gyarmatok. Egyetemi Nyomda. Budapest; Salgó László–Balogh András (1980): A gyarmati rendszer története, 1870–1955. Kossuth Könyvkiadó. Budapest; Osterhammel, Jürgen (2006): Kolonialismus, Geschichte-Formen-Folgen [Ötödik, javított kiadás]. Verlag C. H. Beck. München.
21. Az utóbbi évtizedekben Ausztriában több népszerűsítő kötet is megjelent az említett témában. Az általunk ismert feldolgozások általában részben arra a két alaplőrre támaszkodnak, amelyeket mi is kiindulási pontnak vettünk tanulmányunk elkészítéséhez: Randa, Alexander (1966): Österreich in Übersee. Verlag Herold. Wien–München; Wallisch, Friedrich (1956): Die Flagge Rot-Weiß-Rot, Männer und Taten der österreichischen Marine in vier Jahrhunderten [Második, átdolgozott kiadás]. Verlag Styria, Graz–Wien–Köln. Tanulmányunk elkészítéséhez jól tudtuk használni Heinrich Bayer von Bayersburg két művét is (1960): Österreichs Admirale 1719–1866. Bergland Verlag. Wien; (1958): Die k. u. k. Kriegsmarine auf weiter Fahrt. Bergland

- Verlag. Wien. A korai osztrák haditengerészet történetéről lásd: Krámlí Mihály (1998): A császári–királyi haditengerészet 1797–1866. *Hadtörténelmi Közlemények* 1998/2. szám. 425–475. old.
22. Wallisch, Friedrich (1956): i. m. 29–31. old. Faktoria: állami privilégiumokkal támogatott tengerentúli kereskedelmi lerakat.
23. Wallisch, Friedrich (1956): i. m. 32–35. old.
24. Krámlí Mihály (1998): i. m. 440. old.
25. Hamann, Brigitte (1990): *Habsburg lexikon. Új Géniusz Kiadó.* Budapest. 239–241. old.
26. Bayer von Bayersburg (1958): i. m. 22–25. old.; Langendorf, Jean-Jacques (1996): *Die grosse Fahrt, Forscher und Entdecker der Monarchie 1400–1918.* Karolinger. Wien. 48–52. old.
27. Nagy Miklós Mihály (2003): *Boldog békeidők...* 157–173. old.
28. Hamann, Brigitte (1990): i. m. 354–356. old.; Wittmann Tibor (1978): *Latin-Amerika története [Második kiadás].* Gondolat. Budapest. 260–263. old.
29. Supka Géza (1986): *Habsburg-krónika.* Helikon Kiadó. Budapest. 395–416. old.
30. Nagy Miklós Mihály (2009): *A magyar hadiutazás históriája.* Zrínyi Kiadó. Budapest. 211–212. old.; Szenger Ede (1876): *Miksa császár halála – Az évforduló alkalmából – (Egy magyar szemtanútól).* *Vasárnapi Újság.* 1876/25. szám. 383–389. old.
31. Józsa Sándor (1966): *Kína és az Osztrák–Magyar Monarchia.* Akadémiai Kiadó. Budapest; Diószegi István (1994): *A hatalmi politika másfél...* 205. old.; Polonyi Péter (1994): *Kína története.* [Második, átdolgozott, bővített kiadás]. Maecenas. Budapest. 143–148. old.; Handel-Mazzetti, Peter (1960): *Admiral Rudolf Graf Montecuccoli degli Erri (1843–1922).* In: Studer, Heinrich (főszerk.): *Neue Österreichische Biographie 1815–1918, XIV. Band, Grosse Österreichischer. Amalthea-Verlag, Zürich–Leipzig–Wien.* 89–95. old.
32. Nagy Miklós Mihály (2009): *A magyar hadiutazás históriája.* 184–185. old.
33. Balázs Dénes (1989): *Budai Parmenius István, az első magyar tudós utazó Amerikában.* *Földrajzi Múzeumi Tanulmányok.* 1989/7. szám. 3–8. old.
34. Nagy Miklós Mihály (2001): *Magyar hadiutazók, Arcok és képek a magyar katonai utazások történetéből.* Kornétás Kiadó. Budapest. 110–115. old.; u. ő. (2009): *A magyar hadiutazás históriája.* 224. old.
35. Tardy Lajos (1979): *Régi hírünk a világban.* Gondolat. Budapest. 277–282. old.; Nagy Miklós Mihály (2009): *A magyar hadiutazás históriája.* 222. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bailey, Jonathan B. A. (2005): *Az első világháború és a modern hadviselés születése.* In: Veszprémy László (szerk.): *A korai stratégiai gondolkodás.* Zrínyi Kiadó. Budapest. 287–306. old.
- Balázs Dénes (1989): *Budai Parmenius István, az első magyar tudós utazó Amerikában.* *Földrajzi Múzeumi Tanulmányok.* 1989/7. szám. 3–8. old.
- Bayer von Bayersburg, Heinrich (1958): *Die k. u. k. Kriegsmarine auf weiter Fahrt.* Bergland Verlag. Wien.
- Bayer von Bayersburg, Heinrich (1960): *Österreichs Admirale 1719–1866.* Bergland Verlag. Wien.
- Bulla Béla (1938): *Ausztrália és Oceánia felfedezése és meghódítása.* In: Cholnoky Jenő (et. al.): *A Föld felfedezői és meghódítói III. Révai Irodalmi Intézet.* Budapest. 119–371. old.
- Clayton, Anthony (1992): *A birodalom csillaga.* In: Holmes, Richard (szerk.): *A háborúk világtörténete, Katonai újítások, amelyek megváltoztatták a történelem menetét.* Corvina. Budapest. 114–129.
- Delbrück, Hans (2003): *Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte IV. Die Neuzeit, Vom Kriegswesen der Renaissance bis zur Napoleon [Az első kiadás 1962. évi utánnyomásának különkiadása].* Nikol Verlagsgesellschaft. Hamburg
- Diószegi István (1987): *A Ferenc József-i kor nagyhatalmi politikája.* Kossuth Könyvkiadó. Budapest.
- Diószegi István (1994): *A hatalmi politika másfél évszázada 1789–1939.* *História-MTA Történettudományi Intézete.* Budapest.

- Diószegi István (2001): Az Osztrák-Magyar Monarchia külpolitikája. Vince Kiadó. Budapest.
- Dudar Tibor (főszerk.) (1991): Történelmi világtasz. Kartográfiai Vállalat. Budapest.
- Galántai József (1980): Az első világháború. Gondolat. Budapest.
- Haltenbenger Mihály (1915): A világháború geográfiája. Tisza Testvérek Kiadása. Budapest.
- Hamann, Brigitte (1990): Habsburg lexikon. Új Génius Kiadó. Budapest.
- Hamann, Günther (1980): Die österreichische Kriegsmarine im Dienste der Wissenschaften. In.: Allmayer-Beck, Johann Christoph (szerk.): Schriften des Heeresgeschichtlichen Museums (Militärwissenschaftliches Institut) in Wien, Band 8, Österreich zur See. Österreichischer Bundesverlag. Wien. 59–90. old.
- Handel-Mazzetti, Peter (1960): Admiral Rudolf Graf Montecuccoli degli Erri (1843–1922). In. Studer, Heinrich (főszerk.): Neue Österreichische Biographie 1815–1918, XIV. Band, Grosse Österreicher. Amalthea-Verlag, Zürich–Leipzig–Wien. 89–95. old.
- Hollósi Somogyi József (1946): Tengerek és gyarmatok. Egyetemi Nyomda. Budapest.
- Holmes, Richard (1992): Az első világháború (Az előrenyomulástól a holtpontra, A béklyók lerázása). In. u. ö. (szerk.): A háborúk világtörténete, Katonai újítások, amelyek megváltoztatták a történelem menetét. Corvina. Budapest. 130–165. old.
- Horthy Miklós (1990): Emlékirataim [Harmadik, javított kiadás]. Európa Könyvkiadó. Budapest.
- Ihne, Egon (1913): Der Nordpolarforscher Carl Weyprecht. Schlapp. Darmstadt
- Ihrig Károly (s. d.): A gazdasági háború. In. Pilch Jenő (szerk.): A világháború története. Franklin-Társulat. Budapest. 249–265. old.
- Józsa Sándor (1966): Kína és az Osztrák-Magyar Monarchia. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Julier Ferenc (1931): A hadvezetés művészete. Magyar Szemle Társaság. Budapest.
- Julier Ferenc (1933): 1914–1918, A világháború magyar szemmel. Magyar Szemle Társaság. Budapest.
- Kennedy, Paul (1992): A nagyhatalmak tündöklése és bukása, Gazdasági változások és katonai konfliktusok 1500–2000. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Kéz Andor (1938): Észak- és Dél-Afrika felfedezése és meghódítása. In. Cholnoky Jenő (et. al.): A Föld felfedezői és meghódítói II. Révai Irodalmi Intézet. Budapest. 3–373. old.
- Krámlí Mihály (1998): A császári–királyi haditengerészet 1797–1866. Hadtörténelmi Közlemények 1998/2. szám. 425–475. old.
- Langendorf, Jean-Jacques (1996): Die grosse Fahrt, Forscher und Entdecker der Monarchie 1400–1918. Karolinger. Wien.
- Litke Aurél (1915): Ellenségeink területe és lélekszáma. In. Bátty Zsigmond (szerk.): Zsebtasz naptárral és statisztikai adatokkal az 1916. évre. Magyar Földrajzi Intézet R.-T. Budapest. 169–171. old.
- Luksch József (1897): Az újkor oceanographikus kutatásai és Ausztria-Magyarországnak részvétele azokban. Földrajzi Közlemények. 1897/6. szám. 169–187. old.
- Magidovics, I. P. (1961): A földrajzi felfedezések története. Gondolat. Budapest.
- Márton Béla (1913): Statisztika, Európa országai. In. Kogutowicz Károly–Hermann Győző (szerk.): Zsebtasz naptárral és statisztikai adatokkal az 1914. évre. Magyar Földrajzi Intézet R.-T. Budapest. 24–133. old.
- Mayer-Csejkovits Károly (1927): A nagy háború fontosabb tapasztalatai magasabb katonai megvilágításban. Hadtörténelmi Közlemények. 1927/2. szám. 152–187.
- Mayer-Csejkovits Károly (1931): A hadviselés és a hadvezetés történelmi fejlődése. Magyar Katonai Szemle. 1931/10. szám. 1–23. old.
- Mendöl Tibor (1999): A földrajztudomány az ókortól napjainkig. ELTE Eötvös Kiadó. Budapest.
- Nagy Miklós Mihály (2001): Magyar hadiutazók, Arcok és képek a magyar katonai utazások történetéből. Kornétás Kiadó. Budapest.
- Nagy Miklós Mihály (2003): Az Osztrák-Magyar Monarchia hadiflottájának expedíciói. In. Katona András (főszerk.): Közlekedés a Kárpát-medencében, Újabb kutatási eredmények. Közlekedési Múzeum. Budapest. 121–139. old.
- Nagy Miklós Mihály (2003): Boldog békeidők haditengerészei, A k. u. k. hadiflotta utazástörténete. Kornétás Kiadó. Budapest.
- Nagy Miklós Mihály (2004): A katonai erőszak elmélete és a XX. század. Múltunk. 2004/4. szám. 146–175. old.

- Nagy Miklós Mihály (2005): Festőművész katona a jég világában, Julius Payer. Természet Világa. 2005/11. szám. 505–508. old.
- Nagy Miklós Mihály (2009): Az Osztrák–Magyar Monarchia geostratégiai és katonaföldrajzi kényszerei. Közép-Európai Közlemények. 2009/4–5. szám. 31–40. old.
- Nagy Miklós Mihály (2009): A magyar hadiutazás története. Zrínyi Kiadó. Budapest.
- Osterhammel, Jürgen (2006): Kolonialismus, Geschichte-Formen-Folgen [Ötödik, javított kiadás]. Verlag C. H. Beck. München.
- Perjés Géza (1963): Mezőgazdasági termelés, népesség, hadseregélelmezés és stratégia a XVII. század második felében (1650–1715). Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Polonyi Péter (1994): Kína története. [Második, átdolgozott, bővített kiadás]. Maecenas. Budapest.
- Ragg, Manfred (1911): Oesterreich-Ungarn als Kolonialmacht. Verlag für Literatur. Leipzig.
- Randa, Alexander (1966): Österreich in Übersee. Verlag Herold. Wien–München.
- S. a. (1911–1935): Révai nagy lexikona I–XXI. Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság. Budapest.
- Salgó László–Balogh András (1980): A gyarmati rendszer története, 1870–1955. Kossuth Könyvkiadó. Budapest.
- Sokol, H. Hans (1957): Wilhelm von Tegetthoff. In.: Studer, Heinrich (szerk.): Neue Österreichische Biographie ab 1815, X. Amalthea Verlag. Zürich–Leipzig–Wien. 61–65. old.
- Sonklar Károly (1887): Hegy- és vízrajzi leírás. In. Habsburg Rudolf (főszerk.): Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen I. Bevezető kötet. Magyar Királyi Államnyomda. Budapest. 19–90. old.
- Suhay Imre (1940): A hadviselés és hadvezetés, A katonai, gazdasági és szellemi háború lényege, módszere és eszközei. Singer és Wolfner. Budapest.
- Supka Géza (1986): Habsburg-krónika. Helikon Kiadó. Budapest.
- Szenger Ede (1876): Miksa császár halála – Az évforduló alkalmából – (Egy magyar szemtanútól). Vasárnapi Újság. 1876/25. szám. 383–389. old.
- Tardy Lajos (1979): Régi hírünk a világban. Gondolat. Budapest.
- Wallisch, Friedrich (1956): Die Flagge Rot-Weiß-Rot, Männer und Taten der österreichischen Marine in vier Jahrhunderten [Második, átdolgozott kiadás]. Verlag Styria, Graz–Wien–Köln.
- Wessely, Leo (1918): Eine Kolonie für Österreich-Ungarn. Warnsdorf, Strache.
- Wittmann Tibor (1978): Latin-Amerika története [Második kiadás]. Gondolat. Budapest.
- Wüst, Georg (1963): Repräsentative Tiefsee-Expeditionen und Forschungsschiffe 1873–1960. Naturwissenschaftliche Rundschau. 1963/6. szám. 211–214. old.

Sarnyai Csaba Máté*

A JOGI SZEMÉLYISÉG KÉRDÉSE AZ ERDÉLYI RÓMAI KATOLIKUS STÁTUST ILLETŐEN AZ 1932-ES EMLÉKIRAT TÜKRÉBEN¹

THE QUESTION OF LEGAL STATUS REGARDING THE TRANSYLVANIAN ROMAN CATHOLIC STATUS (COUNCIL) IN THE LIGHT OF THE MEMORANDUM OF 1932

ABSTRACT

In 1932 the Governing body of the Transylvanian Roman Catholic Status (Council) turned to the Rumanian government with a memorandum. We intend to present and analyse those passages of this document which affect the legal status of the institution, because those parts were seriously attacked by the anti-Hungarian circles of Rumania. Through this we can demonstrate how after the change of empire Hungarians tried to defend their institution, which was considered to be one of the oldest ones and one which essentially influenced Hungarian-Catholic identity, from the increasing Rumanian elimination efforts. Prior to this, as an introduction we present some moments from the era in order to outline the situation of the Transylvanian Catholic Church. Finally, we present the effect of the efforts formulated in the memorandum or rather their unrealisation.

1. Bevezetés

Az Erdélyi Római Katolikus Státus Igazgatótanácsa Emlékirattal² fordult a román kormányhoz 1932-ben. Ennek a dokumentumnak az intézmény jogi személyiségét érintő passzusait kívánjuk bemutatni, elemezni, mert ezt érte igen jelentős támadás a korszak magyarellenenes köreiből. Ezáltal némileg képet adni arról, hogy az impériumváltás után hogyan igyekezett a magyarság megvédeni egyik legrégebbinek tekintett, a magyar-katolikus identitást alapvetően befolyásoló intézményét az erősödő román felszámolási kísérletektől. Ezt megelőzően, bevezetésként, néhány momentumot villantunk fel az erdélyi katolikus egyház helyzetének felvázolása érdekében a korszakból. Végül röviden bemutatjuk, mi lett a hatása, vagy talán inkább mi nem, az Emlékiratban megfogalmazott törekvéseknek.

Erdély területén az 1930-as hivatalos román statisztika alapján a római katolikus magyarok száma 590 846 lélek volt.

A világháború utáni időkben Erdélybe román csapatok vonultak be, és a nagyszebeni Román Kormányzótanács (Consiliul Dirigent) vette át a hatalmat. Ez a testület megpróbálta a Szentszék és a magyar egyházmegyék érintkezését meggátolni. Majláth Gusztáv Károly püspököt a román hatóságok rendszeresen zaklatták, letartóztatták, illetve számos papját is bebörtönözték. Vád és ítélet nélkül a hívek ezreit hurcolták el, sokakat halálra botoztak vagy agyonlőttek. Az erdélyi egyházi vezetők óvást is emeltek a jogtalanságok miatt a nagyszebeni Kormányzótanácsnál. Hiába hivatkoztak az 1918. december 1-jén tartott gyulaféhevári román népgyűlés döntéseire. A határozatok III. szakaszának 1., 2. és 4. pontja a következőt mondta ki: „1. Teljes nemzeti szabadság az együttlakó népek számára. Minden népnek joga van a maga neveléséhez és kormányzásához saját anyanyelvén,

* PhD, egyetemi docens, Károli Gáspár Református Egyetem Szabaddolcsészeti Tanszék.

saját közigazgatással, saját kebléből választott egyének által. 2. Egyenlő jog és teljes autonóm felekezeti szabadság az állam összes felekezetei számára. 4. Korlátlan sajtó-, egyesülési és gyülekezési szabadság; minden emberi gondolat szabad terjesztése.”³

Az erdélyiekben némi remény támadt, amikor 1919. december 9-én Párizsban a szövetséges hatalmak és Románia kisebbségi egyezményt kötöttek, amely a Magyarországtól elszakított egyházak helyzetét is élhetőbbé tette volna. „Minden román állampolgár faji, nyelvi vagy vallási különbözőség nélkül a törvény előtt egyenlő és ugyanazokat a polgári és politikai jogokat élvezi. Vallási, hitbeli vagy felekezeti különbség a polgári és politikai jogok élvezete, így nevezetesen: nyilvános állások, hivatalok és méltóságok elnyerése vagy a különféle foglalkozások és iparok gyakorlása tekintetében egyetlen román állampolgárra sem lehet hátrányos.”⁴ – áll a dokumentumban. Ezeket a cikkelyeket a román közigazgatás tudatosan nem tartotta be.

A két fent hivatkozott dokumentum, mint láttuk, teljes vallásszabadságot és belső autonómiát ígért minden egyháznak, így a római katolikusnak is. Itt kell megjegyeznünk, hogy a korábbi, az első pontot kivéve, törvénybe sem iktatták, az utóbbi pedig bekerült ugyan a román corpus jurisba 1920-ban, de a mindennapi gyakorlatban sohasem alkalmazták.

Az 1923-as alkotmány már mást mond. Nem kis ellentmondást jelez, hogy egyfelől az összes vallásfelekezeteknek egyenlő szabadságot és védelmet biztosít, másrészt viszont kijelenti, hogy az ortodox egyház az uralkodó egyház Romániában, a görög-katolikus egyháznak pedig „*elsőbbsége van a többi felekezetek előtt.*”⁵

A román ortodox egyház szervezetéről szóló 1925-ös törvény⁶ úgy fogalmaz, hogy az ortodox egyház román egyház, amely uralkodó helyzetű az országban. Az ortodox egyház jelentős földbirtokokat is kapott, sőt – más kedvezmények mellett – a többi egyházakhoz képest nagy előnyt jelentett a számukra, hogy az államsegélyt elsődlegesen a hívek száma alapján adták.

Az egyházak jogviszonyait a következő lépésben az 1928/1093. sz. vallásügyi törvény⁷ szabályozta. Itt már teljesen egyértelmű az egyházak és felekezetek közti, az erdélyi magyar hívekre kifejezetten hátrányos megkülönböztetés. Az egyházaknak öt csoportja különül el: az uralkodó ortodox egyház, az elsőbbséggel rendelkező görög katolikus egyház. A magyar ajkú lakosság többségét magukban foglaló történelmi egyházak csoportja a következő a hierarchiában: ide tartoznak a (latin, rutén, görög, és örmény szertartású) katolikus, a református, az evangélikus, az unitárius, az örmény és a zsidó egyházak. Ezt követi az elismert felekezetként egyedül számon tartott baptista egyház. Végül a sort az el nem ismert felekezetek, nazarénusok, adventisták zárják.

Már korábban, 1918-ban román forradalmárok fosztogatták az egyházi és alapítványi birtokokat. 1919-től pedig az egyházi, alapítványi és földesúri ingatlanokat csekély összegért, holdanként 10-80 koronáért kényszerbérletek céljaira parcellázták fel. Ezekhez azonban római katolikus magyarok nem juthattak hozzá csak többségében ortodox románok. Az új, 1921-es agrártörvény szerint pedig holdanként 300–500 leiról szóló, 5%-kal kamatozó hitellevelet kap a birtokos, ami a drágaság miatt igen kevés, megélni lehetetlen volt belőle. Ez a magyarság szempontjából nem földreformot, hanem a katolikus magyarság ellehetetlenítését jelentette. Az agrártörvény másik következményeként az erdélyi római katolikus egyház 290 507 hold birtokából 13 040 hold maradt meg, azaz csupán 4,5%. Tudnunk kell, hogy itt az egyház oktatást szolgáló birtokairól is szó volt. Ráadásul a földek megváltási árát az 1908–1913-as időszak átlag árából számították ki, ami a háború utáni infláció miatt a tényleges értéknek alig 5%-át tette ki.

A katolikus egyház gazdasági/anyagi ellehetetlenítése mellett, a két világháború között szinte folyamatos volt a magyar egyházi személyek üldözése. Csak két példa a katolikus egyház berkeiből: Glattfelder Gyula csanádi megyéspüspök román hivatalos nyomására

1923-ban kénytelen volt áttelepülni Magyarországra, Tréfán Leonárd ferences tartományfőnököt pedig minden különösebb indok nélkül a kolozsvári Fellegvárbán tartották fogva.⁸

A lelkészeket ért rendszeres zaklatások száma a húszas évek végétől – az alább tárgyalandó „konkordátum” elfogadását követően – csökken. A lelkiismereti- és vallásszabadság megsértése azonban rendszeres a korszakban. Különösen igaz ez azokra az elrománosítási törekvésekre, amelyek főleg 1930 után kezdődtek meg a székelyek körében. Ebben a munkában a hatóságok, a román tannyelvű iskolák mellett, a Székelyföldön megalapított és erőszakos módon terjeszkedő román egyházakra támaszkodtak. Célcsoport volt a görögkatolikus székelyek mellett az erdélyi római katolikus közösség is. Nem kis politikai nyomásra csupán 1929 és 1938 között 1657-en tértek át a görögkeleti „nemzeti” egyházba.⁹

1920-tól egy olyan programot indított el a kormány, melynek céljával a román állami iskolák számának növelését és a felekezeti iskolák számának csökkentését tűzte ki. Csak a régi magyar felekezeti középiskolák kaptak államsegélyt, az 1918 után létesített új egyházi intézmények nem. Megindult a felekezeti iskolák államosítása. A román egyházi iskolák után a magyar felekezeti intézmények számának erőszakos csökkentése következett. Az államsegély megtagadása miatt szűntek meg a kisebb települések felekezeti iskolái, helyükbe kizárólag román tannyelvű állami tanintézetek létesültek. Ahol az „önkéntesség” látszatát sem sikerült fenntartani, ott nyers erőszakot alkalmaztak. A nyíltan magyarellenés Onisifor Ghibu szerint 1919-1924 között összesen 8076 magyar tanügyi intézetet zárt be, tiltott el a működésétől vagy fosztott meg nyilvánossági jogától a román kormányzat.¹⁰

Az erdélyi katolikusság már XV. Benedek pápának írott 1921-es Memorandumában¹¹ is foglalkozott az erdélyi katolikus autonómiával. Ezt az autonómiát biztosította az 1918-as gyulafehérvári román népgyűlés és a párizsi konvenció 11. cikkelye is. Az erdélyi katolikus autonómiának van századok óta vagyona is, mely 27.293 hold szántó, erdő és legelő. Ebből a vagyonból építettek templomot, hajlékot a plébánosoknak, iskolákat, javadalmaztak belőle lelkészeket, tanítókat, oktattak belőle diákokat. Az ingatlanok túlnyomó részét 1919-ben kényszerbérletre parcellázták, majd megindult a kisajátítás is.

A román uralom alá került magyar katolikusok egyházi kérdéseit csak a Szentszékkal egyetértően lehetett békés módon megoldani, hiszen ennek elmaradása esetén a román kormány kitette volna magát az egyház- és vallásellenesség vádjának, ami a Szentszék országok feletti erkölcsi tekintélye miatt meglehetősen kellemetlen lett volna. Ezért hosszasan, közel nyolc évig húzódó tárgyalások folytak a román kormány és a Szentszék között. Ezek során hitegetéssel kieszközöltek egy olyan egyezménytervezetet, majd utóbb egyezményt, amely a magyar katolikusok szemszögéből számos sérelmes kitételel tartalmazott. Példaként a román kormány be nem váltott, mert aligha beváltani kívánt ígéreteire csak azt említjük, hogy a román ortodoxok át fognak térni a római katolikus vallásra.

Sokat elárulnak a román államhatalomnak a tárgyalások során kitűzött céljairól és módszereiről annak a Raimund Netzhammer bukaresti római katolikus érseknek a szavai, aki utóbb épp bukaresti nyomásra volt kénytelen lemondani. A vele szemben felhozott vád az volt, hogy túl keményen védte a katolikus érdekeket a román nemzeti érdekekkel szemben a megbeszélések kezdetén.¹² Ő így fogalmazott: „a győzelem friss mámorában íródtak le a Szentszéknek Romániával való konkordátumtervezetei, amelyeknek éle a Romániához került magyarság ellen volt fordítva, nevezetesen a nagyváradi és szatmári két magyar püspökség megsemmisítésére. Rómában gyanakvoan és vádlón tekintettek mindenkire, aki a görögkeleti románok áttérésére vonatkozó szép reménység megvalósulásában kételkedett.”¹³

A végül hosszas viták és halogatások után 1927. május 10-én aláírt Konkordátum¹⁴ (amit a román törvényhozás csak 1929. június 13-án cikkelyezett be) az erdélyi és az új államhatár menti püspökségeket az eredeti román állami szándéknak megfelelően a buka-

resti római katolikus érsek fennhatósága alá rendelte. Ellentételezésként a Vatikán nem szüntette meg a váradi és csanádi (temesvári) egyházmegyéket. Az előbbi azonban egybeolvasztotta a szatmárral, és engedélyezte az ötödik román görög katolikus püspökség felállítását. Így a görög és római katolikus püspökökből alakult tanácsban a román (görög-katolikus) püspökök kerültek többségbe. A magyar katolikusok birtokában levő állampapírokból ún. Patrimonium Sacrumot szerveztek, amelyet a konkordátum szerint a görög és római katolikusok közösen kezeltek. Így a magyar vagyon fölött is a románoknak lett döntési joga.¹⁵

A konkordátumban elért eredményekkel egyes román szélsőséges politikai körök még így is elégedetlenek voltak.

2. Az Emlékirat

Az Emlékirat megszületését közvetlenül az motiválhatta, hogy a megállapodás nem rendezte az Erdélyi Római Katolikus Státus, az autonómia működésének kérdését. A IX. cikkely ugyanis felsorolja azokat az egyházi szerveket, amelyeknek jogi személyiségük van, ezek között azonban nem említi a Státust. Pontosabban fogalmazva a Konkordátum szövege a Státust csak közvetve sorolta fel „a többi kánonilag és törvényesen megalakult szervezetek” kifejezése formájában. Az ellenzők, élükön Onisifor Ghibu magyarellenes kolozsvári professzorral azt állították, hogy a Status szentszéki elismerése eképpen nem történt meg. Ennek a nyomásnak a hatása alatt a román külügyminiszter Dolci bukaresti pápai nunciustól nyilatkozatot kért és kapott, amely szerint „a katolikus egyház a 9. szakaszban felsorolt szervezeteken kívül nem gyakorolhat jogi személyiséget.”¹⁶ Azaz más szóval a Státus nem minősült jogi személynek. Az intézmény létét is fenyegető támadások így tovább erősödtek. Ennek leglátványosabb formája, hogy 1931. április 30-án a román vallásügyi minisztérium a Status ügyének kivizsgálására Ghibu elnöklete alatt „történelmi jogi” bizottságot nevezett ki. A bizottság tagjai nem annyira új történelmi és jogi érvek összegyűjtésére, mint a Status elleni propaganda terjesztésére törekedtek. Hogy ez mennyire így van, Nikolai Jorga miniszterelnökhöz írott egyik előterjesztésében maga Ghibu világosan megfogalmazza az erdélyi katolikus autonómia elleni politikai támadások valódi okát s a bizottság feladatát is egyben: „Mivel a Statusnak nincsen törvényes és kanonikus alakja, és mivel a román államra nézve kimondhatatlanul veszedelemes szervezetnek bizonyult azonnal fel kell oszlatni és azokat a vagyontokat, amelyeket jogtalanul kezelt, az államnak kell átvennie és az állam adja át a bírásokra jogosult tényezőknél, elsősorban a kolozsvári egyetemnek. Mivel pedig a Status jogilag nem létező alany, az állam azt minden formalitás nélkül, egyszerű rendelettel megteheti.”¹⁷

Az igazgató tanács 1932 januárjában a fentiek miatt szánta rá magát arra, hogy egy olyan emlékiratban forduljon a román kormányhoz, amelyben kimutatni igyekszik a Státus létjogosultságát, törvényességét, jogi személyiségét és egyházi intézmény mivoltát. A következőkben, terjedelmi okokból, ennek az írásnak a jogi személyiség melletti érvrendszerét vázoljuk fel.

2.1. A Katolikus Státus jogtörténeti alapjai

Az erdélyi fejedelemségben a Katolikus Státus törvényes intézmény az 1653-as Approbata Constitutio, II. Rákóczi György törvénykönyve szerint. Az 1690-es Lipót-féle oklevél (Diploma Leopoldium) a Katolikus Státus törvényességét megerősíti. Ezek világosan mutatják, hogy az Erdélyi Római Katolikus Státus a Magyarországon és Erdélyben érvényes polgári törvények szerint törvényes intézmény volt, és hogy mind azoknak a tudtával és bele-

egyezésével, akiket illetett, és akik Magyarországon a törvényhozói hatalmat gyakorolták – törvényes és állandó működést fejtett ki az Erdély fölötti román uralom kezdetéig.¹⁸

Az Emlékirat szerzői is hivatkoztak az 1918. december 1-jén tartott gyulafehérvári román népgyűlés korábban idézett határozataira, illetve arra, amikor 1921. március 19-én Glattfelder Gyula püspöki hűségesküjének letételekor a Státust Gyárfás Elemér világi elnök és Balázs András előadó képviselhette, amivel szerintük a román királyi kormány a Státus törvényességét közvetve ismerte el.¹⁹ Továbbá úgy értelmezik, hogy az 1923-as román alkotmány 137. szakasza fönntartotta a törvényeket, s így Katolikus Státus működését 1931 végéig Románia egyetlen kormánya sem kifogásolta.²⁰

2.2. A Katolikus Státus jogi személyiségének kérdése

Az Erdélyi Római Katolikus Státus Magyarországon jogi személy volt, és ez a joga megvan Romániában is. Mi is a jogi személyiség fogalma? A régi királyságban és Romániában is teljesen eltérő jogi koncepció volt a jogi személyek keletkezéséről és elismeréséről.

Két különböző jogi koncepció:²¹

- a) a jogi személyek realitásának rendszere szerint a jogi személyt az azt megalkotók szabadon hozzák létre. Teszik ezt azért, hogy bizonyos minimálisan előírt feltételeket teljesítsenek, világosan kifejezik a jogi személy létesítésére irányuló akaratukat, megjelölik annak célját és működési szabályait, mely előfeltételek teljesítésével az alapítók maguk megteremtették a jogi személyt anélkül, hogy ehhez bármely hatósági vagy kormányengedély vagy beleegyezés volna szükséges.
- b) a jogi személyek engedélyezésének rendszere, mely szerint a jogi személyek csak az államhatalom erre illetékes szerve által adott formális engedély alapján keletkezhetnek, s csak ennek erejénél fogva nyerik meg létjogukat és személyiségüket.

A realitási rendszernél a jogi személyiség megalkotói maguk az állampolgárok. Az engedélyezési rendszernél pedig az államhatalom kreálja a jogi személyt az engedély, illetve elismerés kiadásával. A modern jogelmélet egyre erőteljesebben a realitási elmélet mellett áll ki. Hangsúlyozva azt, hogy a jogi személyek jogi realitások, melyek egyéni akaratból lesznek. A régi román királyságban és Romániában is 1924-ig az engedélyezési rendszer volt érvényben. Jogi személynek csak az a testület lett elismerve az államhatalom által, amelynek részére ez a személyiség külön törvénnyel, tehát a törvényhozás mindkét házának hozzájárulásával és a király szentesítésével történt meg.²²

A jogi személyekről szóló 1924. évi törvény ezt részben átírta, de az engedélyezési elv nem szűnt meg. Azt 1924. évi törvény közjogi és magánjogi jogi személyeket állapít meg. Tehát eszerint: közjogi jogi személyek, amelyeket maga a törvényhozás alkot, vagyis amelyeket külön törvény ismer el. Magánjogi jogi személyek pedig azok, akiket az illetékes törvényszék így elismer. Az engedélyezési rendszert, mint látható, az 1924-s törvény fönntartotta, a jogi személyiség megalkotása e törvény értelmében is az államhatalomtól függ.

Ezzel szemben a régi erdélyi és magyar törvények a realitási rendszert támogatták, erkölcsi testületek és alapítványok számára a célvagyon létrehozása miatt.

Hogyan áll az Erdélyi Római Katolikus Státus jogi személyisége a romániai törvények szempontjából?²³ A Katolikus Státus az erdélyi fejedelemségben jogi személy volt, a Státus már ősidőktől birtokló jogalany. A Magyarországgal való újraegyesülés után is jogi személyiség volt, teljes jogi cselekvőképességgel bírt, 1915-ben kormányhatóságilag jóváhagyott „Vagyonkezelési Szabályzattal” rendelkezett.

Amikor Erdélybe román csapatok vonultak be, a nagyszebeni Román Kormányzótanács (Consiliul Dirigent) vette át a hatalmat. Az általa kibocsátott 1918. évi decret lege is érvényben tartotta a régi törvényeket. Ez a helyzet fennállt az 1924-es törvény meghozataláig.

A kérdés a következőkben az, hogy milyen helyzetet teremtett az 1924-es jogi személyiséget érintő törvény, vagy más szóval a Katolikus Státus magánjogi vagy közjogi személynek minősíthető-e annak alapján.

1. Az Erdélyi Katolikus Státus Erdély 1653. évi Approbata-törvénykönyvében és az 1883. évi XXX. tc.-ben is elismerést nyert törvényhozással. Így megfelel azoknak az előfeltételeknek, melyeket az 1924-es jogi személyiségi törvény kívánt a közjogi jogi személyiségektől.

Ha a Státust csupán magánjogi jogi személynek tekintjük, akkor az 1924. évi törvény rendelkezéseire figyelemmel a Státus helyzete így alakul:

- a) a törvény 2. § értelmében bejegyezhető lett volna ez a minősége a törvényszéknél vezetett lajstromba, mert 1924 előtt jogi személyiséggel és cselekvőképességgel bírt és a szabályzata mindenben megfelel a törvényben előírt feltételeknek.
- b) a bejegyzést a törvény életbeléptétől számított hat hónap alatt nem eszközölte, ennek a 94. articulusa értelmében egyetlen jogkövetkezménye az, hogy harmadik jóhiszemű személyeknél felmerülő jogvitáiban – vagyis konkrét esetekben – nem hivatkozhat a megtörtént bejegyzés tényére.
- c) a törvény 25. §-a értelmében a bejegyzés elmulasztása következtében az illető testület nem veszíti el a jogi személyiségét, és utólag bármikor bejegyezhető. Ilyen értelemben foglalt állást a jelenlegi kormány igazságügy minisztere is 1931. május 12-én Fiedler nagyváradi püspökhöz intézett állásfoglalásában. Ennek értelmében az egyház saját vagyoni jogi állományától világosan különálló és általa csupán adminisztrált, korábban önálló jogi személyiséggel bíró alapítványokként tekintett a státus vagyonára.²⁴

Az irat szerzői szerint az Erdélyi Katolikus Státustól nem vitatható el a jogi személyiség akkor sem, ha a Státust csak magánjogi jogi személynek minősítenék.

2. Az Erdélyi Katolikus Státus azonban nem magánjogi, hanem közjogi jogi személy.²⁵
 - a) közjogi jogi személy az 1924-es törvény értelmében, mert az 1653. évi Approbata és az 1883. évi XXX. magyar törvény elismerte e személyiséget, így megfelel az 1924. törvény azon előírásainak, hogy törvényhozással legyen elismerve.
 - b) Közjogi személy az 1928. évi kultustörvény értelmében is. Ennek a 11. articulusa mondja ki, hogy „A történelmi vallások szervezetei, amelyek az ő alkotmányuk szabályzata szerint alakulnak, képvisellel bírnak és e vallások jogelveiben gyökereznek... jogi személyek.”²⁶ A Státus pedig az erdélyi egyházmegyének szerves alkotórésze, amelyet a Codex Juris Canonici 100. canonjának 1. §-a is elismert.
 - c) Közjogi jogi személy a Katolikus Státus az Apostoli Szentszék és a román királyság kötött szerződés IX. szakasza szerint is, ezt a 1929. évi törvény becikkelyezte. A Katolikus Státus, mind Magyarország, mind a Román Királyság polgári törvényeinek megfelelő törvényes intézmény.

3. Összefoglalás

A következőkben summázható az irat álláspontja a Státus létjogosultságát, törvényességét, jogi személyiségét és egyházi intézmény mivoltát illetően: az Erdélyi Római Katolikus Státus az erdélyi egyházmegyének régi egyházi intézménye, a polgári törvények szerint szabályosan létesült és jogi személy, egyházmegyei autonómiának hívják. Egyháziak és világiak alkotják, a püspök vezetésével és jóváhagyásával intézik és kezelik az egyházmegye iskolai és vagyoni ügyeit. A Katolikus Státus létét fenyegető történeti, jogi, vagy egyházi kétségek tehát alaptalanok és az erdélyi történelemben való járatlanságból, a jogi személyiség fogalmi zavarából, a történeti tények mellőzéséből származnak.

Végezetül meg kell említeni, hogy az Emlékirat kevés eredménnyel járt. A román kormány eközben külön tárgyalásokat folytatott a Státus kapcsán a Szentszékkal. Ezeket a tárgyalásokat azért kezdeményezte a kormányzat, mert a román képviselőház jogi bizottsága szerint a kisebbségi szerződés alapján a Státust védők jogosan érvelhetnek, és ha igényeiket a Szentszék támogatja, akkor az nem tenne jót a kormányzat és az ország nemzetközi tekintélyének. Ezért azt javasolták, hogy a Status ügyét Rómával egyeztetve kell „megoldani”. Mert akkor a katolikus magyarság a Szentszék által támogatott döntésbe kénytelen lenne belenyugodni, és az említett nemzetközi presztízs sem szenvedne csorbát. Ezek alapján kezdeményezte az ügy kapcsán a kormány a tárgyalásokat a Szentszékkal 1932 elején.

Az előzetes bukaresti tárgyalásokon a román vezetés a következő célokat tűzte ki: a Státus neve változzon meg, ne legyen jogi személy, a Státus vagyonának kezelése, illetve ellenőrzése a bukaresti érsek irányítása alatt a római és görög katolikus püspökkel közösen történjék, és csupán a gyulafehérvári római katolikus püspök melletti tanácsadó testületként működhessen.²⁷

A Status képviselői, Balázs András és Gyárfás Elemér a fentiek közül leginkább a vagyon kezelésére vonatkozóakat utasították el. A román külügyminiszter, Valerian Popescu végig azt követelte, hogy azt úgy tekintsék, mint olyan „katolikus vagyont”, ami nem csak a római, hanem görög katolikusoké is. A megegyezés alapja az lett, hogy Suciú a görög katolikus érsek hivatalos nyilatkozatban kinyilvánította, hogy nem tart igényt erre a vagyonra.

Mielőtt Balázs András és Gyárfás Elemér a Status képviseltében Rómába utaztak volna a tárgyalások lezárására és a megállapodás megkötésére, Majláth Gusztáv Károly püspök Crăciunescu kultuszminisztériumi államtitkártól olyan levelet kapott, hogy – a római tárgyalások eredményétől függetlenül – a telekkönyvileg már az állam kezébe került Status vagyon továbbra is ott marad, mert e javak kérdése olyan jogi kérdés, ami a román igazságszolgáltatás kompetenciájába tartozik.

A római tárgyalások során a külügyminiszter mellett kormány részről jelen lévő Comnen Petrescu igyekezett meggátolni, hogy Gyárfás és Balázs jelen legyen a megbeszéléseken. Ennek okán ők álláspontjukat írásban juttatták el Pacelli pápai államtitkárhoz, aki ugyan ilyen formában válaszolt. Ő úgy nyilatkozott, hogy csak a magyar képviselők beleegyezésével változtathatnak az előzetes tárgyalásokon elfogadott döntéseken, így a vagyonjogokon is.

A megegyezés tervezetében a román kormány képviselői a bukaresti pontokon túl azt is követelték, hogy a kolozsvári egyetem melletti magyar katolikus templomot, amely a Státus kezelésében volt, adják át a román görög katolikusoknak. Ennek kapcsán a Státus jelenlévő képviselői csak abba egyeztek bele, hogy vasárnap és ünnepeken 11 órakor román görög katolikus pap tartson ott román misét.

A tárgyalások eredményeként 1932. május 30-án született ún. Accord (Római Egyezmény)²⁸ értelmében az erdélyi Római Katolikus Státus megszűnt, és helyét a gyulafehérvári római katolikus püspökség Egyházmegyei Tanácsa foglalta el, amely így már nem minősült külön álló jogi személynek. Vagyon a gyulafehérvári egyházmegye kezelésébe került, jövedelmét vallásos, iskolai és nevelési célokra kellett ugyan felhasználni, de a bukaresti érsek felügyelete és a román állam ellenőrzése mellett. A kérdésben leginkább érintettek viszonyát a dokumentumhoz jól kifejezi, hogy amikor az Egyezmény szövegét Balázs megismerte, sírva fakadt...²⁹

A Status tagjai a megállapodást elkeseredéssel fogadták. Többen lemondtak statusgyűlési tagságukról, de a többség belenyugodott a megváltoztathatatlanba, a római Szentszék döntésébe.

JEGYZETEK

1. A kutatásokat az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok Posztdoktori Ösztöndíja (Pályázatszám: PD 76004 2008.) támogatta.
2. Emlékirat (1932): Az Erdélyi Római Katolikus Státus Emlékirat, melyet az erdélyi róm. kath. Státus igazgatótanácsa Románia kormányához román nyelven terjesztett fel 1932. január 20-án. Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet R. T. Kolozsvár. 25. old.
3. Barabás Endre (1943): A magyar iskolaügy helyzete Romániában 1918–1940. I. In. Kisebbségi Körlevél 1943/3. szám. 274. old.
4. Pomogáts Béla (2001): Változó Erdély. Tanulmányok Erdélyről. Lucidus. Budapest. 169. old.
5. Nagy Lajos (1944): A kisebbségek alkotmányjogi helyzete Nagyromániában. Erdélyi Tudományos Intézet. Kolozsvár. 219. old.
6. Nagy (1944): 227–229. old.
7. Nagy (1944): 102–103. old.
8. Nagy (1944): 104. old.
9. Bíró Sándor (2002): Kisebbségben és többségben. Románok és magyarok 1867–1940. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda. 336. old.
10. Oberding József György (1941): Az erdélyi római katolikusok áttérése a görög keleti egyházba. In: Kisebbségvédelem 1941/1–2. szám. 12. old.
11. Balogh Júlia (1996): Az erdélyi hatalomváltás és a magyar közoktatás 1918–1928. Püski. Budapest. 42. old.
12. Sarnyai Csaba Máté (2009): Az erdélyi katolikusság „kiáltó szava” a pápához (1921) In. Székelyföld Csíkszereda, 2009. szeptember. 96. old.
13. Marton József (1995): A Szentszék és Róma konkordátuma 1927-ben. In. Erdélyi Múzeum 1995/1–2. füzet. 52. old.
14. Idézi Bíró (2002): 322. old.
15. Szövegét – az eredeti francia és román nyelvből fordítva – közli az 1929. június 16-i Magyar Kisebbség, a 473–478. old.
16. Pál Gábor (1928): Konkordátum és a katolikus magyarság. In. Magyar Kisebbség 1928/18. szám. 690–691. old.
17. Idézi: Bíró (2002): 325. old.
18. Emlékirat (1932): 11–12. old.
19. Emlékirat (1932): 12. old.
20. Uo.
21. Emlékirat (1932): 13. old.
22. Emlékirat (1932): 14. old.
23. Emlékirat (1932): 16. old.
24. Emlékirat (1932): 17. old.
25. Emlékirat (1932): 18. old.
26. Uo.
27. Bíró (2002): 325. old.
28. Magát a dokumentumot a román törvényhozás nem cikkelyezte be. Csupán miniszteri rendeletként tették közzé a hivatalos lapban (Monitorul Oficial 1932. aug. 3. 180. szám.) Lásd Nagy (1944): 103. old.
29. Bíró (2002): 326. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Balogh Júlia (1996): Az erdélyi hatalomváltás és a magyar közoktatás 1918–1928. Püski. Budapest.
- Barabás Endre (1943): A magyar iskolaügy helyzete Romániában 1918–1940. I. In. Kisebbségi Körlevél 1943/3. szám.
- Bíró Sándor (2002): Kisebbségben és többségben. Románok és magyarok 1867–1940. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.

- Emlékirat (1932): Az Erdélyi Római Katolikus Státus Emlékirat, melyet az erdélyi róm. kath. Státus igazgatótanácsa Románia kormányához román nyelven terjesztett fel 1932. január 20-án. Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet R.T. Kolozsvár.
- Magyar Kisebbség (1929): A Magyar Kisebbség című periodika 1929. június 16-i száma.
- Marton József (1995): A Szentszék és Róma konkordátuma 1927-ben. In. Erdélyi Múzeum 1995/1–2. füzet.
- Nagy Lajos (1944): A kisebbségek alkotmányjogi helyzete Nagyromániában. Erdélyi Tudományos Intézet. Kolozsvár.
- Oberding József György (1941): Az erdélyi római katolikusok áttérése a görög keleti egyházba. In. Kisebbségvédelem 1941/1–2. szám.
- Pál Gábor (1928): Konkordátum és a katolikus magyarság. In. Magyar Kisebbség 1928/18. szám.
- Pomogáts Béla (2001): Változó Erdély. Tanulmányok Erdélyről. Lucidus. Budapest.
- Sarnyai Csaba Máté (2009): Az erdélyi katolikusság „kiáltó szava” a pápához (1921) In. Székelyföld Csíkszereda, 2009. szeptember.

VIZI LÁSZLÓ TAMÁS*

A TRIANONI DIKTÁTUM ALÁÍRÓJA: A MINISZTER BENÁRD ÁGOSTON

THE SIGNATORY OF THE TRIANON DECREE: THE MINISTER ÁGOSTON BENÁRD

ABSTRACT

In the commission of the Hungarian Government, Ágoston Benárd, welfare and labour minister, Alfréd Drasche-Lázár extraordinary delegate and plenipotentiary minister signed the Trianon peace-treaty, what divided the historical Hungary in 4th June 1920. and disannexed the two-third of the country and more million Hungarians. The historical literature, both the written and the electronic press consider them, as unimportant politicians, who departed from the political life just after the signature, and strengthen the idea that this two people were chosen randomly, maybe chosen with lot. Weightless the fact of the signature with this. The undermentioned study would like to deny this old myth, with presenting Ágoston Benárd's Christian Socialist political representative and ministerial job, which he made in the interest of the solution of the social crisis after the wartime defeat and the revolutions. Emphasizing, that he remained an active character of the Hungarian political and public life, after the signature of the Trianon diktat too.

1. Bevezetés

A trianoni békeszerződés történetével, annak diplomáciai és politikai hátterével foglalkozó összefoglalók, történelmi tanulmányok, valamint a témáról az internetes történelmi portálokon megjelenő írások elsősorban a békekötés előzményeit, a magyar béke delegáció erőfeszítéseit, majd az aláírás tényét, végül pedig a béke következményeit részletezik, s helyezik vizsgálódásuk és elemzésük középpontjába. Magának az alig negyedórás aláírási ceremóniának érthető módon csak kevés figyelmet szentelnek, s még kevésbé érdekes számukra az a két személy, akik a magyar kormány megbízásából 1920. június 4-én a versailles-i Grand Trianon kastélyban kézjegyükkel ellátták a trianoni diktátumot. A történelmi Magyarország feldarabolását szentesítő nemzetközi szerződést aláíró magyar megbízottokról, Dr. Benárd Ágoston népjóléti és munkaügyi miniszterről, valamint Drasche-Lázár Alfréd követről alkotott szerzői vélemények igen széles skálán mozognak, s az elítélő, esetenként megbélyegző megállapításoktól a korrekt történészi véleményekig húzódnak.

De lássunk erre néhány példát a fent jelzett sorrendet követve. Elindulva a laikus megnyilatkozásoktól, s eljutva a mértékadó történészi álláspontokig: „bizonyos Drachse Lázár Alfréd, valamint Benárd Ágoston nevezetű urak valami jóvátehetetlent követtek el hazánk ellen... az a jóvátehetetlen Trianon volt. Az első világháborút számunkra, magyarok számára lezáró, a Párizs melletti Trianon kastélyban nevezettekkel aláíratott békediktátum. A valóban jóvátehetetlent persze nem Drachse és Benárd követtek el bár jellemző, hogy mindig mindenre akad jelentkező. E kettőt még ki sem közösítették, mindketten tagjai maradhattak az úri kaszinóknak a revizionista Magyarországon is.”¹

„A szerződést végül a lényegében erre kinevezett Simonyi-Semadam Sándor kormányának küldöttei, Drasche-Lázár Alfréd rendkívüli követ és Benárd Ágoston, népjóléti

* PhD, tanszékvezető főiskolai tanár, Kodolányi János Főiskola Társadalomtudományi Tanszék.

miniszter írták alá. Ez azt jelenti, hogy nem a hivatalos kormány, nem a miniszterelnök, csupán egy rendkívüli követ, és egy népjóléti miniszter - akiknek az égvilágon semmi kö-zük sincs a külpolitikához, békétárgyaláshoz, határmódosításhoz. Röviden: nem voltak kompetensek.”²

„A magyar delegáció síri csendben várakozott, a két aláíró miniszter, Benárd Ágoston és Drasche-Lázár Alfréd arcára komor csíkokat húzott a közelgő szertartás. ... Drasche-Lázár kormányza úgy szedte elő egy régi fiókból. Nem akadt olyan potentát, aki Versailles-ba utazott volna...”³

„A történelemkönyvekben a béke aláírásának ténye és következményeinek részletezésen kívül, gyakran alig, vagy szinte szó sem esik az aláírás hálátlan feladatának ódi-umát magára vállaló politikusokról, Bénárd Ágostonról, a kormány népjóléti és munkaügyi miniszteréről és Drasche-Lázár Alfrédéről, a külügyminisztérium megbízott, rendkívüli köve-téről. Amikor az utókor számára szinte jelentéktelen neveket olvassuk a történelmi tanul-mányokban, esetleg a gyásznapi kapcsán megjelenő sajtóhírekben, óhatatlanul is felmerül bennünk a kérdés: hol vannak a nagy nevek, a kor politikusai, hol van Apponyi, Teleki, Bethlen, Horthy és a többiek neve? Pedig a válasz egyszerű. A fentiek még akartak a hábo-rú utáni Magyarországon politikai posztot vállalni és az nyilvánvaló volt, hogy a közhan-gulat ellene van az aláírásnak... így a magyar politika két kevésbé jelentős, mondhatni súlytalan szereplője látta el kézjeggyével a dokumentumot.”⁴

„A békeszerződés, amelyet két jelentéktelen (és a közéletből csakhamar eltűnő) magyar politikus írt alá, végül is a világtörténelem egyik leginkább kíméletlen államközi szerződése lett...”⁵

„1920. június 4-én Magyarország aláírta a trianoni békeszerződést, magyar részről két fajsúlytalan politikus látta el kézjeggyével az okmányt, akik a továbbiakban nem kívántak közéleti szerepet vállalni.”⁶

„Magyarnak rettenetesebb feladat nem jutott még, mint amit Drasche-Lázár Alfréd kö-vet és Benárd Ágoston népjóléti miniszter kaptak osztályrészül.”⁷

„Az okmány aláírására... olyan személyeket kellett találni, akik készek voltak politikai pályájuktól búcsút venni, illetve hosszabb időre háttérbe vonulni. Erre az önfeláldozó sze-repre Benárd Ágoston keresztényszocialista politikus, népjóléti miniszter és Drasche-Lázár Alfréd diplomata vállalkozott.”⁸

„Az okmányt magyar részről Benárd Ágoston népjóléti miniszter és Drasche-Lázár Alfréd követ látták el kézjeggyükkel – két olyan személyiséggel, akik nem kívántak tovább a közéletben szerepelni.”⁹

„A két aláíró, Benárd Ágoston és Drasche-Lázár Alfréd, akiket az aláírásra kineveztek, derék emberek, de mondhatni, áldozatok voltak. Az előbbi munkaügyi és népjóléti minisz-ter volt, egyébként Teleki Pál gimnáziumi osztálytársa. Nem volt könnyű élete, a második világháború után kitelepítették, 1968-ban halt meg. Másikuk a külügyminisztérium admi-nisztratív vezetője, mai fogalommal élve államtitkára volt, aki egyébként sikeres regény-íróként tevékenykedett. Ezzel ők, bár nevüket amúgy senki sem jegyezte volna meg, beír-ták magukat a magyar történelembe.”¹⁰

De valóban jelentéktelen és súlytalan politikai szereplők voltak-e az aláírók, s ténylege-sen távoztak-e a magyar politikai és közéletből, miután hálátlan feladatukat teljesítették? Jelen közlemény, mely egy Benárd Ágostonról készülő nagyobb életrajzi összefoglaló munka előtanulmánya, erre keresi a választ, miközben kísérletet tesz Benárd Ágoston nép-jóléti és munkaügyi miniszter 1920–1922 közötti politikai és közéleti tevékenységének bemutatására.

2. A politikusi pálya kezdete

Amikor az 1880. január 3-án Budapesten született és ugyanott 1905-ben orvosi diplomát szerzett Benárd Ágoston az első világháború befejezését követően politikai pályára lépett, már jelentős társadalmi ismertséget és belgyógyászati, valamint sebészeti praxist mondhatott magáénak. Előbbit már az egyetemen megalapozta, ahol vezető szerepet játszott a keresztény orvostanhallgatók mozgalmában, míg utóbbit a civil életben folytatott orvosi praxisával, illetve az első világháborúban ezredorvosi múltjával és kiténtetéseivel érdemelt ki.¹¹ A szegények és elesettek iránti szociális érzékenysége is jelentősen növelte elfogadottságát. A budapesti I. kerületi Munkásbiztosító Pénztár orvosaként, majd sebészeti főorvosként Kelenföldön és Lágymányoson ingyenes gyógykezelésben részesítette a rászorultakat.¹²

Elkötelezett keresztényszocialista beállítottsága, a mozgalom budai kerületeiben kifejtett szervező munkája, valamint az I. kerületben a háború előtt végzett főorvosi tevékenysége, a Tanácsköztársaság bukása után a gyors szakmai, és egyben politikai karrier lehetőségének útját nyitotta meg Benárd számára. Igazgatói kinevezést kapott a Budapesti Kerületi Munkásbiztosító Pénztár élére,¹³ ahol legfontosabb feladata a szervezet átalakítása és a proletárdiktatúra alatt magukat kompromittált baloldali tisztségviselők eltávolítása volt. Ezen utóbbi tevékenységéről a nemzetgyűlés 1922. július 5-i ülésén egy vita során a következőket mondta: „... a kommunizmus bukása után a munkásbiztosító-pénztár tisztségviselői százával és százával voltak kénytelenek állásuktól megválni, mert részben felakasztották őket, mint Lévai Oszkárt,¹⁴ aki fogalmazó volt a budapesti munkásbiztosító pénztárnál, részben börtönbe kerültek, részben emigráltak... másrészt pártatlan jury ítélete alapján állam-, haza- és nemzetellenes magatartásuk miatt kártérítés nélkül távolították el őket a pénztári tisztségviselői állásukból éppen úgy, mint ahogy ilyenformán távolítottak el onnan Propper Sándor¹⁵ képviselő úr is... Egyedül csak a budapesti kerületi pénztártól távozott el a kezemben lévő írások szerint kétszáz ember... 15 hírszerző, 14 kém, 8 munkástanácsi tag, 7 kommunista újságíró... Csak a budapesti kerületi pénztártól kikerült 2 terrorfiú, 2 városparancsnok, 1 népőrségparancsnok, 2 vörös hadosztályparancsnok...”¹⁶

Az 1919. november 24-én Huszár Károly vezetésével megalakult koncentrációs (koalíciós) kormányban a népjóléti és munkaügyi (munkásügyi) tárcát a Magyarországi Szociáldemokrata Párt kapta. Talán nem véletlen, hogy a Peyer Károly vezette minisztérium politikai és adminisztratív államtitkárává – ellensúlyozandó a szociáldemokrata minisztert – két keresztényszocialista politikust, Székely Jánost és Benárd Ágostont nevezett ki¹⁷ a tárca irányítását 1920. január 16-tól személyesen átvevő miniszterelnök. Benárdrnak a minisztérium szakmai adminisztratív irányítása mellett nyilván politikai feladatai is voltak, melyek nagyrészt hasonlíthattak előző megbízatásához.

Benárd Ágoston szakmapolitikai karrierje 1920 elején töretlenül folytatódott. A Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja programjával, de a Keresztényszocialista Párt jelöltjeként a január 25-26-án megtartott nemzetgyűlési választásokon¹⁸ Budapest II. választókerületében Becsey Antallal szemben túlnyomó többséggel, a rá leadott 9562 szavazattal¹⁹ nyerte el a képviselői mandátumot és lett nemzetgyűlési képviselő.²⁰ A fővárosi kerületekben egyébként a keresztény pártok (Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja, Keresztényszocialista Párt) több mint kétszázezer szavazatot begyűjtve abszolút győzelmet arattak, s az elnyerhető huszonkét mandátumból tizenötöt megszereztek. A keresztényszocialisták a II., a XII. és a XXI. választókerületben győztek, s így Benárd Ágoston mellett még két keresztényszocialista jelölt, Homonnay Tivadar²¹ és Usetty Ferenc²² jutott képviselői mandátumhoz.²³

3. A miniszter Benárd Ágoston

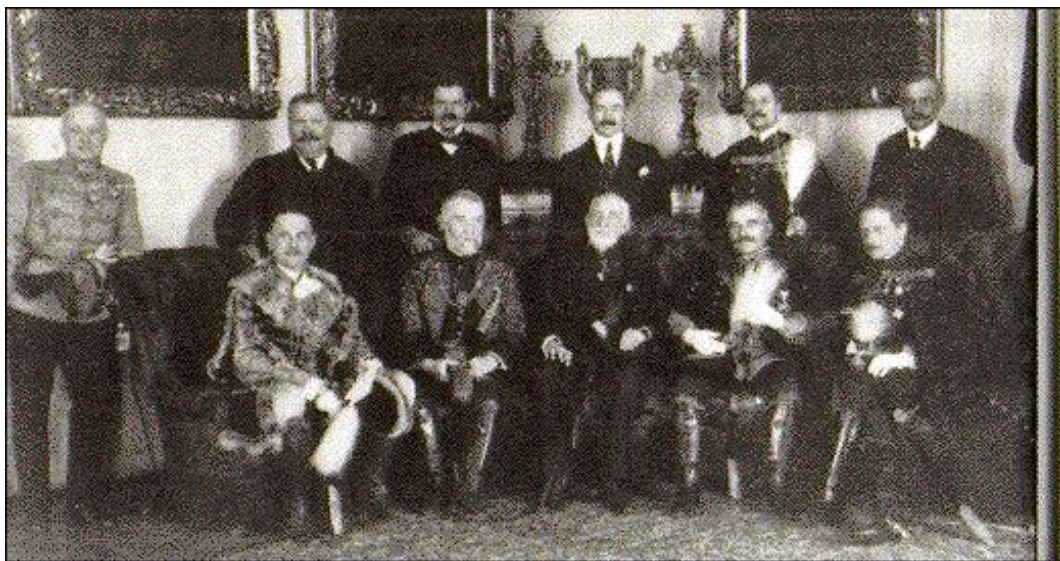
Az 1920. januári nemzetgyűlési választásokat követően a két évre szóló felhatalmazással rendelkező új törvényhozó testület február 16-án tartotta meg első ülését. Miután igazolta képviselőit, megválasztotta tisztségviselőit, megalakította bizottságait és döntött a házszabályokról, március 1-jén Horthy Miklóst Magyarország kormányzójává választotta. A választást követően Huszár Károly benyújtotta lemondását, ami egyben kormányának távozását is jelentette. Ezzel a közjogi aktussal az új államfő először gyakorolhatta azon jogát, hogy megnevezze az új miniszterelnök személyét. Horthy 1920. március 15-én a volt néppárti politikust, Simonyi-Semadam Sándort nevezte ki kormányfőnek, aki még aznap bemutatta kormányának névsorát, amit a kormányzó jóváhagyólag elfogadott. A kormány névsorát a nemzetgyűlés március 17-i ülésén, Horthy Miklós átíratának felolvasásával ismertették hivatalosan.²⁴ A Népjóléti és Munkaügyi Minisztérium élére a tárca korábbi államtitkára, Dr. Benárd Ágoston került.

1. kép. Simonyi-Semadam Sándor kormánya 1920-ban

Az álló sorban balról az ötödik Benárd Ágoston népjóléti és munkaügyi miniszter

Picture 1. Sándor Simonyi-Semadam's Government in 1920

In the standing row from left the fifth is Ágoston Benárd welfare and labour minister

Forrás: <http://sagv.gyakg.u-szeged.hu/tanar/farkzolt/HORTHY/KORMANY.HTM>

3.1. A trianoni diktátum aláírója

Az új kormánynak rendkívül súlyos örökséggel kellett szembenéznie. A vesztes világháború, a forradalmak, az idegen megszállás, az ország jelentős területeinek elvesztése, a történelmi Magyarország felbomlása okozta politikai, gazdasági és szociális válság megoldása már-már megoldhatatlan feladatnak látszott. A konszolidációt a Simonyi-Semadam kormány azzal kezdte meg, hogy 1920. június 4-én aláírta az első világháborút Magyarország részéről nemzetközi jogilag lezáró, de valójában az országnak csak korlátozott szuverenitását biztosító békeszerződést.²⁵

A diktátumot magyar részről aláíró személyek kijelölése körül sok a bizonytalanság. Általában elmondható, hogy a békeszerződéseket államfők, vagy miniszterelnökök szokták kézjegyükkel ellátni. Ezt a feladatot azonban sem a kormányzó, sem a miniszterelnök, sem

pedig a vezető magyar politikusok – Apponyi, Teleki, Bethlen – nem akarták vállalni, hiszen ezzel politikailag jelentősen kompromittálták volna magukat. Ebben a helyzetben nem maradt más megoldás, mint a kormánytagok közül kiválasztani, kijelölni azt a személyt, vagy személyeket, akik a magyar kormány nevében ezt a hálátlan feladatot egyrészt közjogi, másrészt pedig hivatali beosztásukból adódóan teljesítik. A lehetséges, szóba jöhető miniszterek a következők voltak: Korányi Frigyes pénzügyminiszter, Rubinek Gyula földművelésügyi miniszter, Haller István vallás- és közoktatásügyi miniszter, nagyatádi Szabó István közlekedésügyi miniszter, sokorópátkai Szabó István tárca nélküli miniszter, Bleyer Jakab nemzeti kisebbségek minisztere, Soós Károly honvédelmi miniszter, Ferdinandy Gyula igazságügy miniszter és Benárd Ágoston népjóléti és munkaügyi miniszter.²⁶ Nem tudni biztosan, hogy a kiválasztásnál, kijelölésnél milyen szempontok játszották a döntő szerepet. Máig is tartja magát a közvéleményben az a szóbeszéd, miszerint a miniszterek egyszerűen kisorsolták maguk közül a későbbi aláíró személyét. Miközben nem lehet végérvényesen elvetni ezt a megoldást sem, azért találunk néhány olyan érvet, amely a sorsolási mítosznak ellentmondani látszik. Az első ilyen mindjárt az, hogy az egyik aláíró, Drasche-Lázár Alfréd nem volt tagja a kormánynak, így őt sorshúzással a kormánytagok sorából kiválasztani értelem szerűen nem is lehetett. A másik, hogy a korabeli budapesti lapok 1920. május utolsó napjaiban arról tudósítottak, miszerint Soós Károly vezérőrnagy, honvédelmi miniszter lesz az aláíró. A június 1-jei lapok azonban már azt is tudni vélték, hogy Soós visszaadta az aláírási megbízását, s ezért a kormány nevében az aláíró Benárd Ágoston lesz.²⁷ A kérdés, hogy Soós kijelölése miként és ki által történt? Álláspontom szerint, ha Soós volt a kijelölt, de a megbízást visszaadta, akkor sorshúzásra – ha egyáltalán volt ilyen – csak ezt követően kerülhetett sor. A sorshúzást ugyanis minden bizonnyal a résztvevők részéről megelőzhette egy becsületszóra adott alávetési nyilatkozat, amit aztán visszavonni, megmászítani nem lehetett, hiszen az adott szó kötelező erővel bírt.

Benárd aláírásra történő kijelölése mellett leginkább az szólhatott, hogy egyetemi tanulmányait követően, fiatal orvosként hosszabb-rövidebb külföldi tanulmányutakon vett részt,²⁸ s az így megszerzett nyelvismerete erre a nemzetközi megbízatásra alkalmassá tette. Ugyan ez viszont nem minden miniszter társáról volt elmondható. Benárd Ágoston személyében tehát olyan, a magyar kormányt képviselni tudó minisztert, politikust jelöltek az aláírásra, aki ugyan nem tartozott a magyar politikai elit közvetlen élvonalába, de semmiképpen sem volt tekinthető jelentéktelen vagy fajsúlytalan szereplőnek, s nem utolsó sorban az adott politikai helyzetben a feladatra a legmegfelelőbbnek tűnt.

Az 1920-ban a Külügyminisztérium adminisztratív vezetőjeként, mai fogalommal élve államtitkáráként dolgozó Drasche-Lázár Alfréd esetében szintén a magas szintű nyelvismeret és a diplomáciai múlt²⁹ jelenthette a kiválasztás alapját. Az ő esetében minden bizonnyal a szükséges politikai egyeztetéseket követően a miniszterelnök hozta meg a döntést, aki a Külügyminisztérium ideiglenes irányítójaként közvetlen felettese is volt Drasche-Lázár Alfrédnek.

A magyar kormány részéről az aláírásra kijelölt két személy kijelölése tehát a szűkre szabott személyi lehetőségeket figyelembe véve, tudatosan és nem véletlenszerűen történhetett. A kiválasztási szempont semmiképpen nem lehetett az, hogy az illetők kívánnak e a jövőben további politikai, illetve kormányzati szerepet vállalni vagy sem. Benárd Ágoston esetében ez egyáltalán nem állt fenn, hiszen Benárd az aláírást követően nem vonult vissza sem a politikai, sem pedig a közéletből. Éppen ellenkezőleg. Tagja lett a következő, Teleki Pál által vezetett kormánynak is, s az 1922-es nemzetgyűlési választásokon ismét bekerült a parlamentbe. A húszas-harmincas években mindvégig ismert közszereplő maradt. A Gömbös Gyula által vezetett Nemzeti Egység Pártjának a tagjaként pedig újfent bekapcsolódott az országos politikába, és az 1935-ös országgyűlési választásokon a veszprémi vá-

lasztókerületből bekerült a parlamentbe. Drasche-Lázár Alfréd számára a békediktátum aláírása, Benárddal ellentétben tényleg kiváló alkalmat kínált a visszavonulásra, melyet 1922-ben meg is tett. Végleg hátat fordított a diplomáciai életnek, s nyugdíjba vonult. Tetten mindezt azért, mert már a század elejétől kezdve, nem kevés hivatali teendői mellett sikeres irodalmi munkásságot folytatott. Látva további életét, irodalmi pályafutását, majd a harmincas években kibontakozó egyre sikeresebb üzleti tevékenységét,³⁰ joggal feltételezhető, hogy akkor is hátat fordított volna a minisztériumi munkának, ha nem ő töltötte volna be 1920-ban a Külügyminisztérium adminisztratív vezetői posztját.

3.2. Miniszterként Teleki Pál kormányaiban

A trianoni békeszerződés aláírását követően Simonyi-Semadam Sándor kormánya nevében benyújtotta lemondását, amelyet a kormányzó 1920. június 26-án elfogadott. A leköszönő kabinet ezt követően, július 19-ig, mint ügyvezető kormány tevékenykedett. Az új kormány hivatalba lépését szükségszerűen megelőzte az a politikai kompromisszum, melynek eredményeként 1920. július 13-án a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártjából, a pártból kivált disszidensekből és Kisgazdapártból megalakult az egységes kormánypárt, a Prohászka Ottokár katolikus püspök, nemzetgyűlési képviselő vezette³¹ Egyesült Keresztény Nemzeti Kisgazda- és Földműves Párt.³² Ezzel jó esély kínálkozott arra, hogy az így létrejött párt stabil kormányzati többséget tud majd biztosítani a megalakuló új kabinetnek, amely végre megkezdheti konszolidációs programját. Az 1920. július 19-én a kormányzó által kormányalakítással megbízott Teleki Pál kormányának tagjait a Nemzetgyűlés 1920. július 22-i ülésén, a kormányzó és a miniszterelnök által aláírt átirat felolvasásával mutatták be.³³ A kormány népjóléti és munkaügyi minisztere ismételten a keresztényszocialista mozgalom ekkor már meghatározó személyisége, Benárd Ágoston lett.

2. kép. Teleki Pál kormánya 1920 júliusában

Az álló sorban balról a második Benárd Ágoston népjóléti és munkaügyi miniszter

Picture 2. Pál Teleki's Government in July 1920

In the standing row from left the second is Ágoston Benárd welfare and labour minister

A régi-új népjóléti és munkaügyi miniszternek, Benárd Ágostonnak soha nem látott, eddig nem tapasztalt, s ebből adódóan soha nem is kezelt szociális problémák tömegével kellett szembenéznie. A frontokról, valamint a megszállt, illetve elcsatolt országrészekről százezer számra a csonka Magyarországra áramló, munkájukat, egzisztenciájukat veszített, a létbizonytalanság küszöbére került tömegek napi szociális gondjaival, a hadirokkantak, hadiárvák, hadiözvegyek ügyeinek tízezreivel, az összeomló és eladósodott közegészségügyi ellátó rendszerrel, az egyre akutabbá váló és különösen a proletárdiktatúra után mindenképpen megoldásra váró munkáskérdéssel, a munkásság élet és munkakörülményeivel, a betegség és balesetbiztosítás reformjának kérdéseivel. Óriási feladat volt ez, amely nyilvánvalóan csak részsikereket hozhatott.

A mindössze negyvenéves keresztényszocialista miniszter óriási energiával látott hozzá, illetve folytatta munkáját. Törvényjavaslatokat készített elő a munkásbiztosítás reformjáról, a hadirokkantak, hadiözvegyek és hadiárvák ellátásáról, a gyógyszerészügyről és a közegészségügyről.³⁴ Elsőként is a Teleki-kormány megalakulásának nemzetgyűlési bejelentésének napján, 1920. július 22-én az ipari és kereskedelmi alkalmazottak betegség és baleset esetére való biztosításáról szóló 1907. évi XIX. törvénycikk módosításáról szóló törvényjavaslatot terjesztette a Nemzetgyűlés elé. A 96 paragrafusból álló törvényjavaslat,³⁵ melynek általános és részletes indoklásában³⁶ Benárd hosszasan elemezte a szükséges változásokat, már az illetékes bizottság első ülésén, elsősorban az autonómiával kapcsolatos kérdések miatt megbukott,³⁷ s nem jutott el a végszavazásig. 1920. szeptember 3-án Benárd Ágoston terjesztette be továbbá a munkásbiztosító és betegsegélyező pénztárak 1913–1915. évi működéséről szóló törvényjavaslatot,³⁸ valamint 1920. október 7-én a Népjóléti és Munkaügyi Minisztérium felügyelete alatt álló Hadigondozó Hivatalnál állások rendszerítéséről és betöltéséről szóló törvénykezdeményezést.³⁹

Benárd törvényjavaslatai azonban rendre elbuktak a kormánypárton belül kialakult, politikai viták miatt.⁴⁰ A miniszter ezt látva és érzékelve, a politizálás színterét egyre inkább kiterjesztette a nemzetgyűlésen kívüli helyszínekre. Ezt jelzi, hogy egyre több közszereplést vállalva, közegészségügyi intézményeket, kórházakat, gyermekmenhelyeket, munkásbiztosító pénztárakat, Hadigondozó Népirodákat látogatott.⁴¹ Szegeden például személyesen szemlélte meg az épülő egyetem orvosi fakultásának építkezéseit,⁴² s a súlyosan eladósodott szegedi kórház kiadásaihoz állami támogatást biztosított.⁴³ Huszár Károly, egykori miniszterelnök mellett pedig egyik kezdeményezője és támogatója lett az országos inségennyhító mozgalomnak – melynek fővédnökségét a kormányzó vállalta – s annak a vidékre történő kiterjesztését több felszólalásában szorgalmazta és pártolta.⁴⁴ Ez utóbbi ügyben maga a volt miniszterelnök, Huszár Károly is interpellálta Benárdot. Felszólalásában hosszasan elemezte a budapesti szociális helyzetet, bemutatva a nyomor enyhítését szolgáló akciókat, s kétségbe vonta az országos inségakció vezetésével megbízandó kormánytisztviselő alkalmasságát.⁴⁵ Válaszában Benárd igazi politikusi éleslátásról tett tanúbizonyságot, amikor Huszár érdemeit kiemelve és dicsérve, őt magát kérte fel az országos inségakció vezetésére és koordinálásra.⁴⁶ Ebben a helyzetben Huszár a felkérést nem utasíthatta vissza, s egyben a miniszteri választ is elfogadta.⁴⁷

Benárd miniszteri tevékenységét jelentősen korlátozták, mozgásterét beszűkítették azok a pártpolitikai csatározások, amelyek 1920 őszén kezdődtek el. A kormánypárton belül 1920 nyarán kompromisszumokkal kialakult labilis politikai egyensúly ugyanis az ősz folyamán felbomlani látszott. Teleki a kiscgazdák felé orientálódott, ami a keresztényszocialisták pozícióit csökkentette. Megkezdődött a keresztényszocialista politikusok kiszorítása a kormányból. 1920. október elején a keresztényszocialista Székely Jánosnak, a Népjóléti és Munkaügyi Minisztérium politikai államtitkárának, aki egyben a keresztény szakszervezetek központi elnöki tisztségét is betöltötte, távoznia kellett az államtitkári székéből.

Helyére kiscgazda politikus került.⁴⁸ Nem csoda, hogy ebben az egyre élesedő politikai helyzetben Benárdnak egyetlen törvényjavaslatát sem sikerült még a bizottságokban sem keresztülvinnie.

Az egyre jobban kibontakozó politikai válságból Teleki úgy próbált előre menekülni, hogy 1920. december 1-jén benyújtotta lemondását. Az új kormány megalakításáig tartó mintegy két hetes időszakot a kiscgazdák arra használták fel, hogy a keresztényszocialisták pozícióit tovább gyengítsék. Ennek részeként került sor a Benárd elleni politikai támadásra is, melyet Tomory Jenő kiscgazda képviselő⁴⁹ 1920. december 2-án indított a miniszter ellen. A személyes megtámadásra Benárd dokumentumok bemutatásával reagált, s ezzel a kiscgazdák támadását sikeresen kivédte.⁵⁰

A kormányzó 1920. december 16-án ismételten Teleki Pált bízta meg kormányalakítással. A kabinet névsorát másnap, december 17-én ismertették a Nemzetgyűléssel.⁵¹ A keresztényszocialistákat érzékenyen érintette, hogy Haller István személyében elveszítették a vallás- és közoktatásügyi tárcát. Öröm volt azonban az ürömben, hogy Benárd Ágoston révén a Népjóléti és Munkaügyi Minisztérium vezetését továbbra is sikerült megőrizniük.

Alig alakult meg azonban az új Teleki-kormány, amikor is a királykérdés kapcsán újabb politikai viták bontakoztak ki a Nemzetgyűlésben. Láthatóan és jól érzékelhetően kiéleződött a viszony a kormánypárton belül a legitimisták és a szabad királyválasztók között. Előbbiekhez a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártjának (KNEP) képviselői és a keresztényszocialisták, utóbbiakhoz a kiscgazdák tartoztak. Mindez Telekit arra sarkallta, hogy részben átértékelje eddigi politikáját, s a kiscgazdák helyett inkább a keresztény pártok felé orientálódjon, s rájuk alapozva teremtsen meg a kormányzáshoz szükséges többséget.⁵² Ezt az összefüggést figyelembe véve, Benárd és a keresztényszocialisták pozíciói erősödni látszottak. Annak ellenére, hogy Benárd egyáltalán nem tartozott a legitimisták kemény magjához. Ő – mint ahogy a királykérdésről később fogalmazott – sem az egyik, sem a másik táborhoz nem sorolta magát. Álláspontját mindig a nemzeti érdekek figyelembe vételével próbálta kialakítani, s ez határozta meg a legitimizmushoz fűződő viszonyát.⁵³

Teleki politikája azonban rövid időn belül, 1921. február 3-án, a kormánypártnak, az Egyesült Keresztény Nemzeti Kiscgazda- és Földműves Pártnak a szakadásához vezetett. A miniszterelnök 38 képviselőtársával együtt február 4-én bejelentette a kormánypártból való kilépését. Benárd Ágoston, aki Teleki biztos támogatójának számított, szintén a kilépők között volt. Benárd ezzel magára vonta a kiscgazda képviselők szabályos politikai összűzt. 1921. február-március folyamán Kerekes Mihály,⁵⁴ Orbók Attila,⁵⁵ Perlaki György,⁵⁶ Mózer (Moser) Ernő⁵⁷ kiscgazda képviselők valóságos interpellációs kampányt folytattak Benárd ellen, aki a nemzetgyűlési vitában kiváló szónoknak és érvelőnek bizonyulva állta a támadásokat.⁵⁸ Benárd idejét és energiáját ezek a nemzetgyűlési csatározások emésztették fel, s ez kedvezőtlenül befolyásolta miniszteri teendőit. Benárd, aki eddig gyakorlati ember volt, most a nemzetgyűlési politika malomkövei közé kerülve kénytelen volt a politikai adok-kapok küzdelmeibe bekapcsolódni. S bár kiválóan beletanult ebbe a szerepbe is, miniszteri tervei és célkitűzései egyre inkább a távolabbi jövőbe helyeződtek.

IV. Károly 1921. március-áprilisi első visszatérési kísérlete eldöntötte a királykérdésben ellentétes véleményt valló politikai táborok és személyek további sorsát. A többségében legitimista KNEP-re és keresztényszocialistákra építő Teleki 1921. április 13-án benyújtotta lemondását, amit a kormányzó elfogadott. Telekivel együtt távozott a kormányból a keresztényszocialisták politikai pozícióit a végsőkig védő Benárd Ágoston is, akinek a helyét a KNEP mérsékeltebb irányzatához tartozó debreceni jogászprofesszor, Bernolák Nándor⁵⁹ foglalta el.

3.3 Benárd miniszteri tevékenységének mérlege

Benárd Ágoston Budapest II. választókerületének képviselője fontosnak és szükségesnek tartotta, hogy másfél éves nemzetgyűlési képviselői és tizenhárom hónapos miniszterségének időszakát, az ezen időszak alatt elvégzett munkát, választói előtt ismertesse és bemutassa. Erre 1921. június 28-án, a KNEP budapesti II. választókerületi közgyűlésén került sor. A közgyűlésen Prohászka Ottokár püspök mellett több nemzetgyűlési képviselő is részt vett. Beszédének első részében Benárd a budapesti munkásbiztosító pénztárnál, valamint a Népjóléti és Munkaügyi Minisztériumban végzett államtitkári, majd miniszteri és képviselői tevékenységét értékelte. Könyörtelen kritikát mondott a forradalmak után örökölt helyzetről, őszintén szólt az irányítása alatt működő intézményekben végrehajtott tömeges személycseréket követelő ellenforradalmi intézkedésekről, faji meggyőződéséről, s nem leplezte a liberális sajtóval szembeni ellenszenvét sem: „A keresztény egységes Magyarország felépítő munkában egységesnek kell lennünk, ha sikert akarunk elérni. Újra kell születnünk intézményeinkben és mindenekelőtt önmagunkban, újjá kell születnünk a krisztusi szellemben, amely egyedül tartalmas és teszi egyedül élő valósággá a szociális kérdést. Az újjászületésnek ezt a harcát igyekeztem szolgálni minden cselekedetemben másfélesztendős működésem alatt. Mikor képviselővé választottak, akkor már alaposan ki kellett vennem részemet az aktív politikából. Azok az intézmények, berendezések melyeknek az élén állottam nagyon szármalmas képet mutattak. Romokat láttam mindenütt és a romok között még mindenütt dúvadakra is találtam. Nagyon jól tudjuk, hogy valami egészen különös érzékkel mennyire a belső ellenség szállott meg minden pozíciót, ahol hozzáférközhett a lelkekhez és ahol magának anyagi javakat harácsolhatott. Az intézmények mind olyanok voltak, amelyek a kevésbé ellentállóképes emberek segítségét lettek volna hivatva előmozdítani. Az anya- és csecsemővédelem, a rokkantügyek terén és még inkább a munkásbiztosítás terén mindenütt idegen szellemű emberekkel találkoztam. Sok munkába került a romok eltakarítása és az oda nem való elemek eltávolítása és emellett nagy gondot okozott, hogy mindenüvé megfelelő embereket állítsak. Százával voltam kénytelen tisztviselőket elbocsátani állásukból s jól esik az a tudat, hogy ezeknek a megtévedt embereknek kilencvennyolc százaléka nem a mi fajunkból való volt, de abból az idegen fajtából, amelynek fiai voltak mindenütt a rombolás apostolai, és akik ránk hozták a kettős forradalom minden átkát. A megfelelő emberanyag kiválasztásából szigorú kérdést csináltam és elértem azt, hogy a mindenütt züllést mutató intézetek mindenütt felvirágoztak. Mindenütt tiszta hazafias szellem és az intézmények segítségére utaltak iránt szerető gondoskodás mutatkozik ma. A budapesti kerületi munkásbiztosító pénztárnak sokmillió deficitje volt és már-már lehetetlennek látszott ezeknek pótlása s ma az összes pénztárak nagy bevételeken kívül meglehetősen vagyon felett rendelkeznek és az ellentábor minden állítása dacára a munkástömegek nagy része megelégedett. Ez nagy munka volt, de emellett ráértünk új intézmények létesítésére is. Hadiárvaházakat alapítottunk, amelyek közül kiemelendő a váci iskola. A gyógyszerekkel elláttuk az összes kórházakat. Ma az ország kórházainak legnagyobb részét a népjóléti minisztérium hatáskörébe tartozó kórházélelmezési üzem látja el. A hiányos közegészségügyi közigazgatás rendezésére már elkészült volt miniszterségem alatt az egészségügyi közigazgatás reformjáról szóló javaslat. Elkészült volt a munkásbiztosító reformjavaslat is és nagy örömmre szolgált, a javaslatnak a bíraskodásra vonatkozó részét utódom már benyújtotta a Ház elé. Természetes, hogy a nagy tisztító munkában ellenségeket is szerettem magamnak, de azt már megszoktuk, hogy a liberális újságok támadjanak, és valótlanságok garmadájával igyekezzenek félrevezetni a közönséget.”⁶⁰

Benárd ezt követően politikai kérdésekkel foglalkozott. Megemlítette az általa is megszavazott numerus clausus törvényét, melynek a középiskolákban és a közélet minden

szintjén történő bevezetését szorgalmazta. Az elfogadás előtt álló fölbirtok törvényt fontos és támogatandó szociális intézkedésnek tartotta. Kiemelte a Nemzetgyűlés előtt lévő sajtótörvény tervezetét is, melynek céljaként fogalmazta meg elsősorban azt, hogy segítségével véget lehessen vetni a hazudozásnak és rágalmazásnak, amely állítása szerint a sajtó egy részénél tapasztalható. Ezzel kapcsolatban megjegyezte: „Hazudni nem szabad sem szóval, sem – még kevésbé – írással.”⁶¹ Beszédének végén két nemzetközi összefüggésű témával foglalkozott Benárd. Először megemlítette az általa is aláírt trianoni békeszerződést. A beszéd ezen részről az MTI tudósítója a következőket jegyezte le: „Nehezebb szerepre hazájáért ember még alig vállalkozott, mint amikor ő vállalkozott arra, hogy Versailles-ba kiment, hogy a békét aláírja. De megtette ezt, mert úgy érzi, hogy amint jobb jövődönk érdekében készen kell lenni mindenre, úgy készen kell lenni nemcsak a verejtékező munkára, hanem a hősi halálra is és a dicstelen halálra. De szilárd meggyőződése, hogy ez a béke soha végrehajtva nem lesz.”⁶² A másik kérdés, amelyről Benárd szólt, a kormánypárt szakadását és a Teleki-kormány lemondását előidéző királykérdés volt. Ezzel kapcsolatban kifejtette, hogy ő „nem tartja magát sem szabad királyválasztónak, sem legitimistának, hanem magyarnak, aki előtt csak egy kérdés lebeg, a suprema lex: a haza érdeke.”⁶³ Beszéde végén Benárd – aki pontosan látta és érzékelte a keresztény pártpolitikai mozgalomban meglévő széthúzást és ellentéteket – arra tett ígéretet a hallgatóságnak, hogy az egységes keresztény front megteremtése érdekében fog minden erejével küzdeni. Ehhez kérte választói bizalmát és támogatásukat.⁶⁴

Mint ahogyan beszédében is utalt rá, Benárd egyáltalán nem szándékozott távozni a politikai életből. Éppen ellenkezőleg. Keresztényszocialista meggyőződését megtartva, azt következetesen vállalva továbbra is a hazai politikai közélet ismert szereplője maradt. Neve mégsem a két háború közötti szakminiszteri, politikusi és közéleti szereplése miatt vált ismertté, hanem a trianoni békeszerződés egyik aláírójaként. Találóan fogalmazta ezt meg az Est című politikai napilap hírlapírója 1920. június 5-i írásában: „Az okiratot tarkítani fogja dr. Benárd neve, egy név, mely csak nemrég bontakozott ki az ismeretlenség homályából, hogy örök életét megkezdje a magyar történelemben.”⁶⁵

JEGYZETEK

1. Szabó Szabolcs (2007): A nyolcvanhetedeik. Dunaújvárosi Hírlap, 2007. szeptember 14. http://dh-online.hu/fooldal-velemeney/20070604_a_nyolcvanhetedik (a letöltés dátuma: 2010. március 3.)
2. <http://www.erdely.ma/forum/viewtopic.php?t=616&postdays=0&postorder=desc&start=40&sid=19d2b9d3e0b4af01ffdb92ca5dd75ffa> (a letöltés dátuma: 2010. március 3.)
3. Kozma Gábor (2009): Korridor a nemzethalálért – Avagy mi történt a Trianon palotában? Vas Népe, 2009. június 6. http://vasnepe.hu/hetvege/20090606_korridor_a_nemzethalalert (a letöltés dátuma: 2010. március 3.)
4. Szőnyi Bartalos Mária (2007): Triplán – Trianon fontossága. <http://www.fusz.hu/index.php?op=full&q=4362> (a letöltés dátuma: 2010. március 3.)
5. Pomogáts Béla: Nyolc évtized Trianon. <http://www.kortaronline.hu/0005/pomogats.htm> (a letöltés dátuma: 2010. március 3.)
6. Győri Szabó Róbert (2010): Magyarország 20. századi külpolitikája. Felsőoktatási jegyzet. Mirabal Oktatási és Szolgáltató Bt. Budapest. 35. old.
7. Antall György (2009): Versailles, Nagy-Trianon palota, 1920. június 4. <http://www.konzervatorium.hu/cikkeink/koezeletpolitika/179-versailles-nagy-trianon-palota-1920-junius-4> (a letöltés dátuma: 2010. március 3.)
8. Romsics Ignác: A trianoni békeszerződés napján. <http://www.hunsor.se/trianon/trromsics.htm> (a letöltés dátuma: 2010. március 3.)

9. Romsics Ignác (2000): Magyarország története a XX. században. Osiris Kiadó. Budapest. 145. old.
10. Ablonczy Balázs (2209): A vesztesekkel nem bánnak könyörületesen. <http://csepel.info/?p=5302> (a letöltés dátuma: 2010. március 3.)
11. Vidor Gyula (1921): Nemzetgyűlési Almanach 1920–1922. Budapest. 24. old.; Országos Levéltár, Magyar Országos Tudósító. XXI. évfolyam, 311. sz. 1939. december 7.
12. Vidor Gyula (1921): 24. old.
13. Vidor Gyula (1921): 24. old.
14. Lévai Oszkár (Jászberény, 1890. jan. 1. – Budapest, 1920. szept. 9.) Az SZDP tagja, az Általános Munkásbiztosító Pénztár alkalmazottja volt. 1918-ban a Közalkalmazottak Szakszervezetének főtitkára lett. 1919-ben belépett a KMP-be, nagy hatású szónok és agitátor volt. A Tanácsköztársaság idején a Vörös Hadseregben politikai megbízottként működött. Cegléd, majd Kiskőrös vörösr-parancsnoka. Részt vett a devecseri ellenforradalmi felkelés leverésében. A Tanácsköztársaság bukása után Bécsbe emigrált. Onnan 1920 nyarán illegális pártmunkára a Kommunista Párt Magyarországra küldte. Elfogták, sokáig kínozták, majd halálra ítélték és kivégezték.
15. Propper Sándor (Debrecen, 1877. okt. 30. – Budapest, 1956. febr. 14.) Szociáldemokrata politikus, szerkesztő, eredetileg kárpitos iparos. 1904-től a Famunkások Szövetsége Központi Vezetőségének tagja, 1907-től a Munkásbiztosító Pénztár tisztviselője, majd titkára. Az Általános Fogyasztási Szövetkezet (ÁFOSZ) igazgatóságának tagja, a Népszava és a Szocializmus munkatársa. Az 1918. októberi polgári demokratikus forradalom után az SZDP gazdasági ügyeinek intézője, a Tanácsköztársaság bukása után a Népszava helyettes szerkesztője, a pártvezetőség tagja, 1922-től 1939-ig országgyűlési képviselő. 1945-től 1947-ig az Országos Központi Hitelszövetkezet elnöke, majd az Országos Szövetkezeti Hitelintézet alelnöke, tagja a Magyar Dolgozók Pártjának.
16. Nemzetgyűlési napló, 1922. I. kötet. 1922. jún. 19.–1922. júl. 12. 1922-13 (1922-I-280)
17. Vidor Gyula (1921): 24. old.; Gergely Jenő (1977): A keresztényszocializmus Magyarországon 1903–1923. Akadémiai Kiadó. Budapest. 152. old.
18. Az 1919. november 17-én közzétett Friedrich-féle 5985/1919-es választójogi kormányrendelet értelmében a választásra jogosultak száma 3.133.094 fő volt, melyből a választásokon a jogosultak 80,8%-a adta le szavazatát.
19. Gergely Jenő (1977): 287. old.
20. Vidor Gyula (1921): 25. old.
21. Vidor Gyula (1921): 64. old.
22. Vidor Gyula (1921): 154-155. old.
23. Gergely Jenő (1977): 287. old.
24. Nemzetgyűlési napló, 1920. I. kötet. 1920. febr.16.–1920. ápr. 16. 1920-13 (1920-I-116-117)
25. Romsics Ignác (2001): A trianoni békeszerződés. Osiris Kiadó. Budapest.
26. A Belügyminisztérium és a Külügyminisztérium ideiglenes vezetését a kormány megalakulása-kor a miniszterelnök, míg a Kereskedelemügyi Minisztérium irányítását ideiglenesen a pénzügyminiszter látta el. A belügyi tárca vezetését a későbbiekben Dömötör Mihály, a külügyit Teleki Pál, a kereskedelemügyit Emich Gusztáv kapta.
27. Kovács Lajos (1992): Megkésve (és) fejtésre ítélve. Drasche-Lázár Alfréd, a romantika megcsalt unokája. Új Forrás. 1992/2. szám.
28. Vidor Gyula (1921): 24. old.
29. Kovács Lajos (1992).
30. Kovács Lajos (1992).
31. Prohászka Ottokárt 1920. július 30-án választották meg az Egyesült Keresztény Nemzeti Kisgazda- és Földmíves Párt elnökévé.
32. Gergely Jenő (1977): 156. old.
33. Nemzetgyűlési napló, 1920. IV. kötet. 1920. júl. 22.–1920. aug. 19. 1920-69 (1920-IV-3)
34. Baján Gyula (1922): Parlamenti almanach az 1922–1927. évi nemzetgyűlésre. Magyar Távirati Iroda R-T. Budapest. 202. old.
35. Nemzetgyűlési irományok, 1920. III. kötet 85-108., XX-XXII. sz. 1920-91 (1920-III-234-264)

36. Nemzetgyűlési irományok, 1920. III. kötet 85–108., XX–XXII. sz. 1920-91 (1920-III-265-311)
37. Vidor Gyula (1921): 24–25. old.
38. Nemzetgyűlési irományok, 1920. VII. kötet 157–189., XXXVIII–XLV. sz. 1920-177 (1920-VII-272)
39. Nemzetgyűlési irományok, 1920. VII. kötet 157–189., XXXVIII–XLV. sz. 1920-176 (1920-VII-268); Nemzetgyűlési irományok, 1920. VII. kötet 157–189., XXXVIII–XLV. sz. 1920-176 (1920-VII-269-271)
40. Gergely Jenő (1977): 159–160. old.
41. Magyar Távirati Iroda. Napi hírek/Napi tudósítások. 1920. október 15.
42. Magyar Távirati Iroda. Napi hírek/Napi tudósítások. 1920. október 15.
43. Magyar Távirati Iroda. Napi hírek/Napi tudósítások. 1920. október 20.
44. Magyar Távirati Iroda. Napi hírek/Napi tudósítások. 1920. november 30.
45. Nemzetgyűlési napló, 1920. VII. kötet. 1920. nov.13.–1921. febr. 05. 1920-133 (1920-VII-127-132)
46. Nemzetgyűlési napló, 1920. VII. kötet. 1920. nov.13.–1921. febr. 05. 1920-133 (1920-VII-133)
47. Nemzetgyűlési napló, 1920. VII. kötet. 1920. nov.13.–1921. febr. 05. 1920-133 (1920-VII-133-134)
48. Gergely Jenő (1977): 159. old.
49. Vidor Gyula (1921): 151–152. old.
50. Nemzetgyűlési napló, 1920. VII. kötet. 1920. nov.13.–1921. febr. 05. 1920-136 (1920-VII-204-206)
51. Nemzetgyűlési napló, 1920. VII. kötet. 1920. nov.13.–1921. febr. 05. 1920-137 (1920-VII-209)
52. Gergely Jenő (1977): 159. old.
53. Magyar Távirati Iroda. Napi hírek/Napi tudósítások. 1921. június 21. 10. kiadás.
54. Vidor Gyula (1921): 73–74. old.
55. Vidor Gyula (1921): 100–101. old.
56. Vidor Gyula (1921): 105–106. old.
57. Vidor Gyula (1921): 94–95. old.
58. Nemzetgyűlési napló, 1920. VIII. kötet. 1921. febr.17.–1921. márc. 14. 1920-148 (1920-VIII-25-26, 168-169, 277, 574-575); Nemzetgyűlési napló, 1920. IX. kötet. 1921. márc. 21.–1921. máj. 12. 1920-167 (1920-IX-46-48)
59. Vidor Gyula (1921): 21–22. old.
60. Magyar Távirati Iroda. Napi hírek/Napi tudósítások. 1921. június 21. 9. kiadás.
61. Magyar Távirati Iroda. Napi hírek/Napi tudósítások. 1921. június 21. 10. kiadás.
62. Magyar Távirati Iroda. Napi hírek/Napi tudósítások. 1921. június 21. 10. kiadás.
63. Magyar Távirati Iroda. Napi hírek/Napi tudósítások. 1921. június 21. 10. kiadás.
64. Magyar Távirati Iroda. Napi hírek/Napi tudósítások. 1921. június 21. 10. kiadás.
65. Gerő András (é. n.): Sorsdöntések. Göncöl Kiadó. Budapest. 268. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Ablonczy Balázs (2009): A vesztesekkel nem bánnak könyörületesen. <http://csepel.info/?p=5302> (a letöltés dátuma: 2010. március 3.)
- Antall György (2009): Versailles, Nagy-Trianon palota, 1920. június 4. <http://www.konzervatorium.hu/cikkeink/koezeletpolitika/179-versailles-nagy-trianon-palota-1920-junius-4> (a letöltés dátuma: 2010. március 3.)
- Baján Gyula (1922): Parlamenti almanach az 1922–1927. évi nemzetgyűlésre. Magyar Távirati Iroda R-T. Budapest.
- Gergely Jenő (1977): A keresztényszocializmus Magyarországon 1903–1923. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Gerő András (é. n.): Sorsdöntések. Göncöl Kiadó. Budapest.
- Győri Szabó Róbert (2010): Magyarország 20. századi külpolitikája. Felsőoktatási jegyzet. Mirabal Oktatási és Szolgáltató Bt. Budapest. 2010.

- Kozma Gábor (2009): Korridor a nemzethalálért – Avagy mi történt a Trianon palotában? Vas Nép, 2009. június 6.
- Kovács Lajos (1992): Megkésve (és) fejtésre ítélve. Drasche-Lázár Alfréd, a romantika megcsalt unokája. Új Forrás. 1992/2. szám.
- Pomogáts Béla: Nyolc évtized Trianon. <http://www.kortaronline.hu/0005/pomogats.htm> (a letöltés dátuma: 2010. március 3.)
- Szabó Szabolcs (2007): A nyolcvanhetedeik. Dunaújvárosi Hírlap, 2007. szeptember 14.
- Szőnyi Bartalos Mária (2007): Triplán – Trianon fontossága. <http://www.fusz.hu/index.php?op=full&q=4362> (a letöltés dátuma: 2010. március 3.)
- Romsics Ignác (2001): A trianoni békeszerződés. Osiris Kiadó. Budapest.
- Romsics Ignác: A trianoni békeszerződés napján. <http://www.hunsor.se/trianon/tromsics.htm> (a letöltés dátuma: 2010. március 3.)
- Romsics Ignác (2000): Magyarország története a XX. században. Osiris Kiadó. Budapest.
- Vidor Gyula (1921): Nemzetgyűlési Almanach 1920–1922. Budapest.

SUBA JÁNOS*

A TRIANONI MAGYAR–CSEHSZLOVÁK HATÁRMEGÁLLAPÍTÁS EGYIK MOZZANATA: A POLITIKAI HATÁRBEJÁRÁS 1921–1923

A PHASE OF THE HUNGARIAN–CZECHOSLOVAKIAN TRIANON BOUNDARY FIXING: THE POLITICAL TOUR OF INSPECTION

ABSTRACT

In spring 1923 the leaders of the Hungarian and Czechoslovakian delegations made a joint tour of inspection to become acquainted with the local economic complaints of the separated territories. During this tour the demands and wishes of the interested parties have been recorded in order to be solved later by the two countries through bilateral contracts. The themes were as follow: existing and future water-privileges, rights of fishing, game laws, the maintenance and good repair of roads and bridges of mutual use, the permanent repair of the boundary marks, the direct communication of the administrative authorities of the border regions; the repair of certain road-sections and the wishes of the local people. The earliest possible arrangement of the borderland passenger and freight traffic meant essentials of life for the border-line landowners and for those working beyond the frontier but it became regulated only by Act XVII in 1927. Before this date there were only rules and ordinances of lower degree in operation.

1. Bevezetés

A magyar–csehszlovák határ kialakulása egy hosszú történelmi folyamat eredménye volt. Ebbe beletartozott a cseh és szlovák politikusok elképzelése az új állam határaitól,¹ az igényelt területek birtokba vétele és végül a békekonzferencia Magyarországra vonatkozó határcikkelyeinek végrehajtása. A trianoni határgondolat objektívizálódási folyamata igen összetett, komplex jellegű volt. Egyrészt a békeszerződésben leírt határvonal terepen történő politikai megállapítása a delimitáció, másrészt a megállapított határvonal műszaki munkálatai a demarkáció: a határvonal különböző határjelekkel történő megjelölése, állandósítása, geodéziai bemérése, vagyis a határ láthatóvá tétele és a határokmanyok határtérképek és a határleírások elkészítése.² Dolgozatunkban a határvonal politikai megállapításának a delimitációnak (azaz mely terület melyik ország fennhatósága alá tartozik) egyik mozzanatáról, a politikai határbejárásról lesz szó.

Az államhatárok az államok kizárólagos hatalma (szuverenitása) alá eső területeket választanak el egymástól. A határok pontos megvonása ezért mind az állam belső élete, mind az államközi kapcsolatok szempontjából elengedhetetlen. A nemzetközi jognak nincsenek anyagi jogi szabályai arra vonatkozóan, hogy adott esetben két állam között a határ hol húzódjék. Nem jogi, hanem politikai kérdés, hogy egy konkrét esetben hol vonják meg a határt.³ Így az államhatár egy olyan képzeletbeli vonal, amely az államok területét egymástól, illetve az állami felségjog alatt nem álló területektől elválasztja.⁴ A határ tehát mindig különböző nemzetközi jogi helyzetű területeket hivatott egymástól elválasztani. Az államhatárok mindig a szárazföldi terület kiterjedését állapítják meg. Az államhatár az állam

* PhD, térképtárvezető, Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Hadtörténeli Térképtár, Budapest.

területi felségjoga gyakorlásának határa. Az államhatárok ugyanakkor azt a területet is körülhatárolják, amelyen az államnak bizonyos nemzetközi jogi kötelezettségei vannak.

Az államhatárok kijelölésének első fázisát rendszeresen azok delimitációja jelenti. Az államhatárolt delimitációján az államhatárok kitűzését értjük általában, amire rendszerint a béke- és egyéb szerződésekben kerül sor, amikor újból megállapítják az államhatárokat, emellett általában meghatározzák a határvonal irányát, és ezt az adatot bejegyzik a szerződés mellékletét képező nagyméretarányú térképbe is. Az államhatárok megállapítását rendszerint megelőzi az attribúciós (allokációs) eljárás, amelynek célja döntéshozatal a meghatározott földterületek szétválasztása (esetleg együvé tartozása) ügyében. Az attribúciós döntéseket sokszor az érintett államok, amelyeknek a határaitól volt szó, jelenléte nélkül hozták meg. Az allokációnak lehet szerződéses és szerződésen kívüli jellege, például a trianoni határok megvonásakor szerződésen kívüli jellege volt.

2. Politikai határmegállapítás

A magyar–csehszlovák határmegállapító bizottság (M-CS HMB) 1921. július 21-én alakult meg.⁵ A bizottságok feladata 2 részből állt: a politikai részből, azaz tárgyalások során javaslatok, ellenjavaslatok útján a bizottságoktól Magyarországra nézve a legkedvezőbb döntéseket kicsikarni, és műszaki részből, vagyis a döntés után a szükséges háromszögelésekkel, felmérésekkel kapcsolatban a határvonal kijelölése, kicövekelése, a határkövek, felállítás és az „Utasítások”-ban előírt térképek és határokmanyok elkészítése.⁶

A M-CS HMB működésének a legfontosabb része a politikai határ megállapítás volt, amely mint diplomáciai aktus rövid idő alatt, 1922 őszére lezajlott.

A magyar kormány számára a legfontosabb dokumentum – amely bizonyos mozgásszabadságot biztosított részére – a Szövetséges és Társult Hatalmak a magyar békedelegáció elnökéhez intézett válaszában kísérő levele, az úgynevezett „Millerand-levél” volt. Ez tulajdonképpen a trianoni határok bizonyos mérvű „revízióját” helyezte kilátásba: „...A helyszínen megejtett vizsgálat esetleg szükségessé fogja tenni, hogy egyes helyeken a szerződésben megállapított határt áthelyezzék... ha a határmegállapító bizottságok... úgy vélik, hogy a szerződés intézkedései... valahol igazságtalanok,... módjukban lesz erről jelentést tenni a Nemzetek Szövetsége Tanácsának. Ebben az esetben a Szövetséges és Társult Hatalmak hozzájárulnak, hogy ha az egyik érdekelt fél kéri, a Szövetségek Tanácsa felajánlhassa jó szolgálatait abból a célból, hogy az eredeti határt ugyanazon feltételek mellett, békés úton megváltoztassa ott, ahol ennek megváltoztatását valamelyik bizottság kívánatosnak mondja.”⁷

A M-CS HMB elnöke csak a kapott utasításokat fogadta el. Bár elismerte, hogy a „kísérőlevél” alapján a magyarok kívánhatnak új határvonalat, de azt kérte, hogy a levélnek ne csak a magyarokra kedvező intézkedéseit vegyék figyelembe. A M-CS HMB többi tagja elismerte: a „kísérőlevél” jogot ad a határkiigazításra a határ egész hosszában, ragaszkodtak azonban ahhoz, hogy a magyar fél olyan határjavaslatot terjesszen elő, amely legalább részben elfogadja a trianoni határt. A bizottság azt akarta elérni, hogy a magyarok önként fogadják el a trianoni vonal egyik vagy másik szakaszát; ez hivatkozási alapul szolgálhatott arra, hogy a trianoni vonal egyes szakaszainak elfogadása a magyarok részéről önként, minden külső erőszak alkalmazása nélkül történt.

2.1. Az 1921. évi határbejárás

A csehszlovák biztos – a HMB ülésein – minden alkalommal hangsúlyozta, hogy a cseh kormány szigorúan ragaszkodik a békeszerződésben körülírt határokhoz. Az ezekről való legkisebb eltéréstől is a legmerevebben elzárkózik, mert – mint ezt több ízben is kijelentette – a Csehszlovák állam egész léte ezeken a pilléreken nyugszik, ezek képezik a bázisát az egész köztársaságnak. A magyar biztos minden alkalommal – az ülések során, az elnökhöz intézett jegyzékben – sürgette, hogy a bizottság a helyszínen győződjön meg a magyar javaslatok és azok adatainak helyességéről.⁸

A határmegállapító bizottságok működésében mindinkább előtérbe került a „béke alapja” („basé du traité”) elve. Eszerint egyik fél sem támadhatja meg különféle javaslatokkal a béke alapjait. Az ilyen természetű javaslatokat nem fogadják el tárgyalási alapul sem. A probléma csak az, hogy a „béke alapja” (bázisa) értelmezésében és az alap megállapítása körül is részben eltérő vélemények és felfogások alakultak ki. A M-CS HMB a trianoni vonalhoz ragaszkodott, amelytől egyes helyeken eltérni elsősorban gazdasági okokból lehet.⁹

A „béke alapjának” elve miatt nőtt meg a helyszíni szemlék fontossága. Ezek azt a célt szolgálták, hogy a bizottságok közvetlen tapasztalatokat szerezzenek egyes határszakaszok gazdasági helyzetéről. A szemlék tervezésénél nem vették figyelembe az etnikai helyzetet, de a gyakorlatban a bizottságok sokszor a nyílt terror ellenére is mindenütt tapasztalhatták a lakosság érzelmeit. Ez különösen a gazdasági továbbfejlődés kérdéseinek felvetésekor nyilvánult meg, amit számos tanulmány, emlékirat, feljegyzés tanúsít. A csehszlovák határszakasz is egy természetes, élő, sok évszázad alatt kialakult térszerkezetet és gazdasági kapcsolatot vágott ketté.¹⁰

A HMB elnöke kijelentette, hogy a helyszíni szemlén nem látják hasznosnak a kiszállást, míg elfogadhatónak látszó javaslatot nem kapnak, mert a bizottság jelenléte meg nem valósítható reményeket ébresztene, és célnélküli agitációt idézne elő. A sok sürgetés eredményeképpen 1921. szeptember végén elhatározták a HMB helyszíni kiszállását. Két albizottság szállt ki. Az egyik Carey angol alezredes és Andó japán őrnagy vezetésével, két magyar és két csehszlovák taggal a Szobtól-Rozsnyóig tartó szakaszon. Ők a Szob, Ipoly-ság, Balassagyarmat, Salgótarján, Losonc, Rimaszombat, Bánréve, Ózd, Putnok, Tornaalja, Pelsőc vidékén működtek. A másik albizottság Uffler francia alezredessel és Pellicelli olasz alezredessel az élen Rozsnyótól a Román határig terjedő részt, azaz: Rozsnyó, Kassa, Eperjes, Sátoraljaújhely, Ungvár, Munkács és Beregszász vidékét járta be, 1921. szeptember 28. és október 2. között.

Az albizottságok feladata az volt, hogy általános áttekintést szerezzenek a trianoni határ mindkét oldalán 10 km-ig terjedő sávban. Valamint a lakosság küldöttségeit – amelyek legfeljebb 6 főből állhattak – meghallgatni és memorandumot átvenni.¹¹

A helyszíni szemlét a következőképpen tudjuk értékelni: a 4–5 napos időtartam azt jelezte, hogy a szemle futólagos és ebből következően felületes volt. Nyilvánvalóvá vált, hogy komoly határkiigazításra nem számíthat a magyar fél. Az Ipoly torkolatától Pelsőcig terjedő szakaszon a bizottság a trianoni határtól nagyobb távolságra, mint 10 km nem akart eltávolodni. Ez azt jelentette, hogy esetleges határkiigazításokat ezen a szakaszon csak szűk sávban lehet elképzelni. A bizottság tagjai behatóan érdeklődtek azon gazdasági képtelenségek iránt, amelyet a trianoni határ létrehozott. Nagyobb gazdasági kérdések megvitatása elől rendszeresen kitértek. Kivételt csak a Salgótarjáni és az Ózdi kérdésekben tettek.

A keleti szakasz bejárása a magyar terveknek megfelelően történt meg, de ez a bizottságot nem érdekelte. A határbejárás célja nem az volt, hogy megismerjék a trianoni vonal lehetetlenségét, hanem az, hogy lássák a követelt területeket. A nem érdekelt államok biz-

tosai azt akarták látni, hogy Csehszlovákia állami létének veszélyeztetése nélkül menyire lehetne kitolni észak felé a határt. A csehszlovák közigazgatási apparátus a Vaja–Bánóczi vasútvonalat – amely Töketerbest Ungvárral köti össze – „el akarta sikkasztani”, és csak a magyar segédbiztos, gróf Csáky István követségi tanácsos követelésére szállt ki a helyszínre a bizottság.¹²

Az ezután következő néhány rövid lélegzetű, tessék-lássék bejárás csak megerősítette az időközben kialakult véleményt. A futólagos bejárásokon a határmenti megszállt lakosságnak a Magyarország mellett való lelkes tüntetése erkölcsileg katasztrofális hatással volt a csehszlovák képviselőkre, a színmagyar lakosság pedig brutálisan sokkolta az antant biztosokat. A bejárásoknak semmi jelentősége nem volt. Legfeljebb a bizottsági tagok „megdolgoztak” a pénzükért. Ezek után a további szakaszokban a HMB a helyszíni szemle teljes mellőzésével megszavazta a trianoni határvonalat.

2.2. Az 1923. évi politikai határbejárás

1923. március 14-én a magyar fél hozzájárult, hogy a csehszlovák és magyar delegáció vezetői közösen járják be a magyar–csehszlovák határt és állapítsák meg az elhatárolt területek azon helyi vonatkozású gazdasági panaszait, amelyek a „két érdekelt kormány közti barátságos megegyezés útján” rendezhetők lennének, ahogy a csehszlovák határbiztos javasolta. A javasolt eljárás megfelelt a magyar–osztrák határon eredményesen alkalmazott módszernek, de még annál is takarékosabb volt, mert teljesen kiküszöbölte a HMB antant tagjainak működését, (így nem kellett nekik fizetni). A magyar miniszterelnök április 25-én hozzájárult, természetesen a létesítendő megállapodások csak a kormány hozzájárulása után léphettek életbe.¹³

A határbejárás az összes érdekelt polgári és katonai hatóság bevonásával történt meg. A bejárás alatt az érintett felek által előadott kívánságok, kérések lettek a jegyzőkönyvbe véve azért, hogy egy későbbi időpontba az összes felmerült kérdést szerződés(ek)ben oldja a két állam. Az itt felmerülő kérdések több mint hetven év múltán is a térség megoldásra való problémái közé tartoztak.¹⁴

A határbejárás során felmerült problémákat jogi szempontból nézve két nagy csoportra lehet osztani, egy általános részre és egy másikra, amely a különleges kérdéseket tartalmazza.

Az általános részbe azokat a kérdéseket lehet sorolni, amelyek az egész határvonalra érvényesek, ezeket a következő témakörökbe lehet sorolni: a meglévő, a nem engedélyezett és a jövőben létesítendő vízi jogok, a halászati és a vadászati jogok rendezés a határ mentén, a közös közlekedési objektumok (utak, hidak) fenntartása, a határvonalat jelző kövek fenntartása, a határmenti helyi közigazgatási szervek közvetlen érintkezése bizonyos kérdésekben.

A másik, különleges kérdéseket tartalmazó rész olyan kérdéseket foglal magába, amelyek jellegüknél fogva nem érintik az egész határvonalat, például: egyes útszakaszok karbantartása a szomszéd állam érdekében, valamint a lakosság különböző kívánságai, amelyeket más szerződés alapján nem lehet megoldani.

A következőkben – nagyon röviden – azt nézzük meg, hogy a politika határbejárás során milyen nagyobb horderejű kérdések merültek fel. A jegyzőkönyvek adatait a fentebb említett témakörök szerint tárgyaljuk.

2.2.1. A határbejárás során felmerült általános kérdések

2.2.1.1. Vízjogok

A bejárt határszakaszon csak az Ipoly folyó mentén fordultak elő vízjogok. A jegyzőkönyvek kétoldalú javaslatokat is tartalmaznak, amelyek a vízjog kapcsán merültek fel, pl.: a vízjog ellenőrzése a hatóság által, a megszűnt vízjogok kapcsán szükséges munkálatok. Az Ipoly mentén 16 darab engedélyezett malom volt, ezek egy része már megszűnt, és egyes esetekben még a nyomuk sem található. A bizottság elé egy malomengedélyezési kérelem érkezett. Malmokon kívül még a következő engedélyezett vízjogok fordultak elő: bolgáröntözés 3, csatornázás 1, vízvezeték 1, mocsárlevezetés 1, lecsapolás 5, árvízvédelem és vízlevezetés 1, vízlevezetés a m. kir. Államkincstár részére 1, patakisztogatás 4, átmetszés 2, ereszpítés és mederrendezés 1, patakszabályozás 1 esetben. Nem engedélyezett volt: szennyvíz levezetés 1, vízkivétel és szennyvíz levezetés 1, és kompátkelés 1 esetben. Javaslatok voltak a kenderáztatásra és a vályogvetéssel kapcsolatban.

2.2.1.2. Halászati jogok

A halászati jog a határt képező Ipoly szakaszon két halászati társulat birtokában volt: a Szob-óvári és a Balassagyarmat-rárósmulyadi halászati társulat. A fennálló szerződésük 1926-ban, illetve 1925-ben jár le. A benyújtott javaslatok szerint ezen időpontig a jelenlegi szerződések maradnának érvényben, azután pedig új szerződést lehetne kötni. A jegyzőkönyvekben szereplő – és a bizottság véleménye szerint a – javaslatok szerint ez úgy történne, hogy az üzemszakaszok, amelyek a folyót hosszában osztják fel továbbra is fennmaradjanak, a törvény értelmében 6-6 évre kellene bérbe adni. A bérbeadás szempontjából az üzemszakaszok felét – megegyezés szerint – az első 6 évben például magyar érdekeltek, az üzemszakaszok másik felét a csehszlovák érdekeltek érvényesíthetnék. Az első 6 évet követően újabb 6 évre az üzemszakaszok felei felcserélődnének, és amit az előző 6 évben a magyar érdekeltek adtak bérbe azt a csehszlovák érdekeltek értékesíthetik a második 6 évben és viszont.

A vadászati jogokban a bejárt határszakaszokon csupán kisebb jelentőségű kérdések fordultak elő a jegyzőkönyvek tanulsága szerint.

2.2.1.3. A közös közlekedési objektumok fenntartása

Közös utakra javaslat csak kizárólag az állami és a törvényhatósági utak esetében történt. A magánutak fenntartását – a javaslatok szerint – közös megegyezés alapján az érdekeltek köteleességévé kellene tenni. A bejárt szakaszon a következő állami és törvényhatósági utak fordultak elő: Visk és Baráti községek között, Szurdoknál, Rapp és Salgótarján között, Zagyvaróna és Cered között, Rimaszombat-Eger, Feled-Zabar között egy összefüggő útrész (Felsőutaspusztánál) és Bánrévénél a Füzesabony–Eger–tornaaljai út egy szakasza.

A javaslatok szerint az összes felsorolt közös útrészek felerészben a magyar hatóságok által lennének karbantartva. Magyar részről javasolták, hogy a szükséges kőanyagot vámmentesen szállítsák a csehszlovák vasutakon magyar (Somoskő) vagy cseh kőbányákból magyarországi használatra nemcsak a közös utak karbantartására, hanem a többi magyarországi utak céljaira. Javasolták, hogy azokat az utakat, amelyek a határt metszik, gazdasági szempontból tartsák fent. Ilyenek például: a Rimaszécs–Susa–ozdi törvényhatósági út, valamint a Felek-füleki út.

A határt képező Ipoly szakaszon 5 vasszerkezetű, egy kő és 12 fahíd vezet keresztül. Ezekon kívül még 10 olyan ártéri híd szerepel (mind magyar részen), melyek fenntartásában mindkét állam érdekelt. Ezen hidak fenntartására a m. kir. Kereskedelmi Minisztérium

szakértői a következő arányszámokat javasolták a helyi viszonyok figyelembevételével. A Szobi vasúti híd 50%-a magyar, 50%-a csehszlovák fél tartaná fent. A letkési fahidat a magyar fél tartaná fent, azonban a költségek 65%-a a csehszlovákokra, 35%-a a magyar félre esne. Az ipolypásztói fahíd költségei 15%-a magyar, 85%-a csehszlovák lenne. Az ipolybéli és az ipolyharaszi fahidak a Huszár-féle hitbizomány által lenne fenntartandó. Az ipolyszakállasi fahíd 20%-a esne a magyar félre, 80%-a a csehszlovák félre, és ők szállítanák a magyar oldal összes anyagát is. A drégelypalánki köhíd 50%-a magyar, 50%-a csehszlovák. A nagycsalomjai fahíd 100 %-a csehszlovák, 3 ártéri híd a magyar fél tartana fenn, az anyagot a csehszlovák fél adná. A kovári fahíd 50%-a csehszlovák, a magyar feléhez anyagot a csehszlovák fél adná. A balassagyarmati vashíd 25%-a magyar, 75%-a a csehszlovák felé, de az egész hidat a magyar fél tartaná karban. Az ipolyvarbói fahídhöz és a 7 ártéri hídhöz a csehszlovák fél adná az anyagot, a magyar fél a munkaerőt. A hugyagi vashíd költségeit 50%-ban a csehszlovákok adnák, és a magyar fél tartaná fent. A pöstyényi vashídnál ugyanez lenne. A bussai és a rárósmulyadi fahidat 100 %-ban a csehszlovák fél tartaná fenn. A ráróspusztai vashíd költségeinek felét a csehszlovák fél állná, a fenntartást a magyar fél végezné. A törincsi fahíd 100%-ban a csehszlovákoké, lenne, a tamóci fahídhöz az anyagot a csehszlovák fél adná, a magyar fél a munkaerőt.¹⁵ Megjegyezzük, hogy a csehszlovák szakértők álláspontja általában egyezett a magyar fél álláspontjával. A felsorolásból is kitűnik, hogy a csehszlovák fél érdekeltsége miatt a fenntartási költségek-ből is jobban kivette a részét. A jegyzőkönyvek további részleteket is tartalmaznak.

A Helembánál működő komp fenntartásához – a magyar javaslat szerint az érdekeltség figyelembevételével – a csehszlovák fél 65%-kal, a magyar fél 35%-kal járulna hozzá.

A határvonalat jelző kövek fenntartását és a határmenti helyi közigazgatási szervek közvetlen érintkezését bizonyos kérdésekben külön szerződésben rendezték le később.

2.2.2. *A határbejárás során felmerült különleges kérdések*

A politikai határbejárás során felmerült nagyobb volumenű „különleges magyar” kéréseket ismertetjük, hogy érzékeltessük, milyen sokszínű és szerteágazó problémák merültek fel a határvonal megvonása után.

Hont vármegye kérte a vármegye tulajdonát képező ingatlan és ingó vagyontárgyaknak a Magyarországra eső részt megillető hányadának kiadását, illetve vagyoni jogi kárpótlásukat.

A vámosmikolai Huszár-féle hitbizomány kérte az ipolyszakállasi kitérő rakodó vágány használatát tranzit forgalom céljaira.

Kemence, Bernece és Baráti községek kérték a Hont felé vezető műút kizárólag csehszlovák területen vezető 3 km-es szakaszának szabad és vámmentes használatát. A felsorolt községek és Tésa község kérték, hogy engedélyezzék, hogy az ipolysági vasúti állomást utazási célokra igénybe vehessék.

Balassagyarmat városa kérte olyan megállapodás létesítését, amely képes megakadályozni minden olyan építkezést a csehszlovák oldalon, amely a várost árvízvédelemnek tenné ki.

Balassagyarmat városa kérte, hogy a csehszlovák oldalon maradt téglagyárát a saját céljaira használhassa, és a gyár termékeit szabadon, vámmentesen hozhassa be.

Több érdekelt község kérte, hogy Hugyag és Pöstyén közötti csehszlovák oldalon fekvő útrészt tranzit forgalomra használhassák. Ugyanezt kérte a pöstyényi malom tulajdonosa azzal kiegészítve, hogy a malomban – amely már csehszlovák területen fekszik – termelt villanyáramot Magyarországba (Pöstyénybe) bevezethessék.

Nógrádszakál község kérte a rárósmulyadi (csehszlovák területen fekvő) fürdőtelep visszacsatolását vagy használatát a magyar területen fekvő község részére.

Az érdekelt felek kérték a rárópusztai híd használatát Dályópusztán keresztül Ipolytarnócra tranzitforgalom céljaira.

A Nógrádvármegyei községi és körjegyzők egyesülete kérte a Losoncon lévő „Rákóczi internátus” felszámolását és a vagyon százalékszerű megosztását.

Egy karancsberényi földbirtokos (Légrády) kérte fatermékeinek részben csehszlovák területen való szállítását Salgótarján felé.

A karancsberényi kőszénbánya kérte egy drótkötélpálya építését csehszlovák területen át Somosújfalú állomásra.

Cered község kérte hogy a Tajti pusztán – csehszlovák területen – átvezető útszakaszt használhassa addig, míg magyar területen új út nem épül. Továbbá kérte erdőtermékeinek Tajti községen (csehszlovák területen) keresztül való behozatalát.

A csehszlovák területen fekvő Ajnácskő vasúti állomás tranzitforgalom céljaira való használatát kérték a Zabar, Porgony, Czered, Domháza, Istenmezeje és Szederkénypusztá magyar községek, valamint Gulácsy Dezső felsőutaspusztai birtokos.

Gömör és Kishont vármegye a tranzitforgalom fenntartását kérte a Salgótarjánból Feleden át Bánrévére vezető utakon.

A bánrévei vízművek kérdésének tisztázása.

Ezek csak a nagyobb horderejűnek tartott kérések voltak. A határbejárás során még nagyon sok kérést adtak elő az érintett felek. Azokat a kéréseket, amelyek a kishatárforgalom könnyítésére vonatkoznak jegyzőkönyvekből kiemelték, és további intézkedésre a m. kir. Külügyminisztériumnak adták át. A jegyzőkönyvek tartalmaztak még határmódosítási javaslatokat is, ezek a tárgyalási időszakban tárgytalanok voltak.

A jegyzőkönyvekben még egy igen fontos kérdéskör szerepelt állandóan: a határmenti közös utak. Sok javaslat érkezett a határmenti egyes vicinális útérdelksége megszüntetésére, felszámolására, új érdekeltségek felállítására, valamint új vámutak létesítésére. A politikai határbejárással az összes határmenti közös utakat felülvizsgálták, hogy megahgyásuk mennyiben gazdaságos. Erről a kérdésről később döntöttek.

3. Eredmény

A határszéli birtokosok, az elszakított területen dolgozók számára életszükséglet volt, hogy jogi szinten minél hamarabb rendezzék a határszéli személy- és áruforgalmat. E kérdést általában az illető országokkal kötött kereskedelmi egyezményekben, szerződésben építették be. A magyar kormány mielőbb törekedett a kereskedelmi egyezmények megkötésére a szomszédos országokkal.

3.1. A magyar–csehszlovák határ vám- és mellékútjainak jegyzéke

A magyar kormány Csehszlovákiával 1922 novemberében kötött kereskedelmi szerződést, amelynek egyik melléklete volt a határszéli forgalom megkönnyítése. Azonban a csehszlovák kormány az aláírt szerződés ratifikációját – kivéve a közös pályaudvarokra vonatkozó megállapodást – a vámtarifa egyezmény megkötésétől tette függővé.¹⁶ Ezért, amíg ezt a fontos kérdéskört lerendezték, eltelt öt év, és csak az 1927. évi XVII. tc.-ben – a Csehszlovák Köztársasággal kötött kereskedelmi szerződéssel – lépett életbe a határszéli forgalom szabályozása. Addig alacsonyabb rendű jogszabályok, rendeletek szabályozták azt.

A határmegállapításnál, mint tudjuk, igen fontos szerepet töltöttek be az utak, hiszen működő, organikus gazdasági egységet szakított szét a határvonal. A határt menti területek ún. „kishatárforgalma” igen jelentős volt. A lista 51 vám- és 92 mellékutat, összesen 143

utat sorol fel.¹⁷ A határvonalat ezen utakon kívül nem volt szabad átlépni, kivéve a határ-birtokosokat, akik a határbirtokuk megmunkálása közben a határvonalat mezsgyebirtokuk határán belül a kisebb határszéli forgalomban vám- és illetékmentes áruval bárhol átléphet-ték. A felsorolt utak a kisebb határszéli személyforgalom számára is nyitottak voltak. Ez a lista a határutakról azért is fontos, mert ennek közzététele után a többi határutat a határvo-nalon át irányuló forgalom elől megbízhatóan elzárták. Ez a csempészet elleni hathatósabb védekezést szolgálta. A helyi közigazgatási hatóságok bevonásával a többi meg nem neve-zett utakat eliminálták. Eltorlaszolták, elárkolták vagy más módon tették közlekedésre alkalmatlanná. Az állandó építésű hidakat – amelyen a forgalomnak meg nem nyitott utak vezettek keresztül, vagy amelyek magán használatban álló gyalogösvények összeköttetésé-re szolgáltak – szintén elzárták. A repülőhidakat és magántulajdont képező mesterséges átjárókat a tulajdonosokkal lebontatták. Kivéve azon magánutakat és hidakat, amelyek valamelyik határbirtokos területén feküdtek. Ezeken közlekedni csak a határbirtokosoknak és hozzátartozóiknak volt szabad a birtokon folytatott munkálatok közben.¹⁸

3.2. A „Határstatutum”

Ez a megnevezés tulajdonképpen Magyarország és Csehszlovákia között a közös határ-vonal megállapításából kifolyó kérdések szabályozása iránt Prágában 1928. november 14-én létrejött egyezmény közhasználatú neve. A szerződés 1930. december 30-án lépett életbe. Ez az egyezmény volt az, amely mindvégig megkísérelte komplex módon kezelni a határ megállapításából és a határkitűzéséből származó kérdéseket. Nemcsak a határjelek védel-me, a határurak, hidak, úti műtárgyak jogi védelme, hanem a határforgalom szabályozása, a rendszeresített határokmányok típusai, a közlekedés az áruforgalom, a vízügyi kérdések, a határfolyók jogviszonyi, és sok minden egyéb szerepel benne.¹⁹

JEGYZETEK

1. Suba János (2004): Cseh és szlovák elképzelések Szlovákia déli határáról. In. Bagyinszky Ist-vánné–Szvircsek Ferenc (szerk.): „Honvédő város” Nógrád megye északi határának megvédése, *Discussioes Neogradienses* 8. Salgótarján 2005. 54–77. old.; Suba János (2009): Nemzetiségi törekvések kartográfiai ábrázolása cseh és szlovák példák alapján, *Közép-Európai Közlemé-nyek* 2009/1. száma 44–54. old.
2. Suba János (2008): Államhatárok- a földrajzi tér elválasztása. In. Szabó József, Demeter Gábor (szerk.): *Geographia generalis et specialis. Tanulmányok a Kádár László születésének 100. év-fordulóján rendezett tudományos konferenciára.* Debrecen. 381–386. old.
3. Suba János (2004): Az államhatárfogalmának változásai a magyar földrajzi szakirodalomban. In. Reményi Péter (szerk.): *Az Integrálódó Európa politikai földrajza* PTE TTK FI. Pécs. 2004. 125–129. old.
4. A föld belsejére és a légítérre is tekintettel államhatárnak azt a képzeletbeli síkot kell tekinteni, amely a képzeletbeli vonalra felfelé és lefelé merőleges. Állam- és jogtudományi enciklopédia I. kötet. Bp. 1980. 391–392. old.
5. Suba János (2002): Egy határmegállapító bizottság anatómiája: a magyar–csehszlovák határ-megállapító bizottság szervezete 1921–1925. In. Pásztor Cecília (szerk.): „Ahol a határ elvá-laszt”. Trianon és következményei a Kárpát-medencében. Balassagyarmat–Várpalota 2002. 199–224. old.
6. Suba János (2001): Trianoni határ kitűzése és térképei I. rész Geodézia és Kartográfia 2001/1. szám. 25–29. old.
7. Suba János (1993): Trianoni országhatár kitűzésének politikai és technikai kérdései. In. „Hábo-rú, Forradalom, Trianon” Dr. Újhelyi Gabriella (szerk.): *Rendvédelem-történeti füzetek* IV./5. szám. Budapest. 1994. 61–64. old.

8. Suba János (1997): A magyar– csehszlovák határ helyszíni megállapítása és kitűzése 1921–1925 között. *Limes*, 1997. 2. szám 29–41. old.
9. Magyar Országos Levéltár (továbbiakban: OL), K szekció, a polgári központi hatóságok levéltára. (továbbiakban: K), a Miniszterelnökségtől áttett iratok (1920–1949) (továbbiakban: K. 479), 8779/1921. M.E. II. Határmegállapító Központ jelentése a Miniszterelnöknek.
10. Csüllög G. (2007): A Felvidék Magyarország történeti térszerkezetében. In. Frisnyák S.–Gál A. (szerk.): Dr. Peja Győző emlékkönyv. Nyíregyháza–Szerencs. 2007. 201–225. old.; Süli-Zakar I.–Csüllög G. (2003): A regionalizmus történeti előzményei Magyarországon. In. Süli-Zakar I. (szerk.): A terület és településfejlesztés alapjai. Egyetemi tankönyv. Dialóg Campus Kiadó. Budapest–Pécs. 2003. 15–44. old.
11. M-CS HMB. 200/C.-1921. Jelentés a helyszíni szemléről OL. K 479. Jelentés a helyszíni szemléről (szám nélküli) OL. K 479., 541./HMK-1921. távirati jelentés helyszíni szemléről. OL. K 479.
12. 8322/1921.M.E.II. (X.16). Határmegállapító Központ jelentése a Miniszterelnöknek OL. K 479.
13. Határbejárashoz engedély 1 5207/HMK.-1923. A Határmegállapító Központ engedélye OL. a Határmegállapító Központi Iroda általános iratai K. 478. (továbbiakban: K 478), 1840/M.E. - 1923 ME. átírata a HMK-nak OL. K 478.
14. Csüllög G. (2007): Térszerkezeti helyzetek és különbségek szerepe a határokon átnyúló kapcsolatok fejlesztésében. In. Szónokyné Ancsin Gabriella (szerk.): Határok és Eurorégiók. Szeged. 2007. 445–452. old.
15. 2001/C.-1924. Összefoglaló jelentés a politikai határbejárásról. OL. K 478. Politikai határbejárás jegyzőkönyvei OL. K 478.
16. A Magyar Királyság és a Csehszlovák Köztársaság között a közös határpályaúdvarkok tárgyában megkötött egyezmény. Az első egyezményt 1923. március 8-án kötötték meg. A második 1926. október 8-án lépett életbe. Értesítő a magyar királyi vámhivatalok részére. Budapest 1927. (április 15.) 5. szám.
17. Suba János (1999): Vámutak topográfiája: határszéli forgalom Magyarország északi határszakaszán 1920–1938 között. In. Pap Norbert (szerk.): „Változó világ, átalakuló politikai földrajz” 1999. Pécs. 201–206. old.
18. Suba János (1998): A határszéli forgalom szabályozása Magyarországon a XIX–XX. században. In. Dr. Öry Károly (szerk.): „A Nyugati rendvédelem hatása a XIX–XX. századi magyar rendvédelemre” Rendvédelem-történeti Füzetek. IX. évf. 10. szám. Budapest. 2001. 67–173. old.
19. Suba János (1996): Magyarország határának kitűzése és felmérése 1921–1925 között. (A határmegállapító bizottságok működése) I–IV. 1996. Budapest. 1–1002. old. Doktori értekezés (kézirat.) I. 173. p.

Felhasznált irodalom

- Csüllög Gábor (2007a): A Felvidék Magyarország történeti térszerkezetében. In. Frisnyák S.–Gál A. (szerk.): Dr. Peja Győző emlékkönyv. Nyíregyháza–Szerencs. 2007. 201–225. old.
- Csüllög Gábor (2007b): Térszerkezeti helyzetek és különbségek szerepe a határokon átnyúló kapcsolatok fejlesztésében. In. Szónokyné Ancsin Gabriella (szerk.): Határok és Eurorégiók. Szeged, 2007. 445–452. old.
- Suba János (1993): Trianoni országhatár kitűzésének politikai és technikai kérdései In. „Háború, Forradalom, Trianon” Dr. Újhelyi Gabriella (szerk.): Rendvédelem-történeti füzetek IV./5. szám. Budapest. 1994. 61–64. old.
- Suba János (1996): Magyarország határának kitűzése és felmérése 1921–1925 között. (A határmegállapító bizottságok működése) I–IV. 1996. Budapest. 1–1002. old. Doktori értekezés (kézirat.); Suba János (1997): A magyar– csehszlovák határ helyszíni megállapítása és kitűzése 1921–1925 között. *Limes* 1997. 2. szám. 29–41. old.
- Suba János (1998): A határszéli forgalom szabályozása Magyarországon a XIX– XX. században. In. Dr. Öry Károly (szerk.): „A Nyugati rendvédelem hatása a XIX–XX. századi magyar rendvédelemre” Rendvédelem-történeti Füzetek. IX. évf. 10. szám. Budapest. 2001. 167–173. old.

- Suba János (1999): Vámutak topográfiája: határszéli forgalom Magyarország északi határszakaszán 1920–1938 között. In: Pap Norbert (szerk.): „Változó világ, átalakuló politikai földrajz” 1999. Pécs. 201–206. old.
- Suba János (2001): Trianoni határ kitűzése és térképei. I. rész. Geodézia és Kartográfia 2001/1. szám. 25–29. old.
- Suba János (2004): Az államhatárfogalmának változásai a magyar földrajzi szakirodalomban. In: Reményi Péter (szerk.): Az Integrálódó Európa politikai földrajza PTE TTK FI. Pécs. 2004. 125–129. old.
- Suba János (2008): Államhatárok- a földrajzi tér elválasztása. In: Szabó József, Demeter Gábor (szerk.): Geographia generalis et specialis Tanulmányok a Kádár László születésének 100. évfordulóján rendezett tudományos konferenciára. Debrecen. 2008. 381–386. old.
- Süli-Zakar I.–Csüllög G. (2003): A regionalizmus történeti előzményei Magyarországon. In: Süli-Zakar I. (szerk.): A terület és településfejlesztés alapjai. Egyetemi tankönyv. Dialóg Campus Kiadó. Budapest–Pécs. 2003. 15–44. old.

MISZLAY ZSOLT*

KÁRPÁTALJA VASÚTHÁLÓZATÁNAK ALAKULÁSA AZ 1939-ES TERÜLETVISSZACSATOLÁS KÖVETKEZTÉBEN

THE SUB-CARPATHIAN RAILWAY NETWORK'S CHANGE UNDER THE TERRITORY REANNEXATION IN 1939

ABSTRACT

After the decision of Trianon the Hungary's area and railway's network were grown by the decisions of Vienna in 1938 and 1940, further the Sub-Carpathia recovery in 1939 and Délvidék recovery in 1941. The World War Two's federal system and the military and political situation bringing to Hungary's role, and this case row got to the first Vienna decision in 2th November 1938. In this decision case Hungary got with the highlands areas together 1042 km normal, and 42 km a narrow track gauge railway line. In the spring of 1939 were the next area revision In Kárpátalja, and Hungary got back and made new normal, and narrow track gauge railway line. This following the second Vienna decision on 30. 08. 1940, and it were feedback Észak Erdély and Székelyföld to Hungary. In this decision case Hungary got 1860 km normal, and 423 km a narrow track gauge railway line. Between the world wars, the last moment were the occupation of the Délvidék, and the Hungarian railways grown 12742 km long. This study presentation the Sub-Carpathian situation around 1930–1940.

1. Vasúti rendezés az első világháborút követően

A trianoni békediktátum következtében Magyarország elvesztette közlekedési infrastruktúrájának nagyobbik részét, amely az utódállamokhoz került. A hirtelen összezsugorodott hálózat nemcsak méretében változott, hanem szerkezetében torzult, ezért jóval kedvezőtlenebb lehetőségeket biztosított a közlekedésre. A megmaradt, jóval kisebb infrastruktúra üzemeltetése kevésbé lehetett gazdaságos. Az elcsatolásból adódó veszteségeket az országot megszálló idegen hadseregek harácsolásai tették teljessé. Az ország közlekedésének trianoni veszteségei nagyjából ugyanolyan mértékűek voltak, mint területi veszteségeink. A vasúthálózatnak csak 38%-a, a járműállomány 44%-a maradt meg.

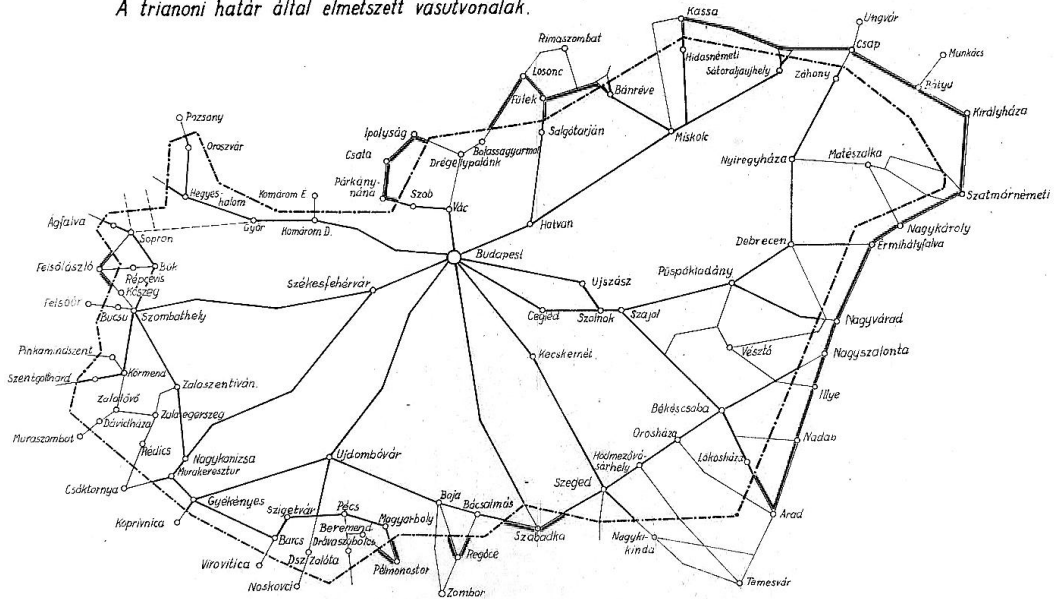
A trianoni határok mintegy félszáz magyar vasútvonalat vágtak ketté, elszakították egymástól a nagyvárosokat és mezőgazdasági környezetüket. Különösen sok közlekedési nehézség keletkezett Salgótarján, Sátoraljaújhely, Sopron, Szeged, Baja térségében. A MÁV által kezelt 144 HÉV társaságból 60-nak, a 21 önálló HÉV társaságból 6-nak maradtak Magyarországon vasútvonalai. A megmaradt HÉV vonalak hossza 4797 km volt. A fővasúti magántársaságok közül teljes hosszában elkerült a Kassa–Oderbergi Vasút, részben a Déli Vasút, az Arad-Csanádi Egyesült Vasutak és a Győr-Sopron-Ebenfurti Vasút vonalhálózata. A megmaradt normál vonalhossz 8705 km-t tett ki.

* Adattárvezető főmuzeológus, PhD doktorjelölt, Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum, Budapest.

1. térkép. A trianoni határ által elvágott magyar vasútvonalak

Map 1. The Hungarian railway lines cut off by the border of Trianon

A trianoni határ által elmetezett vasutvonalak.

Forrás: Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum Fotótára

Hasonlóan súlyos veszteségek érték a hazai vasút járműállományát és egyéb berendezéseit. A MÁV 4887 gőzmozdonyából 1528 db, 4725 személykocsijából 2031 db, 36 866 teherkocsijából 16 294 db maradt.

Igen nehéz helyzetbe kerültek az elszakított területeken szolgálatot teljesítő magyar vasutasok, közülük sok ezer család a menekülést választotta, egy részüket el tudta helyezni a MÁV, más részüket nyugdíjazták.

1. kép. MÁV személyzet az 1930-as években

Picture 1. MÁV staff in the 1930 years

Forrás: Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum Fotótára

A trianoni határok megvonásában a vasútvonalak meghatározó jelentőségűek voltak: a határok összes hosszának kb. 40%-ánál – közel 1000 km-en – a vasútvonalak voltak a legfontosabb tényezők. Ebben az utódállamok gazdasági, illetve stratégiai érdekei érvényesültek. Az elcsatolt egyes vasútvonalak felhasználásával szomszédaink hamarosan egységes vasútrenszert alakítottak ki, amely a trianoni határral párhuzamosan haladva lehetővé tette, hogy a vasúti forgalom elkerülje Magyarországot. Egészen nyilvánvaló ez a Kassa–Csap–Nagyvárad–Nagyvárad–Arad–Temesvár–Szabadka–Gombos vonal esetében.

Az országcsönkítés utáni időkben közlekedési szempontból a megmaradt vasúti pályák, berendezések és a járműpark elfogadható állapotba helyezése volt az elsődleges. E mellett, a megmaradt vonalak helyreállítása után – szükségképpen – új vonalrészek építésére is sor került.¹ A sok igény ellenére a gazdasági nehézségek, elsősorban az egyre növekvő infláció miatt a két világháború között a megcsönkített ország területén kevés új vasútvonal épült. A MÁV és a HÉV társaságok megkezdték ugyan 1920–21 folyamán néhány építkezést, de rövid idő múltán ezek abbamaradtak a szükséges források hiánya miatt.

A korszakra jellemzőek a nagyszabású második vágány építések, amelyekkel a fővonalak átbocsátóképessége jelentősen megnövekedett. Ennek fontosságát kiemelte az a tény, hogy a Trianon után megmaradt fővonalak második vágányának jó részét fel kellett bontani. A vágányhálózat állapotának javításában nagy fontosságúak voltak az új sínekkel végzett felépítménycserék. Ezeknek az éves üteme jelentősen növekedve, 1920–45 között 2636 km-t ért el.

2. A területrevízió vasútra gyakorolt hatásának rövid összefoglalója

A Trianon utáni Magyarország területének és ezzel vasúthálózatának növekedése az 1938. és 1940. évi bécsi döntéseknek, továbbá Kárpátalja 1939. évi és a Délvidék 1941. évi visszaszerzésének nyomán következett be.

Magyarország második világháborús szerepvállalását nagyban előidéző szövetségi rendszer és katonai, politikai helyzet eredményeképpen került sor az első bécsi döntésre 1938. november 2-án. A döntéssel Magyarország megkapott a felvidéki területtel együtt 1042 km hosszúságú normál, illetve 42 km keskeny nyomtávolságú vasútvonalat. Ezzel visszakért a Budapest–Pozsony fővonal Budapesttől Szencig terjedő része, továbbá újra a hazai vasúthálózat része lett Érsekújvár, Losonc, Kassa. A vasúthálózat ezzel közel 9000 km-re növekedett.

1939 kora tavaszán a kárpátaljai területi revízió is megtörtént. A visszacsatolással újabb 1362 km hosszúságú normál, illetve 218 km keskeny nyomtávolságú vonallal gyarapodott a magyar vasúthálózat, elérve a 10 582 km-t. Kárpátalján a visszacsatolás révén az Ungvár–uzsoki, a Munkács–szkotárszakai és a Csap–Huszt–körösmezei fővonalak teljes hosszban magyar területre kerültek. Ismét magyar területen működött a közel 80 km hosszú Taracvölgyi Erdei Vasút.² Ezen felül 1940-ben Taracköz és Aknaszlatina között egy új, 16 km hosszú, normál nyomtávolságú vasutat építettek.³

A második bécsi döntés értelmében 1940. augusztus 30-án Észak-Erdélyt és Székelyföldet Magyarországhoz csatolták. E döntéssel Magyarország 1860 km normál, valamint 423 km keskeny nyomtávolságú vasúttal gyarapodott és a teljes vasúthálózat hossza 12 864 km lett. Az új államhatár azonban Kolozsvár alatt kettévágta a Kolozsvár–Tövis–Brassó vasútvonalat, ezzel megszakadt Székelyföld vasúti összeköttetése az anyaországgal.⁴

A két világháború közötti magyar területrevízió utolsó mozzanata volt a Délvidék megszállása. A Bácska, a Muraköz és a baranyai háromszög elfoglalásával az új természetes

határt délen a Dráva, majd a Duna, keleten a Tisza képezte. E területek visszacsatolásával a MÁV vonalhálózata 1147 km-rel növekedve, elérte a 12 742 km-t.

A teljes magyar vasúthálózat 14 012 km lett, ebből 12 784 km volt normál, 1227 km pedig keskeny nyomtávolságú. A délvidéki vasútvonalak visszacsatolása lehetővé tette a Dunántúl közvetlen vasúti összeköttetését Nagyvárral és Kolozsvárral.⁵

Jelen tanulmány a kárpátaljai revízió vasúti helyzetét mutatja be. Ez itt furcsa, hogy a 4. oldalon kezdődik a tanulmány valódi témája.

3. A Kárpátaljai politikai helyzet a visszacsatolást megelőzően

A részletekhez szükséges a korabeli közhangulat és politikai események bemutatása jelen szempontunk szerint. Szerintem ez az egész rész egyáltalán nem illik ide, egyáltalán nem szükséges a vasúti ügyek megéréséhez.

Az első bécsi döntést követően Kárpátalján is felerősödtek a nacionalista törekvések, új lendületet vettek az ukrán szervezkedések. Létrejött az Ukrán Népi Védegylet, illetve megalkult az Első Ukrán Központi Nemzeti Tanács, valamint helyileg a Podkarpatszka Rusz Nemzeti Tanácsát, amely első memorandumában kinyilatkoztatta, hogy magát az önrendelkezéssel és önkormányzattal bíró összes ruszin terület egyetlen törvényes képviselőjének tartja. Az autonóm kormány hivatalos neve Podkarpatszka Rusz Minisztertanácsa, miniszterelnöke Bródy András, az Autonóm Földműves Szövetség elnöke lett. Bródy Ungváron kijelentette: kormánya minden tőle telhetőt megtesz annak érdekében, hogy egységes szabad államban egyesítse a ruszin területeket a Poprád folyótól a Tiszáig. Megbízottait elküldte Berlinbe, Komáromba és Budapestre is. A szintén kormánytag Fenczik István, az ún. „a feketeinges kárpátorosz fasiszták” vezetője szerint „Munkácstól Kamcsatkáig az oroszország egysége”, a „Poprádtól a Tiszáig terjedő területekről senkinek se engednek át egy tapodtat sem”. Hivatkozás? A Ruszin Nemzeti Tanács népszavazást követelt a terület sorsáról. 1938. október 26-án Bródyt hazaárulás vádjával letartóztatták, a csehszlovák kormány lemondatta többek között Fenczik István minisztert is.

Amikor Németország Csehszlovákia felszámolására készült, a német kormány bizonyos feltételek teljesítése esetén engedélyezte a magyar kormánynak Kárpát-Ukrajna, azaz Kárpátalja megszállását és bekebelezését. Ezen feltételek egyike volt, hogy Magyarország számoljon Kárpátalja területén a német közlekedési szükségletekkel.⁶ 1939. március 15-én a német csapatok bevonultak Csehországba és Morvaországba. Szlovákiában német ellenőrzés és védelem alatt álló állam jött létre. A kárpát-ukrán kormány élére Volosint nevezték ki, aki kijelentette, hogy ragaszkodik az Első Központi Ukrán Nemzeti Tanács határozata értelmében Kárpáti Ukrajna etnográfiai integritásához, a néprajzi határokhoz, elutasítja a népszavazást. Volosin kárpátukrán államát, amelynek új központja Huszt lett, a hitleri Németország konzuli képviselő fenntartásával ismerte el. A gyakorlati jelentőségtől megfosztva, 1938. november 22-én Prágában jóváhagyták a Podkarpatszka Rusz autonómiájáról szóló alkotmánytörvényt.

A kárpátaljai magyarok abban bíztak, hogy eredményesen beleszólhatnak a dolgok menetébe. A magyar hazához való visszatérés eufórikus érzése mellett megjelent egy másféle hang is. Miről is van szó? Az első világháború után megszületett egy addig nem létező politikai terület, amely ezután különböző hivatalos neveken futott az épp aktuális rendszer függvényében. Volt erdélyi, felvidéki gondolat, regionális összetartozás, ugyanakkor addig nem létezett Kárpátalja tekintetében. A kárpátaljaiság gondolata viszont meglepően gyorsan teret nyert, amihez elsősorban a magyarok ragaszkodtak. Hiszen a korszak irredenta mozgalmainak hatására nagymértékben felszínre került a „mindent vissza” gondolat, azaz a Trianonban elcsatolt területek visszacsatolásának eszménye.

A kárpátaljai magyarok önálló pártpolitikát folytattak, külön pénzügyi támogatást kaptak Magyarországról. Magyarország mindent megtett Kárpátalja egészének visszaszerzése érdekében. 1938 őszén Kozma Miklós irányításával diverziót szerveztek az ún. „Rongyos Gárda” bevetésével, ugyanakkor az ukránok fegyverrel is törekedtek céljaik eléréséhez, megjelentek fegyveres csoportok, pl. a Szics Gárda alakulatai. Terrorakciókat hajtottak végre Kárpátalja magyar lakossága ellen.⁷

A pontos hadi eseményeket és részleteket mellőzve a konkrét tények a következők: Hitler 1939. március 12-én közölte Sztójay Döme berlini követével, hogy amikor a német csapatok megszállják Szlovákiát, a magyar csapatok elfoglalhatják Kárpátalját. A döntő események 1939 tavaszán zajlottak. A magyar hadsereg március 15-én bevonult Kárpátaljára, a kárpát-ukrán kormány a németek közbelépését kérte, erre azonban nem került sor, hiszen előzőleg már engedélyezték az akciót. A magyar csapatok 10 700 négyzetkilométeres, 550 000 fős lakosságú területet foglaltak el.

A ruszinlakta területeket a vármegyerendszertől elkülönülő közigazgatási terület, az Ungvár székhelyű Kárpátaljai Kormányzóság egyesítette. Külön érdekessége ennek a területnek, hogy nem voltak mindenütt szabályosan meghúzott határok, éspedig amiatt, hogy egy-egy település két-két közigazgatási területhez is tartozhatott. Így például Ungvár a kormányzóság és ezen belül az ungi közigazgatási kirendeltség székhelye, valamint Ung vármegye székhelye is volt, Munkács pedig a kormányzóság beregi kirendeltségének székhelye és a Beregszász székhelyű Bereg vármegyének is része volt. Tanügyigazgatás tekintetében a határ akár az iskolaépület fala is lehetett; tannyelvtől függően a kassai, a szatmárnémeti vagy a kárpátaljai tankerülethez tartozott.

4. A Kárpátaljai vasúti revízió

A korábbiakban említettük, hogy 1939 kora tavaszán a kárpátaljai területi revízió megtörtént. A visszacsatolással újabb vonalakkal gyarapodott a magyar vasúthálózat, valamint új vasútvonalakkal is gazdagodott a térség.

A következőkben mindezen vasútviszonyok alakulásának gazdasági hátterét vázoljuk fel. Lényegében 1872 és 1919 között alakult ki a kárpátaljai vasúthálózat, amíg Kárpátalja a történelmi Magyarország szerves része volt.

Az 1939 márciusi terület visszacsatolás után a magyar kormányzat jelentős vasúti fejlesztéseket is kezdett és 1939–1943 között összesen 22 millió pengőt költött erre a célra. Az összeg nagyságát érzékelteti, hogy ezt megelőzően a csehszlovák vezetés a Felvidéken és Kárpátalján a Trianoni döntés óta eltelt közel húsz év alatt átszámítva összesen 26 millió pengőt költött hasonló célokra.

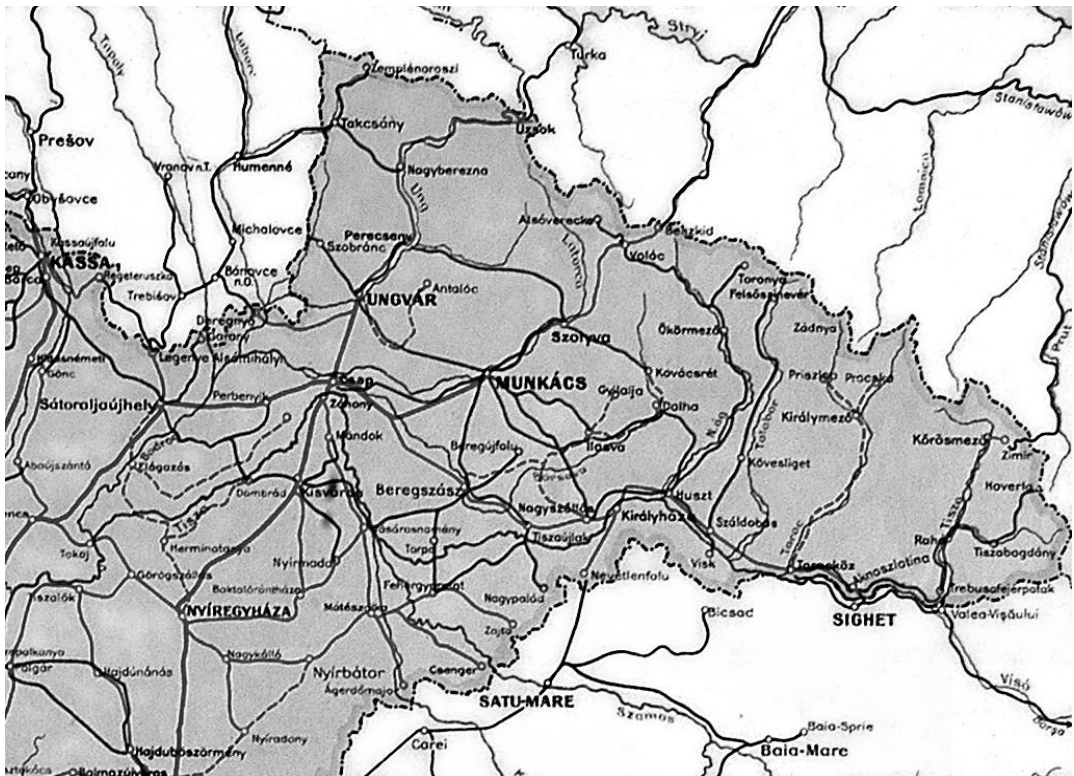
Új munkaalkalmat teremtve ismét üzembe helyezték Perecseny járási székhelyen az ún. erdei vasút ipartelepét és javítóműhelyét, valamint kiegészítették a Turja-völgyi vasút mozdony- és kocsiparkját. 1939 nyarán 12 km erdei vasutat építettek a Bustyaházi Erdőigazgatóság területén, közel 3000 embernek munkaalkalmat biztosítva.⁸

A magyar vasúti beruházások közt Kárpátalja tekintetében a legfontosabb a Taracköz és Aknaszlatina közötti pálya megépítése volt, amellyel az ún. „aknaszlatinai sóvidéket” kapcsolták be az országos vonalhálózatba. Erre azért volt szükség, mert a Huszt–Körösmező-országhatár vasúti fővonal Taracköz községnél átlépte a Tisza folyót és annak bal partján, román területen haladt tovább és Máramarossziget érintése után csak Terebesfejérpatak község előtt tért vissza Kárpátaljára. A korábbi kárpátaljai csehszlovák-román, de az új magyar-román határ is elvágt a Máramarosszigetről kiágazó Máramarosi HÉV aknaszlatinai normál nyomtávolságú vonalát és megszakította az összeköttetést a sóvasút keskeny

nyomtáVú pályáján is. A magyar kormány 1939 tavaszán döntött a Taracköz és Aknaszlatina közötti vasútvonal megépítéséről, amelynek terveit a MÁV Építőfelügyelőség készítette el. Összesen 320 ezer m³ földet mozgattak meg, a munkában mintegy 1200 kubikos és 1000 munkás vett részt. A 16,9 km hosszú pályát a MÁV Építőfelügyelőség fektette le.⁹ Más adat szerint 13 km hosszú vasút épült, ahol a környék szinte valamennyi, szám szerint 2600 munkását csaknem állandóan foglalkoztatták, összesen 380 ezer m³ földet mozgattak meg.¹⁰ A vasúton hat híd épült, ezek közül a leghosszabb 49,48 méter volt. A pályán 16 esőáteresztőt, egy kisvasúti alul-, illetve egy közúti felüljárót létesítettek.

2. térkép. Kárpátalja vasúthálózata 1939.

Map 2. Kárpátalja's railway network in 1939

Forrás: Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum Fotótára

Az új vasútvonal hegyvidéki jellegű volt, nagy része 10 ezreléknél nagyobb emelkedéssel (a legnagyobb 15-tel) épült, a legkisebb ívsugara 300 méter volt. A beruházásra összesen 3,17 millió pengőt fordítottak. A pálya 1939 júliusától hat és fél hónap alatt készült el, és 1940. február 15-én indult el rajta az első ún. „sóvonat”. A kivitelezés tehát rövid ideig tartott, pedig a munkálatokat őszi esőzések, zord téli időjárás és egyéb nehézségek is hátráltatták. A vasútvornak a teherforgalom, elsősorban a sószállítás szempontjából volt jelentősége, ugyanis viszonylag csekély személyforgalmat bonyolított le.¹¹ A pálya úgy lépett be Aknaszlatina területére, hogy nagy ívvel elérte az állomás eredeti vágányhálózatát. E megoldással lehetővé vált a korábbi vasúti berendezések és iparvasúti csatlakozások további használata.¹²

A Tisza jobb partján, Aknaszlatina–Nagybocskó–Tiszalonka–Terebesfejpatak között a pályát később nem építették tovább, mert a második bécsi döntéssel a Tisza bal partján

húzódó vasútvonal a legfontosabb állomással, Máramarosziget várossal együtt visszakerült Magyarországhoz.¹³ Ezzel Budapestnek és Magyarország középső részének ismét közvetlen csatlakozása lett Szatmárnémeti és Királyháza vasúti csomópontokon keresztül Kárpátaljával. A volt Máramarosi Sóvasút forgalma újraindult, ezért Aknaszlatina ún. átmenő állomás szerepet kapott. jelentősen javította a Felső-Tisza-vidék közlekedési viszonyait a magyar kormányzat által épített és 1941 decemberében megnyitott új Tisza-híd, amely Máramaroszigetet és Aknaszlatinát kötötte össze.

A politikai és háborús eseményeket mellőzve említjük meg a kárpátaljai vasútvonal nagy jelentőségét, hiszen az 1943–44 telén a német és magyar csapatok helyzete a szovjet keleti fronton katasztrofálissá vált. 1943 végén a Kárpátok előterében harcoló magyar könnyű hadosztályt a partizánok szétszórták. Katonáink a zord időjárásban nagy veszteségekkel, emberfeletti megpróbáltatásokkal küzdötték át magukat a Kárpátok hágóján. A taracvölgyi erdei vasút gyűjtötte össze őket és szállította le a Kárpátokból a hadianyag megmaradt részével együtt.¹⁴

5. Összegzés

A magyar vasutak területére a második világháború alatt mintegy 4,5 ezer tonna bomba esett, sok tüzérségi lövedék csapódott be, rengeteg épületet és más infrastrukturális létesítményt robbantottak fel, vágányokat romboltak szét és szedtek fel, a járművek nagy részét tették használhatatlanná vagy hurcolták el, hidakat, alagutakat tettek tönkre. Hogy jön ide, az összegzésbe a 2. világháború?

Teljesen elpusztult, vagy erősen megrongálódott a vasúti épületek 45%-a, a távközlő berendezések 82%-a, a biztosító berendezések 70%-a. A vontatójármű állomány 89%-a, a személykocsik 85%-a, a tehervagonok 86%-a volt veszteség, részben összeroncsolódás, részben elhurcolás következtében. A vasutak háborús kárait 1945 végén 2,6 milliárd, 1946-ban 2,8 milliárd aranypengőben adta meg a kimutatás.¹⁵

A második világháborút lezáró párizsi békekonferencia 1947. február 10-én megsemmisítette a bécsi döntések, valamint az egyéb területgyarapodási határozatokat és az 1920. június 4-én aláírt trianoni békediktátumban rögzített határokat hagyta jóvá, amellyel kialakult Magyarország jelenlegi államhatára vasúti hálózatának és infrastruktúrájának visszarendezésével együtt.

JEGYZETEK

1. Unyi Béla (1989): Vasúthálózatunk alakulása 1914-től napjainkig. Közlekedési Múzeum. Budapest, 11. old.
2. Czére Béla (2000): Magyarország közlekedése a 20. században I. Budapest, 64. old.
3. Miszlay Zsolt (2009): Magyarország vasúthálózata Trianon tükrében. In. VIKEK Évkönyv, Szeged–Kaposvár, 278. old.
4. Bárdi Nándor (1999): A szupremácia és az önrendelkezés igénye. Javaslatok, tervek, az erdélyi kérdés rendezésére (1918–1940). In. u. ő. szerk.: Források és stratégiák. Pro Print Kiadó. Csík-szereda.
5. Miszlay Zsolt (2008): A magyar vasúthálózat alakulása és gazdasági következményei Trianon és a területrevíziók tükrében. In. Társadalom és gazdaság – új trendek és kihívások. Baja, 313. old.
6. Lovas Gyula (szerk.) (1996): Magyar vasutak a II. világháború éveiben. MÁV. Budapest. 55. old.
7. Kovács László (főszerk.) (2000): Magyar vasúttörténet. MÁV Rt. Budapest. 13. old.
8. Botlik József (2005): Mit tett a magyar kormányzat Kárpátalja népeiért? In. Együtt. A Magyar Írószövetség Kárpátaljai Írócsoportjának folyóirata. VII. évf. 2005/2. Ungvár. 73–91. old.

9. Horváth Ferenc: A magyar vasút építkezései a két világháború közötti időszakokban (1915–1944). In. Kovács László (főszerk.): Magyar vasúttörténet 1915-től 1944-ig. V. köt. Budapest. 137–138. old.
10. Kárpátalja népéért (A magyar kormány egyéves munkája). Mi történt eddig Kárpátalján? Ungvár, 1940. március hó. Kiadja a Kárpátaljai Terület Kormányzói Biztosi Hivatala, 8. old.
11. Horváth F. (1997): i. m. 138. old.
12. Benes, Karel (1996): Vasúti közlekedés Kárpátalján. Budapest. 47. old.
13. Thirring Lajos (1940): Terület és népesség. In. Magyar Statisztikai Szemle, 8–9.sz. 663., 670. old.
14. Kovács L. (2000): 14. old.
15. Kovács L. (2000): 26. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bárdi Nándor (1999): Aszupremácia és az önrendelkezés igénye. Javaslatok, tervek, az erdélyi kérdés rendezésére (1918–1940). In. u. ő (szerk.): Források és stratégiák. Pro Print Kiadó. Csíkszereda.
- Benes, Karel (1996): Vasúti közlekedés Kárpátalján. Budapest.
- Botlik József (2005): Mit tett a magyar kormányzat Kárpátalja népeiért? In. Együtt. A Magyar Írószövetség Kárpátaljai Írócsoportjának folyóirata. VII. évf. 2005/2. Ungvár.
- Czére Béla (2000): Magyarország közlekedése a 20. században I. MÁV. Budapest.
- Gergely Jenő–Pritz Pál (1998): A trianoni Magyarország, 1918–1945. Budapest.
- Horváth Ferenc (1997): A magyarországi vasúthálózat változásai a két világháború közötti időszakban (1920–1944). In. Kovács László (főszerk.): Magyar vasúttörténet 1915-től 1944-ig. V. köt. Budapest.
- Keleti Dénes: A megcsonkított államvasutakról. In. MMÉE Közlönye 55. kötet. 26. sz.
- Kovács László (főszerk.): Magyar vasúttörténet. MÁV Rt.
- Kárpátalja népéért (A magyar kormány egyéves munkája). Mi történt eddig Kárpátalján? Ungvár, 1940. március hó. Kiadja a Kárpátaljai Terület Kormányzói Biztosi Hivatala.
- Lovas Gyula szerk. (1996): Magyar vasutak a II. világháború éveiben. MÁV Rt. Budapest.
- Miszlay Zsolt (2009): Magyarország vasúthálózata Trianon tükrében. In. VIKEK Évkönyv, Szeged–Kaposvár.
- Miszlay Zsolt (2009): A magyar vasúthálózat alakulása és gazdasági következményei Trianon és a területrevíziók tükrében. In. „Társadalom és Gazdaság – új trendek és kihívások” EKF Műszaki és Gazdálkodási Fakultás Gazdaságtudományi Intézet. Baja.
- Magyar Statisztikai Közlemények 1920–1944. Magyarország Vasutainak Állapota.
- Magyar Vasúttörténet 1846–2000. (2000) MÁV Rt. Budapest.
- Majdán János (1987): A „vasszekér” diadala. Budapest.
- Mezei István szerk. (2005): A magyar vasút krónikája a XX. Században. MÁV ZRt. Budapest.
- Thirring Lajos (1940): Terület és népesség. In. Magyar Statisztikai Szemle, 8–9. sz.
- Unyi Béla (1989): Vasúthálózatunk alakulása 1914-től napjainkig. Budapest.

BARTÓK BÉLA*

A ROZSNYÓI EGYHÁZMEGYE TANÍTÓINAK ÉS PAPJAINAK 1938-AS PETÍCIÓJA

THE PETITION OF HUNGARIAN PRIESTS AND MASTERS IN 1938 IN THE DIOCESE OF ROZNAVA

ABSTRACT

The First Vienna Awards in 1938 was not only a political challenge but also a cultural challenge for the Hungarian minority of the former Czechoslovakia. The Hungarian language education had got a chance to progress free after twenty years of the disadvantage. We tried to make a reconstruction on the momentary state of the Hungarian catholic elementary schools with help of a source that was made in 1939 in the centre of the Diocese of Roznava. It took a short overview about the former gravamens of the minority schools and the Catholic Church, on the conflicts of the change of the state power. The priests and the masters of the archdeaconry of Torna wrote their requests and sent their petition to the Ministry of Religion and Education. The requests concerned to the social conditions of the priests and the masters, who lived between difficult circumstances in the first Republic of Czechoslovakia. before the recapture. This snapshot shows the privity of the rural intelligence and origins and characteristics of their nationalist and clerical ideology.

Az 1920-ban aláírt trianoni béke nagy próbatételt jelentett a magyarországi katolikus egyháznak, mert az egyházmegyékből 13 az új határokon kívülre került, csak 4 maradt egészben, és 13 egyházmegyéjét több részre osztottak fel. Egyházkormányzati szempontból a magyar részről csonka egyházmegyék sorsa okozta a legtöbb gondot a két világháború között, az első bécsi döntés pedig mind az egyháznak, mind az oktatásügynek nagy kihívást jelentett. A következő dolgozat a rozsnyói egyházmegye visszafoglalt részén élő magyar nyelvű katolikus papoknak és katolikus elemi iskolai tanítóknak a magyar kormányhoz írott kérvényének elemzése során megpróbálja rekonstruálni a katolikus papok és tanítók korábbi sérelmeit és azokat a kéréseit, amelyeknek teljesítését az anyaországtól várták. Forrásként a Putnoki Római Katolikus Plébánia irattárában talált okmányokat használtuk fel, amelyek iktatási számmal ellátva helyben találhatók.¹ A kérvényt a tornaújfalui plébános küldte el egy levél kíséretében a putnoki plébánosnak, aki röviden válaszolt rá. Legfontosabb célkitűzésünk az volt, hogy bemutassuk, milyen érzelmekkel, és igényekkel tekintett a Felvidék egy részének intelligenciája a magyar fennhatóság visszaállítása elé.

A rozsnyói püspökség az esztergomi érsekség területén az 1776. január 15-én kiadott pápai bullával jött létre. Területe akkor kiterjedt Gömör, Nógrád, Torna, Szepes vármegyékre és Kishontra. 1804-ben az egri érsek joghatósága alá került. Az egyházmegyének 1860-ban 141 797, 1900-ban 191 427 római katolikus híve volt. Nemzetiségi szempontból a századfordulón a 99 plébániából 51 volt tiszta magyar, 18 magyar-szlovák, 18 tiszta szlovák, 10 szlovák-német és 2 tiszta német. 1920-ban az egyházmegyéjét majdnem teljes egészében Csehszlovákiához csatolták. A Magyarországon megmaradt 19 plébániát 5 esperesi kerülettel helynökségbe szervezték, amelynek helynöke előbb Tornay János sajpőpüspöki plébános,

* Főiskolai docens, Eger, Eszterházy Károly Főiskola, Modernkori Magyar történelem Tanszék.

majd Pájer János² putnoki plébános volt. A csehszlovákiai részen a püspöki szék Balás Lajos 1920-ban történt halála után a magyar kormány erőfeszítései hatására üres maradt, a szlovákiai részt apostoli kormányzók irányították. XI. Pius pápa 1937. szeptember 2-án kiadott *Ad ecclesiastici regiminis incrementum* kezdetű bullájával a felvidéki egyházmegyei határokat az államhatárhoz igazította. A felosztott rozsnyói és kassai helynökségeket összevonta, Kassai-rozsnói Apostoli Kormányzósággá alakította, közvetlenül Róma irányítása alá helyezte, amelynek vezetésével Serédi Jusztinián esztergomi hercegprímást bízta meg, aki az ügyintézkést Mészleányi Zoltán esztergomi kanonoknak, címzetes püspöknek adta át, ő pedig helyi megbízottjává Pájer Jánost nevezte ki. Az 1938-as év Magyarországon az Eucharisztikus Világkongresszus megrendezésével és Szent István király megünneplésével telt el, ősszel pedig a Csehszlovákiával szembeni területi követelések hangja erősödött meg. 1938. november első napjaiban a bécsi döntés után a Vatikán üdvözölte a területi változást, és rögtön kiterjesztette az esztergomi érsek joghatóságát a visszafoglalt területre. A rozsnyói egyházmegye újraegyesítése azonban különböző okok miatt majdnem egy évig még elhúzódott.

1918 után a csehszlovák kormány a többségi szlovák településeken megszüntette a magyar nyelvű iskolákat, de 1919-ben törvényt hoztak arról, hogy 40 kisebbségi tanköteles gyermek esetén kisebbségi iskolát kellett volna létesíteni, ezt a törvényt azonban Szlovákiában és Kárpátalján sosem léptették életbe. Egy 1920-as törvény alapján a magyar pedagógusoknak 1923 végéig szlovák nyelvből és állampolgári ismeretekből vizsgát kellett tenni és ebben az évben alakult meg a Slovenská Liga nevű államilag támogatott kulturális egyesület, amelynek célja Dél-Szlovákia teljes elszlovákosítása volt. A szervezet színmagyar településeken is szlovák nyelvű iskolákat alapított és tevékenységének eredményét mutatja, hogy 1922-ben a Felvidéken 845 magyar iskola volt 94 175 tanulóval, 1925-ben már csak 806 iskola 91 627 tanulóval. 1922-ben Prága a hatosztályos elemi iskola helyett bevezette az egységes nyolcosztályos általános iskolát, de ennek megvalósítása is nehézségekbe ütközött magyar többségű vidékeken. A problémát csak súlyosbította, hogy a magyar elemi iskolák többsége felekezeti iskola volt, amelyek emiatt még mostohább helyzetben voltak, hiszen sokszor szűkös és egészségtelen épületekben működtek, egytanerős, osztatlan, túlszűfolt intézmények voltak, de talán éppen ezért nagyobb gondot fordítottak a nemzettudat fenntartására, erősítésére és így kettős hivatást láttak el.³ 1921 májusában alakult meg a Szlovenszkói Általános Magyar Tanítóegyesület, amely érdekvédelmi és módszertani lapja, a Magyar Tanító segítségével aktív kisebbségvédelmi tevékenységet fejtett ki.

A visszacsatolt északi terület főbb közoktatási adatai 1938-ban a következők voltak. A 102 óvoda közül 13 volt katolikus, az 1236 elemi iskola közül pedig 399, ami 32,2%-ot jelentett. A katolikus egyház tartott fenn a 47 polgári iskolából 6-ot, a két óvóképzőből egyet, a 7 tanítóképzőből egyet, a 19 középiskolából hármat, a 3 ipari szakiskolából egyet, a 6 egyéb szakiskolából egyet, az 5 kereskedelmi szaktanfolyamból hármat és a 4 hittudományi főiskola közül is 2 katolikus volt. Az 1489 oktatási intézményből 430 volt katolikus tulajdonban, ami 28,9 %-ot jelentett. A tanulókat tekintve a 177 719 tanulóból 111 535 fő (62,5%) tanult katolikus iskolában, akik között a 142 825 elemi iskolásból 92 772 (65%) járt katolikus intézménybe.⁴

Drozdy Gyula a híres pedagógus és oktatáspolitikus lelkesen ünnepelte az első bécsi döntést, Kósa Kálmán minisztériumi osztályfőnök csodáról beszélt, és rögtön megfogalmazták a két hónappal korábban elkezdődött tanévre való tekintettel a felvidéki iskolák munkájának folytatásához szükséges irányelveket, vagyis a szakemberek azonnal hozzáláttak az iskolaügy rendezéséhez. A következő hetekben Magyarországon egymást érték a helyzetelemzések, tervek, sőt, sürgősen elkezdődtek a kinevezések és áthelyezések, mert a leggyorsabb felmérések szerint a pedagógusállások mintegy 25%-a betöltetlen volt. A Felvidéken egymás után ültek össze a 7 tankerület tanítóegyesületeinek gyűlései, amelyek

összefoglalták a csehszlovákoktól elszenvedett sérelmeiket és megfogalmazták a magyar kormánnyal szembeni kéréseiket. 1939. január 2-án a helyi tanítóegyesületek képviselőiből álló Felvidéki Általános Magyar Tanítóegyesület vezetősége helyzetelemzés céljából értekezletet tartott Komáromban. A testület elhatározta, hogy az egyesület nevében egy öttagú küldöttség keresse fel a kultuszminisztert és a Felvidék miniszterét, hogy egy emlékiratot nyújtson át a magyar tanítók kívánságairól és céljairól. „Az értekezlet ezután állást foglalt a tanítóságot érdeklő erkölcsi, anyagi és szociális kérdésekben, s fölhatalmazta a miniszterlátogató küldöttséget, hogy szorgalmazza illetékes helyen a tanítói illetmények végleges rendezését, a tanítók betegsegélyezését, a kedvezményes vasúti igazolványok kiadását, az igazgatói díj felemelését s annak a nyugdíjba való beleszámítását, a természetbeli járandóságok újraértékelését, a tanítói és kántori javadalmak elválasztását stb.”⁵ A rozsnyói egyházmegye tanítóinak kérvénye tehát nem volt előzmények nélküli, mert beleilleszkedett a tanítógyűlések sorába, legfeljebb abban különbözött, hogy az egyházi iskolák pedagógusai és a papok közösen fogalmazták meg kéréseiket.

1938. december 29-én a rozsnyói egyházmegye visszacsatolt részének papjai és tanítói gyűlést tartottak Rozsnyón. A gyűlés választott elnöke, mint a legidősebb résztvevő, Bencsik Sándor⁶ tornaújfalui (Turnianska Nová Ves) esperes, az előadó viszont Kovács Gyula⁷ tornagörgői (Hrhov) plébános, pápai kamarás volt. A gyűlés jegyzőjének Béres Gábor⁸ szádalmasi (Jablonov nad Törnou) plébánost választották meg.

„A rozsnyói egyházmegye felszabadult részeinek papsága és tanítósága közös értekezletet tartott. Az értekezlet kifejezte örömét, hogy az anyaország papságával és tanítóságával újból együtt dolgozhat, s megbízott bennünket, hogy örömünket és mély tiszteletünket méltóságod nemes személye előtt kifejezésre juttassuk. Kegyeskedjék ezt a pap és tanító testvérek tudomására hozni”⁹ – írta a tornaújfalui esperes 1939. január 4-én kelt levelében, de a dokumentumban szereplő személyek alapján úgy tűnik, hogy ez a rendezvény első sorban a tornai katolikus tankerület papjainak és tanítóinak megmozdulása volt.

Megtárgyalták a tanítókat és papokat érintő kérdéseket, és úgy határoztak, hogy kéréseiket a magyar kormány elé terjesztik. „Teszi (ti. a gyűlés) ezt azon az alapon, hogy a Felvidék visszatérése alkalmával ismételten hangsúlyozta a magas kormány, miszerint a visszatérő magyarság nem kerülhet rosszabb helyzetbe mint volt.”¹⁰ Ez a megjegyzés nemcsak az első csehszlovák köztársaságnál sok tekintetben konzervatívabb magyar állam megnyugtató ígéretére emlékeztette a minisztériumot, de a felvidéki tanítók károsabb intézkedésektől való féltését is tükrözte. Előbb gyűjtsük össze a petícióból kiszűrhető sérelmeket, majd érdemes sorra venni a megőrzendőnek gondolt csehszlovák intézkedéseket végül kitérni az új és konkrét kérésekre.

A papság korábbi helyzetéről több félmondatból vagy megszüntetni kívánt jelenségből következtethetünk. Elsőként arra derült fény, hogy Bubnics Mihály¹¹ püspök a magyar iskolák és egyesületek védelmezője és követeléseinek támogatója volt a csehszlovák elnyomás idején, majd a következőkben jogi kérdések merültek fel. Súlyos konfliktust okozott szerintük, hogy 1919 után a Szlovák Liga több településen a katolikus egyház épületeit kisajátítva állami iskolát alapított. A petíció hangsúlyozta, hogy „az elmúlt 20 év alatt a hitvallásos iskolák voltak azok, amelyek a magyar kultúra igazi fellelőjének számítottak”,¹² éppen ezért a csehek nagyobb anyagi hozzájárulást írtak elő a felvidéki hitközségeknek. Ez a pont közvetetten elismeri a felvidéki magyar reformátusok és evangélikusok helytállását is. A dokumentum szerint a saját iskolák fenntartása illetve új iskolák építése miatt 1938 előtt sok egyházközség eladósodott. Emlékeztettek a csehszlovákiai magyar tanítók hősies munkájára, akik a demokratikusabb államban sem voltak jobban megbecsülve anyagilag mint világi kollégáik, mert pl. a bizonytalan kántori jövedelmet is beleszámították jövedelmükbe. Az is hátrányos volt, hogy az igazgatói munkát nem az állam fizette, ráadásul nem számított bele a

nyugdíjba sem. A csehszlovákiai földreform kedvezőtlenül érintette a rozsnyói egyházmegyét is, mert sok helyen sértette a kegyúri köteleességeket, ami a templomok fenntartását nehezítette meg. Az ünnepek semmibevételét jelentette, hogy Csehszlovákiában a tisztviselők vasárnap is dolgoztak. Nehezményezték a munkánélküli segélyezést és a piaci alapon működő társadalombiztosítási rendszert, amelynek következménye lett pl. biztosítói székházak építése. Sérelmezték, hogy korábban a felekezeti megoszlást nem vették figyelembe, és alig alkalmaztak katolikus vallású pedagógusokat más iskolákban, ahol katolikus diákok tanultak. Az oktatást ért sérelmek között kiemelt helyen szerepelt a rozsnyói gimnázium helyzete, amelyet 1656-ban alapítottak, 1776-tól premontrei szerzetesek vezettek, 1919-ben csehszlovák állami reál-gimnázium lett, 1938 őszén pedig magyar királyi állami gimnáziummá nyilvánították. A losonci gimnázium hovatarozása is szóba került, pedig az református egyház intézményéből lett ugyancsak állami reál-gimnázium 1919-ben.

Kevésnek tűnik, de szó volt néhány olyan csehszlovák újításról, amelyet kisebb-nagyobb változtatásokkal elfogadhatónak tartottak volna 1939-től is. Kiderült, hogy a huszita szellemű és a keresztény gondolkodástól távol álló prágai kormány kénytelen volt elismerni a tisztán egyházi házasság érvényességét vagyis a fakultatív házassági anyakönyvezést. A vallásváltoztatás jogáról szólt a 1925. évi 96. csehszlovák törvénycikk, amely 13 évvel később is megfelelt volna a katolikus egyház érdekeinek. Úgy tűnt, hogy a nyolc osztályos elemi oktatás is bevált a Felvidéken, és a csehek idejében működő polgári iskolákat is korszerűnek tekintették. A kongrua esetében a régi állam is biztosította a jövedelem kiegészítést és a káplánok szolgálati évét is beszámították, korpótléket is kaptak és a szemináriumi tanárok jövedelmét is kiegészítették. Fontos eredmény volt, hogy a cseh uralom alatt nyugdíjat kaptak a papok, de a nyugdíj illetményt az állami pénztárba kellett befizetni, ami az Olmützhoz közeli morvaországi Prerovban (Prerau) volt. A papi betegsegélyező pénztárba fizették a járulékot és a szervezetnek több ingatlana, papi háza volt a Felvidéken. A hivatalos írásbeli ügyintézkést portómentesség jellemezte, ami viszont kedvező volt mind a papság mind a tanítók számára. A résztvevők érzéseit legtömörebben talán a következő mondat fejezte ki: „Amit az ellenséges érzelmű cseh állam megadott a magyar papságnak, azt joggal kérhetjük magyar hazánktól is!”¹³

A kérések részletezése természetesen a legnagyobb részét tette ki a kérvénynek és nehéz külön választani a kizárólag papokra és a kizárólag tanítókra vonatkozó igényeket, mert a falusi papok és a tanítók életszínvonala hasonló volt. A papok és tanítók egyhangúlag kérték Bubnics Mihály püspök megerősítését, aki 1925-től apostoli kormányzóként címzetes püspöki rangban irányította a rozsnyói egyházmegyét. Róma 1939 júliusában nevezte ki tényleges rozsnyói püspöknek és október 1-jén iktatták be. A rozsnyói gyűlés a fakultatív házasságkötés helyeslése ellenére az egyházi házasság kizárólagosságát, a polgári házasság eltörlését kérte, ami konzervatívabb nézetnek tűnt a régi csehszlovák gyakorlatnál, akárcsak az is, hogy ne csak az egyházi hanem a világi iskolákban is tűzzék ki a keresztet a tantermekben.

Többször is elhangzott, hogy a felszabadult lakosságon belül 72% a katolikusok aránya, de a statisztikai adatok szerint 1910-ben 60,7%, (görög katolikusokkal együtt 62,9%) 1938-ban 62,3% (a görög katolikusokkal 69,1%) volt a visszafoglalt területen a római katolikusok aránya, a trianoni Magyarországon pedig 1930-ban 64,9% (a görög katolikusokkal 67,2%).¹⁴ Azt is megjegyezték, hogy a zsidóknak lehetőségük volt, hogy maguk ellenőrizhessék a saját vallásukhoz tartozó tanulókat, ezért a katolikusok is ezt kérték. A nyolc-osztályos elemi iskolát úgy tudták volna elfogadni a gyűlés résztvevői, ha a tanulók falun csak októbertől májusig látogatták volna, az utolsó két évfolyamon pedig gazdasági ismereteket tanultak volna. Az egyház növekvő befolyását tükrözte az a kérés, hogy „Az egységes iskolatípus ne a vallási színezet nélküli állami vagy községi iskola legyen, hanem a

keresztény iskola.”¹⁵ A világi iskolákat eszerint magániskolákká kellene nyilvánítani, vagyis a gyűlés saját fegyverét akarta használni a szekularizált oktatással szemben. A Szlovák Liga által elvett ingatlanokat visszakérték, és ha nincs elég szlovák anyanyelvű tanuló, az egyesület épületeit is igénybe akarták venni. Dicséretes dolog volt, hogy szót emeltek a szlovák iskolák fenntartásáért is Horthy kormányzó és Imrédy miniszterelnök ígéreteihez hasonlóan, de kétséges, hogy ennek nagy hatása lett volna.

Az egyházi iskolák fokozott támogatását kívánták a hollandiai minta szerint,¹⁶ az egyházközségi adósságok rendezését pedig szintén a magyar államtól várták. A katolikus tanítóknak az állami alkalmazottakkal egyenlő bérezést óhajtottak nemzetmentő munkájuk elismeréseképpen. Fontosnak tartották hangsúlyozni, hogy felül kell vizsgálni a csehszlovák földreform egyházra hátrányos következményeit, nem lehet a mindenkori földbirtokos kedvének kiszolgáltatva a kegyúri terhek viselése és a birtokhoz kössék hozzá az egyháztámogatási köteleességeket. Szociális téren elsőként a családi bért javasolták XII. Leó és XI. Pius pápák enciklikái alapján és nagyszabású közmunkákat a nincsteléneknek, amit szerintük valódi szociális gondoskodással kell ötvözni. Kívánták a katolikus egyesületek állami támogatását és azt, hogy a katolikus vallású leventéknek katolikus oktatója legyen. A papok nyugdíjának biztosítása érdekében szóvá tették, hogy vissza kell szerezni a csehszlovák biztosítóhoz befizetett nyugdíjárulékokat és a preraui biztosító házaiba kedvezményes ellátást kell biztosítani. A párbér (a házaspárok éves egyházadója) rendezése szintén anyagi kérdés volt és többször is kifejezték nemtetszésüket amiatt, hogy olyan terv is van, hogy a papoknak és a tanítóknak földműveléssel kellene kiegészítenie jövedelmüket.

A roznayói premontrei gimnázium visszaállítását azért kérvényezték, mert ez biztosította volna leginkább a papi szeminárium utánpótlását, és ebben az esetben már arról volt szó, hogy a magyar állam adja vissza a magyar katolikus egyház kezébe a nagy hírű középiskolát, ami 1939-ben megtörtént. Losonc esetében viszont ismét a korabeli statisztikához kell fordulnunk, mert ott 1938-ban 58,2% volt a katolikusok, 19,3% az evangélikusok és csak 4,5% a reformátusok aránya,¹⁷ ami elvileg indokoltta tehette a kérést, de beérték volna a tanári karban a katolikusok számának növelésével. Elhangzott olyan kritika a magyar hatóságok ellen, hogy a nemzeti tanácsok és a katonai szervek néhány helyen katolikus tanítókat és papokat mozdítottak el szolgálati helyükről pl. Rimaszombatban, ezért ezeknek a sérelmeknek az orvoslását kérték. „A felvidéki papság komoly és megokolt panaszja, hogy az átvétel után olyan számmal helyeztek el ott tanítói és hivatali állásokba protestánsokat, amely feltűnő és visszatetsző. Egyes felszólalásokra – állítólag – illetékes helyről azt a válasz kapták, hogy a vallást nem nézik. Mindamellet kissé furcsa, hogy a vallást nem nézven mégis a nagy többségben lévő katolikusok maradnak ki.”¹⁸ – írta az egyik katolikus folyóirat.

Pájer János megköszönte a tornai kerület üdvözlét, de mivel ő is érezte, hogy lokális kezdeményezésről volt szó, fontosnak tartotta hozzátenni: „A határozatoknak véleményem szerint nagyobb súlya lett volna, ha az értekezleten a papság és a tanítóság összes képviselője megjelent volna s a határozatokat alá is írta volna.”¹⁹

1939–1941 között több miniszteri rendelet is foglalkozott a Felvidék iskolaügyével. A nem szabványosított iskolai füzetek használatától kezdve a közszolgálati alkalmazottak menettíjkedvezményén keresztül a katolikus tanítókat leginkább érintő szociális intézkedésekig mint pl. a nem állami elemi iskolai helyettes tanítók díjazása, az egyházi népiskolákban történő egyhuzamos tanítás engedélyezése, de a legfontosabb és legrészletesebb rendelkezések a kinevezésekről, áthelyezésekről az átképző tanfolyamokról, az oktatásügyi igazgatás átállításáról, az anyaországi iskolarendszerre való át- vagy inkább visszatérésről szóltak.²⁰ A tornai kerületbe is eljuthattak Teleki Pál kultuszminiszter parlamentben elhangzott szavai, amelyekben a felekezeti tanítók anyagi helyzetéről nyilatkozott és elismerte, hogy hiba volt a kántori jövedelmet beolvasztani a tanítói fizetésbe és megígérte,

hogy ezt meg fogják szüntetni. Támogatta a párbér fenntartását és emlékeztetett, hogy a felekezeti tanítókat bevitték az Országos Tisztviselői Betegsegélyező Alapba. Megemlítette, hogy a nem állami elemi iskolák pedagógusainak jövedelméből az állam 70%-ot, a fenntartók 30%-ot finanszíroznak és ígéretet tett a 30 tanuló alatti iskolák támogatására és nagy létszámú iskolák gondjainak megoldására is.²¹

1939 februárjában ismét Hóman Bálint lett a kultuszminiszter, aki programbeszédében ígéretet tett a nyolcosztályos népiskola bevezetésére, és folytatták tovább a tanítók átképző tanfolyamait.²² Kósa Kálmán miniszteri osztályfőnök a Pest vármegyei tanítók Kassán tartott szemináriumán a liberális és materialista világnézetet kárhóztatta és meghatározta a felvidéki pedagógusok számára is a magyar oktatáspolitikai irányát. „Visszacsatolt területeink iskoláiban működő tanítóink, tanáraink feladata gondoskodni arról, hogy az értelmi nevelés mellett minden iskolafajban sőt kivétel nélkül minden egyes iskolában teljes mértékben érvényesüljön a valláserkölcsi alapokra épített nemzetnevelés, a nevelésnek az a szelleme, amelynek ereje sikerrel állotta ki ezer esztendő minden viharát, megpróbáltatásait.”²³

Ha valamennyire valós képet akarunk nyerni a régió iskoláinak jellemzőiről legalább az érintett tornai esperesi kerület katolikus elemi iskoláit meg kell vizsgálnunk részletesebben. Ehhez az 1942-es rozsnyói sematizmus katolikus és nem katolikus népiskolákra vonatkozó adatait kellett feldolgoznunk, mert korábbi és későbbi forráshoz egyelőre nem jutottunk hozzá. Az akkori rozsnyói egyházmegye területén 108 katolikus elemi iskola volt, amelyekben 218 tanító dolgozott. A tornai kerület tanfelügyelője Simkó Géza esperes volt, és a 10 plébániához – Bódvaszilas, Hidvégardó, Jablonca (Silická Jablonica), Perkupa, Szádalmás (Jablonov nad Torňou), Szögliget, Torna (Turna nad Bodvou), Tornagörgő (Hrhov), Tornaszentandrás, Tornaújfalu (Turnianska Nová Ves) – 33 filia tartozott.²⁴ De iskolák szempontjából csak 42 településsel számolhattunk, mert ide tartozott Derenk, amelynek lengyel származású lakosságát 1938-tól kitelepítették, és a falu 1943-ban megszűnt. Mivel a körzet Abaúj-Torna vármegye Trianonban kettészakított tornai járását fedte le, 1938 előtt 19 község tartozott Magyarországhoz és 24 község Csehszlovákiához. Sajnos 3 évvel a visszacsatolás után az áthelyezések miatt nem lehet megállapítani, hogy 1938-ban a tanulók és a tanítók számában és az egy tanítóra jutó gyermekek átlagában milyen eltérések lehettek az anyaországi és a csehszlovákiai települések között. A kerületben néhány évvel később 21 református, 15 római katolikus (35%), 4 állami és 2 görög katolikus iskola működött. A tanulók száma 2773 volt ebből 1032 volt a katolikus, ami 37%-ot jelentett. Érdekességnek számít, hogy 16 olyan más fenntartású iskola volt, amelyben római katolikus tanulók is tanultak. A 61 tanítóból 27 fő református, 21 katolikus (34%), 11 állami és 2 görög katolikus intézményben dolgozott. A katolikus tanítók aránya nagyjából megfelelt a diákok átlagánál, mert mindkettő valamivel több volt mint egyharmad. Az egy tanerőre jutó tanulók átlaga a kerületben 45 a katolikusoknál 49 volt, ami valamivel jobban megnehezítette az ott oktatók helyzetét mint máshol. A 21 katolikus tanítóból 14 férfi és 7 nő volt köztük az 1938. decemberi petíciót tanúként aláíró Vereb Dezső, a tornaújfalui iskola igazgatója és Klempa (Dénes) Irén zsarnói (Žarnov) tanítónő.²⁵

A rozsnyói petíció további sorsa egyelőre nem ismeretes, mint ahogy arról sincs tudomásunk, mit válaszolt a kormány illetve a kultuszminisztérium a kérvényre, a forrásból mégis érezhető az az ellentmondás, amely a laikus állam alól felszabadult és a kereszténynemzeti politikai irányú államba betagozódni szándékozó papságot és tanítóságot jellemezte. Az elszenvedett nemzetiségi sérelmek fogékonnyá tette őket a nacionalista propagandára, az egyház- és vallásellenes csehszlovák intézkedések pedig egy befolyásosabb katolikus egyház vágyát keltették fel bennük, mégis lehet látni, hogy voltak a régi hatalomnak is olyan vívmányai, amelyeket érdemesnek tartottak volna megőrizni, hiszen a kérések legfőbbje az alsópapság és a falusi tanítók szociális helyzetének javítására vonatkozott. To-

vábki kutatásokat igényel, hogy beváltotta-e a Magyar Királyság a felvidéki magyar papok és különösen a magyar tanítók reményeit, mert, ahogy azt már Szabó Dezső 1911-ben megírta Tisza Istvánnak: a Himnuszt éhes hassal csak egy bizonyos ideig lehet énekelni.

1. térkép. A tornai járás és a tornai esperesség Abaúj-Torna vármegyében a 19. század végén

Map 1. District of Torna and the archdeaconry of Torna in Abaúj-Torna county in the end of the 19th century

Forrás: Pallas Nagy Lexikona. Bp., 1893–1897, I. k.)

JEGYZETEK

1. Bencsik Sándor esperes levele Pájer János protonotáriusnak, Putnoki Római Katolikus Plébánia Hivatal Irattára, (PPI) 7/1939. Köszönet Cseh István plébánosnak, címzetes kanonoknak a kutatás támogatásáért.
2. Pájer János 1874-ben született Kövecsesen (Štrkovec), a bécsi egyetemet és 1899-ben érkezett Putnokra káplánként majd rövid ideig a rozsnyói püspöki irodán szolgált, ahol szentszéki jegyző (protonotárius), püspöki titkár és káplán lett. 1913-ban nevezték ki putnoki plébánosnak, hamarosan megválasztották a kerület esperesének, 1927–1937 között volt a rozsnyói apostoli kormányzó magyarországi helynöke, 1937–1939 között az esztergomi helynök megbízottja (provicarius), rozsnyói kanonok lett. Putnokon a Társadalmi Egyesületek Szövetségének és a helyi Vöröskeresztnek volt elnöke és tagja volt Gömör-Kishont vármegye törvényhatósági bizottságának és kisgyűlésének. A háború után ismét helynökként szolgált és 1947-ben hunyt el Egerben.
3. Popély Gyula: Magyar népiskolai oktatás Csehszlovákiában (1918–1938) című tanulmánya alapján. www.adatbank.transindex.ro/regio/html/alcim-pdf66.pdf, letöltés ideje: 2010. március 20.
4. Asztalos József dr.: Közoktatás. Magyar Statisztikai Szemle (MStSz), 1938/11–12, 1130.
5. Néptanítók Lapja, 1939. 2. sz. 61–62.

6. Bencsik Sándort (1881, Fülekpilis-?) 1905-ben szentelték pappá Kassán, kápláni és hittanári szolgálat után, Torna plébánosa lett, alesperesnek és tanfelügyelőnek nevezték ki, 1926-tól Tornaújfalu plébánosa, majd püspöki vizitátor volt.
7. Kovács Gyulát (1897, Rozsnyó-1980, Tornagörgő) 1919-ben szentelték pappá Rozsnyón, utána káplán volt több községben és városban. Közben a Rákosy családnál nevelőként is dolgozott, szerkesztette a „Sajó-vidék” és az „Ifjúságunk” című lapokat, majd az egyházmegyei katolikus ifjúság moderátora, az egyházmegyei Actio Catholica vezetőségének tagja, a Szent Pál és a Szent Ágoston Egyesület vezetőségi tagja és 1934-ben Tornagörgő plébánosa, egyházmegyei cenzor, és a Szlovéniai Katolikus Magyar Ifjúsági Egyesület egyházmegyei igazgatója lett. Később pápai kamarássá nevezték ki, 1939-ben az egyházmegyei KALOT igazgatója lett, tovább vezette a helyi AC-t. 1949-ben letartóztatták mint Mindszenty bíboros csehszlovákiai megbízottját, de betegsége miatt szabadon engedték és felmentették. Tornagörgőn élt haláláig.
8. Béres Gábort (1899, Bódvavendégi -?) is Kassán szentelték pappá 1920-ban, több községben volt káplán, 1932-ben Száldalmás plébánosa lett.
9. Bencsik Sándor levele Pájer Jánosnak, 1939.január 4. PPI,7/1939
10. A rozsnyói gyűlés kérvénye, PPI,7/1939, 1.
11. Bubnics Mihályt (1877-1945) 1900-ban szentelték pappá, Vágmedencén, Nagytapolcsányban volt plébános, 1925-ben szentelték püspökké és abban az évben a rozsnyói egyházmegye apostoli kormányzója lett. 1939-1945 között ténylegesen is betöltötte a rozsnyói püspöki széket.
12. Uo.
13. Uo. 2.
14. A visszacsatolt északi terület, Thirring Lajos: Terület és népesség, Magyar Statisztikai Szemle, 1938/11–12, 1020.
15. A rozsnyói gyűlés kérvénye, 1.
16. Hollandiában, a korszakban az egyházi iskolák minden dologi és személyi kiadását magára vállalta az állam, mert 1889-ben egyenjogúsították az egyházi iskolákat, 1905-től kaphattak a katolikusok is állami támogatást 1917-es pacifikáció után pedig ugyanolyan finanszírozásban részesültek mint a világi iskolák.
17. Thirring Lajos: a népesség a Felvidék visszacsatolt részein, MStSz, 1939/5, 476.
18. A felvidéki papság panasza, Egyházi Lapok, 1938.december, 288.
19. Pájer János válasza Bencsik Sándornak, 1939.január 13, 7/1939.
20. L. pl. a Néptanítók Lapja 1939. évfolyamát.
21. Néptanítók Lapja, 1939. február 1. 73–74.
22. Néptanítók Lapja, 1939. június 15. 453–455.
23. Felszabadult területeink iskolaügyének az egységes közoktatási rendszerbe való beolvadása, Néptanítók Lapja, 1939.július 1.596.
24. Béres Gyula: A tornai főesperesek 1776–1945. www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/beresgyula2.htm, letöltés ideje: 2010. március 20.
25. Schematismus venerabilis cleri dioecesis Rosnaviensis 1942, Rozsnyó, 1943, 130–131.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Csicsay Lajos (2002): Iskolatörténet. Dunaszerdahely.
- Gyönyör József (1994): Terhes örökség (Magyarok Csehszlovákiában). Pozsony/Bratislava.
- Marek Junek (2003): A szlovákiai oktatáspolitikai és viszonya a magyar iskolák pedagógusaihoz 1918–1922 között. Fórum Társadalomtudományi Szemle. 5 (2003) 3. sz. 145–150.
- Popély Gyula (2004): A szervezkedő felvidéki magyar pedagógus társadalom. Irodalmi Szemle. 47. 2004/7., 8., 9., 10. sz.
- Popély Gyula (2007): Az iskolai nemzetnevelés problémái az 1938 novemberében felszabadult felvidéki területeken. Limes. 20 (2007) 2. sz. 133–140.
- Schematismus venerabilis cleri dioecesis Rosnaviensis 1942. Rozsnyó. 1943. 130–131.
- Tóth László–Filep Tamás Gusztáv (1998): A csehszlovákiai magyar művelődés története 1918–1998. I. Budapest.

SZABÓ ATTILA*

A TRIANONI MAGYARORSZÁG TÖRVÉNYHATÓSÁGI JOGÚ VÁROSAINAK ÉS MEGYESZÉKHELYEINEK OKTATÁSI INTÉZMÉNY ELLÁTOTTSÁGA

THE SUPPLY OF EDUCATIONAL INSTITUTES IN TOWNS WITH RIGHT OF MUNICIPAL AUTHORITY AND IN COUNTY SEATS IN HUNGARY OF TRIANON

ABSTRACT

Having studied the supply of educational institutes of the towns with right of municipal authority we can see that the real borderline – contrary to our hypothesis – was not between the towns with right of municipal authority and county towns and villages, but between the settlements with and without higher educational institutes. Furthermore, we managed to support the evidence that the supply of educational institutes of a settlement was not determined by the legal state of the given settlement, but the demand and potential of the inhabitants, moreover, in case of religious education, it was dominated exclusively by denominational issues.

Examining the supply of educational institutes in towns that became county seats after the Treaty of Trianon, we experienced that as these towns could not show significant social-economic progress parallel with or prior to their administrative advance, the lack of this progress – irrespectively of their position gained in the administration – restrained their educational state (on the level of the dualistic era).

1. Bevezetés

A történeti Magyarország összeomlása az ezeréves gyökerekkel bíró magyar közigazgatási struktúrát is alapjaiban rengette meg. Tucatnyi vármegye és regionális központ rekedt a trianoni határokon kívül, tradicionális központok (határokon innen és túl) váltak egyik napról a másikra excentrikus helyzetű településekké, néhány ezer fős községek kaptak megyeszékhelyi funkciót. E változások még élesebbé tették az ország közigazgatási területbeosztásának – már a történeti Magyarországon is meglevő – aránytalanságait.

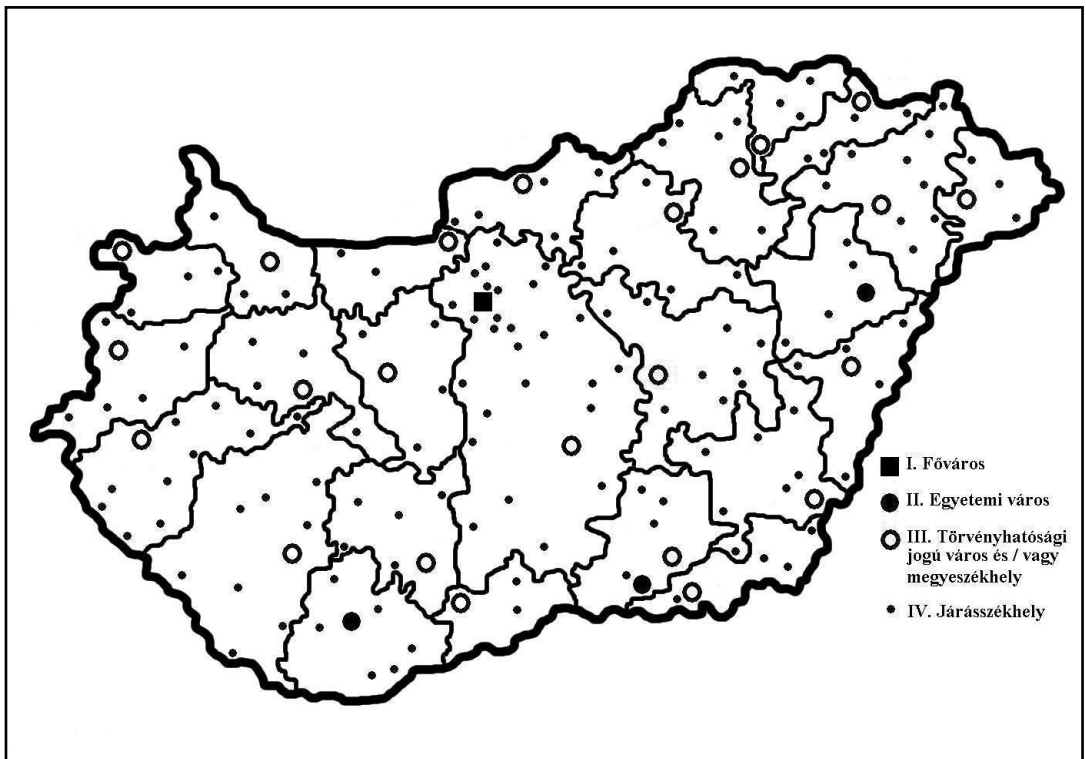
Klebelsberg Kuno, a Bethlen-kormányok (1921–1931) nagyhatalmú kultuszminisztere bízva abban, hogy a kulturális decentralizáció pozitív hatással lesz az egyes települések fejlődésére, és azon túl mind a társadalomra, mind a nemzetgazdaságra, egy négy szintű települési hierarchiából kiindulva – a különböző iskolatípusokat adminisztratíván és egyenletesen szétosztva az országban – megrajzolta Magyarország „kultúrgeográfiai térképét”. Álláspontja szerint a nemzet kulturális felemeléséhez, felemelkedéséhez – ami meggyőződése szerint a területi revízió előfeltétele volt – szükség van a kulturális decentralizációra, vagy ahogy 1927-ben fogalmazott: „Magyarország kultúrgeográfiájának tervszerű kiépítésére”. Az volt az elképzelése, hogy a különböző iskolatípusok – alkalmazkodva a helyi viszonyokhoz és igényekhez – hálózák be az ország egész területét.

* Doktorjelölt, Pécsi Tudományegyetem Földrajzi Intézet. – Igazgató, Zrínyi Miklós Gimnázium, Szakközépiskola, Szakiskola, Szigetvár.

Mert Klebelsberg felfogása szerint a tanító nem csak oktatót, hanem nevelt és megtestesített egy értékrendet is.¹ Miként egy egyetem sem csak előadótermeket jelentett, hanem klinikákat és kutatóintézeteket is.² S mindezek hatása már túllépett az adott iskolával vagy egyetemmel bíró település határán, és érintette mind a társadalmat, mind a gazdaság különböző ágazatait. Klebelsberg abból indult ki, amit a mai geográfia így fogalmaz meg: minden település helyzetét annak földrajzi környezete, népessége, gazdasága és infrastruktúrája – szerves egységet alkotva – együttesen határozza meg. Tehát ha egy adott település bármely szférájában változás áll be, akár fejlődik, akár hanyatlik, az a település többi szférájára is kihat.³

1. térkép. A trianoni Magyarország kultúrgeográfiai térképe

Map 1. Cultural geographic pattern in Hungary after the Trianon Peace Treaty

Forrás: Saját szerkesztés

Klebelsberg kultúrgeográfiai térképének csúcsán – az egész országot összefogó központként – Budapest állt. A fővárost a másik három egyetemi város (Debrecen, Pécs, Szeged) követte, mint az úgynevezett magas kultúra központjai. Ezután következtek a törvényhatósági jogú városok és a megyeszékhelyek, mint középiskolai (gimnázium, reáliskola, reálgimnázium, leányközépiskola) városok. Végül a járási székhelyek, melyek mind-egyikéhez polgári iskolát rendelt a miniszter.

Tanulmányunk témájául azért választottuk a törvényhatósági jogú városokat és a megyeszékhelyeket, mert ezek a települések adták a klebelsbergi „kultúrgeográfiai térkép” gerincét (az ország 11 törvényhatósági jogú városából 8 megyeszékhely is volt egyben). Tanulmányunkban két kérdésre keressük a választ:

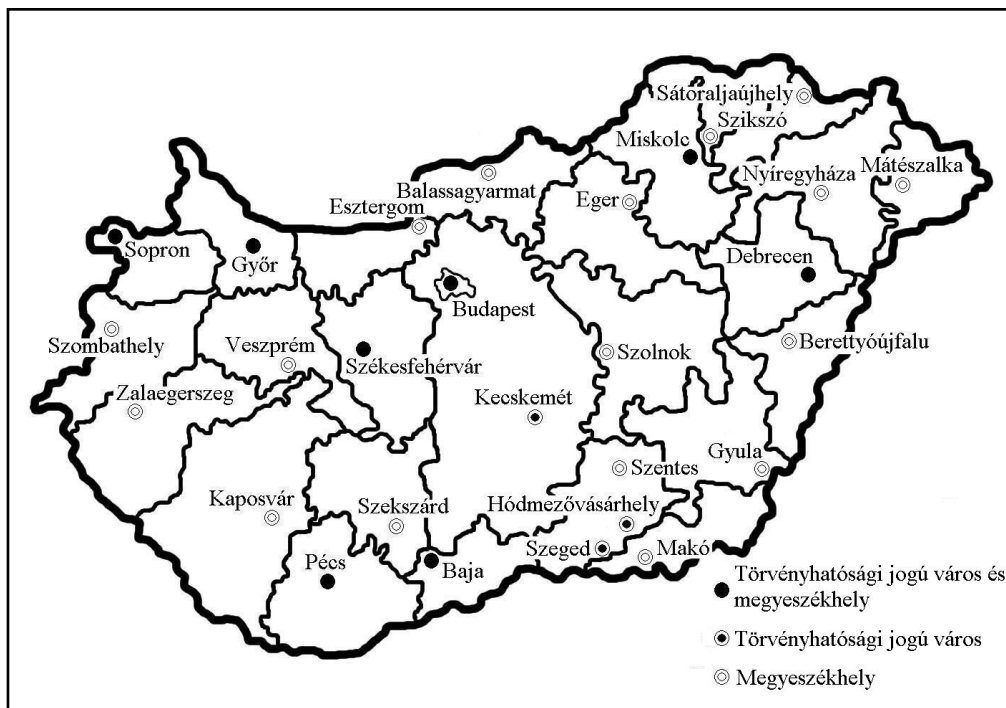
1. Kiemelkedtek-e a törvényhatósági jogú városok az oktatási intézmény ellátottság tekintetében a többi település közül?

2. Fel tudtak-e zárkózni az új megyeszékhelyek az oktatási intézmény ellátottság terén a tradicionális megyeszékhelyek mellé?

Elemzéseinkhez forrásként a Magyar Statisztikai Évkönyv, valamint Magyarország Tiszti Cím- és Névtarának a vonatkozó köteteit használtuk. Az elemzett adatokat részben készen szolgáltatatták az évkönyvek, részben – a közölt adatok alapján – magunk számoltuk ki, s alkottunk belőlük táblázatokat és szerkesztettünk belőlük térképeket.

2. térkép. Magyarország törvényhatósági jogú városai és megyeszékhelyei, 1923–1938

Map 2. Towns with right of municipal authority and county seats of Hungary, 1923–1938

Forrás: Saját szerkesztés

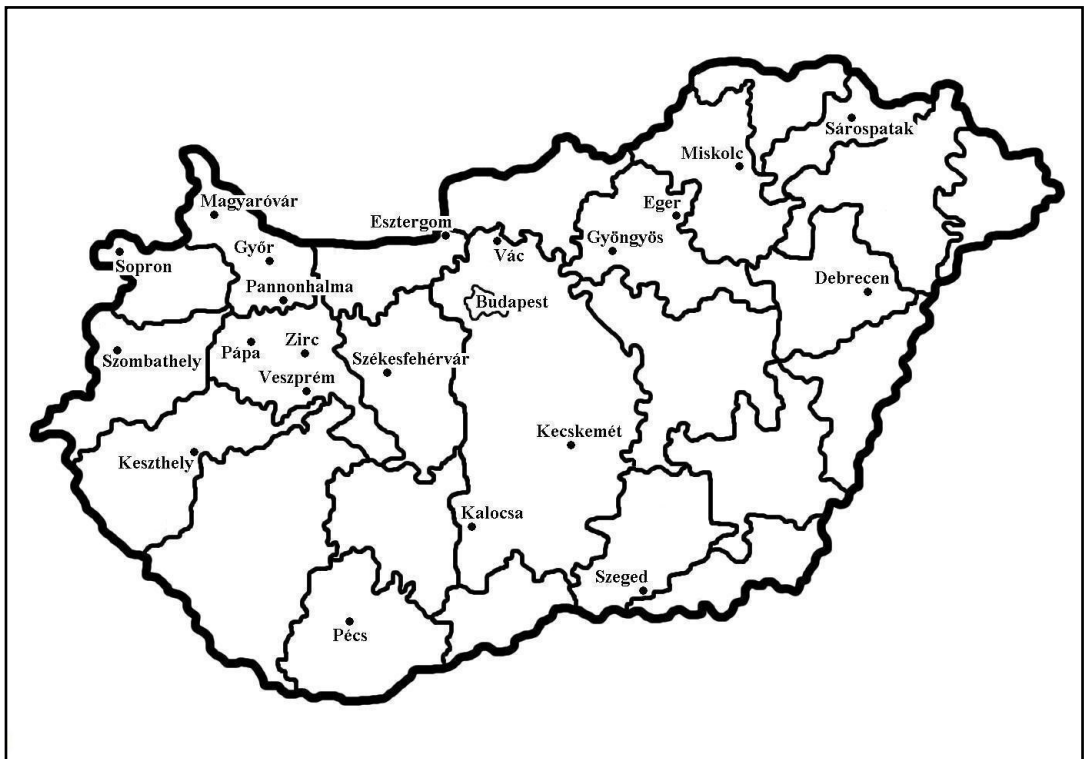
2. A törvényhatósági jogú városok oktatási intézmény ellátottsága

A felsőoktatási intézmény ellátottság tekintetében – mind számban, mind sokszínűségben – magasan Budapest állt az első helyen, majd a 3 vidéki egyetemi város (Debrecen, Pécs, Szeged) következett, s aztán messze lemaradva a többi település. A vizsgált időszakból az 1930/31-es tanévet példaként véve, az ország 11 törvényhatósági jogú városából – Baja és Hódmezővásárhely kivételével – 9-ben (Budapest, Debrecen, Győr, Kecskemét, Miskolc, Pécs, Sopron, Szeged, Székesfehérvár) volt felsőoktatási intézmény. Baja és Hódmezővásárhely főiskola-nélkülisége, az Alföld gyér intézményellátottsága tükrében nem meglepő. Másrészt azt is látnunk kell, hogy a felsőoktatási intézménnyel bíró törvényhatósági jogú városok többsége mindössze 1 – még magyar viszonylatban is kicsi – hittudományi főiskolával (Győr, Székesfehérvár), vagy gazdasági főiskolával (Sopron), vagy jogakadémiával (Kecskemét, Miskolc) rendelkezett. „Igazi”, a mai fogalmaink szerinti felsőoktatási intézmény csak az egyetemi városokban volt, s ez a megállapítás igaz az ország valamennyi felsőoktatási intézménnyel bíró települését vizsgálva (pl. a gyöngyösi hittudományi főiskolának 16, a zircinek 17 hallgatója volt az 1930/31-es tanévben).

A hallgatói létszám tekintetében az egyetemi városok mellett – bár azoktól messze lemaradva – Miskolcot (367 hallgató), Kecskemétet (330 hallgató), a nem törvényhatósági jogú Eger (305 hallgató) és Sopront (238 hallgató) tudjuk kiemelni. A vizsgált időszak során a hallgatók arányát tekintve Budapestnek (1925/26 – 65%, 1930/31 – 57%, 1937/38 – 53%) csökkent, míg a vidéki településeknek, azon belül is főleg az egyetemi városoknak (1925/26 – 21%, 1930/31 – 31%, 1937/38 – 30%) nőtt a szerepe. Az 1930/31-es tanév 16 932 hallgatójának 94%-a folytatta tanulmányait valamelyik törvényhatósági jogú város felsőoktatási intézményében. E mögött azonban olyan szélsőértékek voltak, mint az 5198 hallgatóval bíró budapesti tudományegyetem és a 38 hallgatót számláló székesfehérvári püspöki hittudományi főiskola. Ennek megfelelően, az 1930/31-es tanév 16 932 hallgatójának 88%-a, a 4 egyetemi város intézményeinek egyikében folytatott felsőfokú tanulmányokat. Budapest 3 egyetemének és 9 főiskolájának 9738 (57%), Debrecen 1 egyetemének és 1 főiskolájának 1608 (9%), Pécs egyetemének és 2 főiskolájának 1619 (10%), míg Szeged egyetemének és 2 főiskolájának 2001 (12%) hallgatója volt. Győrben (51 hallgató), Kecskeméten (330 hallgató), Miskolc (367 hallgató), Sopronban (238 hallgató) és Székesfehérváron (38 hallgató) 1 024 fő, tehát mindösszesen a hallgatók 6%-a folytatta tanulmányait.

3. térkép. Magyarország felsőoktatási intézménnyel bíró települései az 1930/31-es tanévben

Map 3. Cities with higher education in Hungary in the academic year of 1930/31

Forrás: Saját szerkesztés

Az 1. táblázatból kitűnik, hogy a felsőoktatási intézmények 64%-ának a törvényhatósági jogú városok adtak otthont. Sőt, ha az átlag 52 hallgatóval bíró hittudományi főiskolákat nem számítjuk, akkor ez az arány 86%. Az 1. táblázat arra is rámutat, hogy a magyarországi felsőoktatási intézmények közel fele hittudományi főiskola volt. Létesítésükben kizá-

rólag felekezeti szempontok és nem az adott települések regionális szerepének erősítése játszott szerepet. Ezért nem meglepő, hogy ezeket többnyire kis- illetve középvárosokban (Eger, Esztergom, Gyöngyös, Kalocsa, Pápa, Szombathely, Vác, Veszprém) és községekben (Pannonhalma, Sárospatak, Zirc) hozták létre. Ezzel együtt fontos megjegyezni azt is, hogy a felsőfokú funkciókat ellátó intézmények közép- illetve kisvárosokba telepítése nem példa nélkül való, az nem csupán a magyar felsőoktatás sajátja.⁴

1. táblázat. A felsőoktatási intézmények száma Magyarországon és azon belül a törvényhatósági jogú városokban az 1930/31-es tanévben

Talbe 1. Number of higher educational institutes in Hungary, and in the towns with right of municipal authority in the school year 1930/31

	Magyarország	Törvényhatósági jogú városok
Egyetem	6	6
Hittudományi főiskola	18	7
Jogakadémia	3	2
Gazdasági főiskola	5	3
Egyéb főiskola	7	7
Összesen	39	25

Forrás: Magyar Statisztikai Évkönyv 1931.

Nem mehetünk el szó nélkül amellett sem, hogy a nem törvényhatósági jogú, de felsőoktatási intézménnyel bíró települések (Pannonhalma és Zirc kivételével) ugyanazzal az – elemi iskolától a polgári iskolán és a középiskolán át a főiskoláig terjedő – oktatási palettával rendelkeztek, mint a törvényhatósági jogú városok. Sőt, Keszthely és Sárospatak, községeként teljesebb oktatási kínálatot tudott nyújtani, mint a törvényhatósági jogú Baja és Hódmezővásárhely. Ebből viszont az következik, hogy a választóvonal nem a törvényhatósági jogú városok valamint a megyei városok és községek között húzódott, hanem a felsőoktatási intézménnyel bíró települések és a felsőoktatási intézménnyel nem bíró települések között.

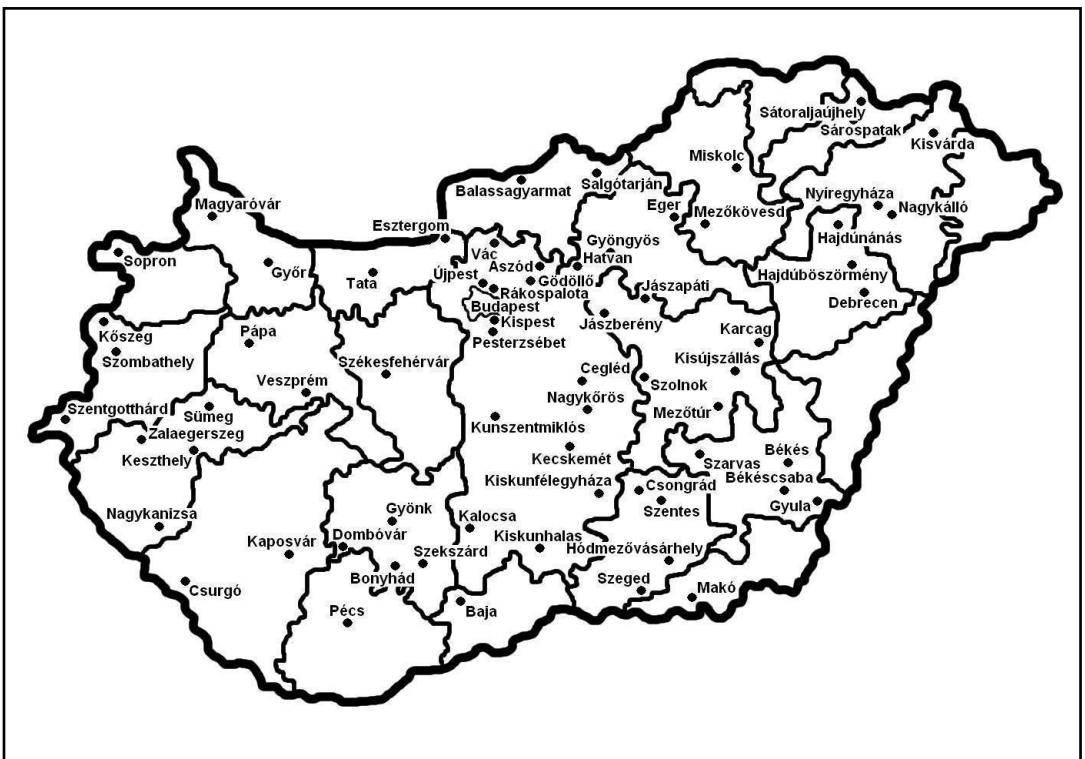
Az 1930/31-es tanévben 161 középiskola működött Magyarországon, melyek közül 86 (53%) volt törvényhatósági jogú városban. Az oktatásnak ezen a szintjén már Baja és Hódmezővásárhely is helyet tudott magának szerezni, előbbi 1, utóbbi 2 középiskolával.

Klebelsberg felfogása és kutúrgeográfiai térképe szerint a középiskola döntően a törvényhatósági jogú városok és a megyeszékhelyek iskolatípusa. E koncepciónak 1930-ban valamennyi törvényhatósági jogú város megfelelt, miként Berettyóújfalu (Bihar vármegye), Mátészalka (Szatmár, Ugocsa és Bereg vármegye) és Szikszó (Abaúj-Torna vármegye) kivételével valamennyi megyeszékhely is. Viszont e három megyének a történelmi székhelye és legfejlettebb részei mellett „iskolavárosai” (Belényes, Beregszász, Kassa, Munkács, Nagybánya, Nagykároly, Nagyvárad, Nagyszalonta, Szatmárnémeti) is a trianoni Magyarország határain túlra kerültek. Így, ezeknek a megyéknek nemcsak a trianoni döntés után kinevezett székhelyén, hanem egyetlen másik településén sem működött középiskola. Ezzel szemben például Budapesten 47 középiskola közül választhattak az arra hivatottak. Aztán Debrecen és Sopron következett a mennyiségi sorrendben a maga 6-6 középiskolájával. Ez utóbbi két település fej-fej mellettisége azért is érdekes, mert Debrecenben (117 275 fő – 1930) több mint háromszor annyian laktak, mint Sopronban (35 895 fő – 1930). Igaz, Debrecen lakosai közül közel másfélszer annyian laktak tanyán (50 441 fő – 1930), mint amennyi Sopron összlakossága volt. Tovább árnyalja a képet, hogy míg Sop-

ronban a keresők 11%-a (1 903 fő), addig Debrecenben a keresők 20%-a (10 951 fő) dolgozott a mezőgazdaságban. S míg Sopronban 98%-os (1930) volt az írni-olvasni tudók aránya a 6 éven felüli népesség százalékában, addig Debrecenben 92% (1930). Ezek az adatok azért fontosak, mert alátámasztják azt a vizsgált időszakra vonatkozó evidenciát, miszerint egy adott település közoktatási intézmény ellátottságát az ott élők igénye és lehetősége határozta meg. Ezek fényében viszont már egyáltalán nem meglepő, hogy Sopronban ugyanannyi középiskola működött, mint a több mint háromszor akkora népességgel bíró Debrecenben. Arról pedig már ne is beszéljünk, hogy Sopron legalább olyan régi iskolaváros, mint Debrecen. Ugyanis a soproni evangélikus liceumot (1557) lényegében egy időben alapították a debreceni református kollégiummal (1549). S hogy az iskolaalapítás tekintetében mennyire a lakosság igényein és lehetőségein volt a hangsúly, és nem annak lélekszámán, azt az is jól mutatja, hogy miközben Sopronban volt a második legtöbb középiskola, aközben Sopron volt a második legkisebb törvényhatósági jogú város.

4. térkép. Magyarország középiskolával bíró települései az 1930/31-es tanévben

Map 4. Settlements with secondary school in Hungary in the school year of 1930/31

Forrás: Saját szerkesztés

Az 1930/31-es tanévben 378 polgári iskola működött Magyarországon, melyek közül 112 (30%) volt törvényhatósági jogú városban, a legtöbb Budapesten (70), a legkevesebb Kecskeméten (2) és Székesfehérváron (2).

3. A megyeszékhelyek oktatási intézmény ellátottsága

Az 1920. június 4-én aláírt trianoni békeszerződés értelmében, az új határok a történeti Magyarország 25 vármegyéjén (Pozsony, Győr, Komárom, Esztergom, Hont, Nógrád, Gömör és Kishont, Abaúj-Torna, Zemplén, Ung, Szabolcs, Bereg, Ugocsa, Szatmár, Bihar, Arad, Csanád, Csongrád, Torontál, Bács-Bodrog, Baranya, Zala, Vas, Sopron, Moson) gázoltak keresztül. A csonka vármegyék közül Zala volt a legnagyobb (4 877 km²), Ugocsa – melyből 0,1 km²-nyi lakatlan terület maradt a trianoni Magyarország része – a legkisebb. E 25 vármegyéből 12-nek (Baranya, Csanád, Csongrád, Esztergom, Győr, Moson, Nógrád, Sopron, Szabolcs, Vas, Zala, Zemplén) a trianoni Magyarországon maradt a székhelye, 10 vármegye (Abaúj-Torna, Arad, Bács-Bodrog, Bereg, Bihar, Gömör és Kishont, Hont, Szatmár, Torontál, Ung) történeti székhelyének elvesztéséből adódóan új megyeszékhelyet kapott, a Duna két oldalán elterülő Komárom határeset volt, míg 2 vármegye (Pozsony és Ugocsa) esetében nem maradt megyeszékhellyé tehető település a trianoni határokon belül. A 10 új megyeszékhely (Baja – Bács-Bodrog, Berettyóújfalu – Bihar, Elek – Arad, Kiszombor – Torontál, Mátészalka – Szatmár, Nagymaros – Hont, Putnok – Gömör és Kishont, Szikszó – Abaúj-Torna, Tarpa – Bereg, Záhony – Ung) közül egyedül Baja rendelkezett városi ranggal. Az új megyeszékhelyek részben nem tudtak mit, részben nem akartak semmit kezdeni a hirtelen jött ranggal. Nem tudtak mit kezdeni vele, hiszen nem erre voltak „szocializálva”, ugyanakkor a „Csonka Magyarország nem ország, egész Magyarország mennyország!” valamint a „Nem! Nem! Soha!” jelszavakban összegződő nemzeti célok az ideiglenesség reményét és érzetét keltették bennük, így ennek okán sem akartak semmit kezdeni új funkciójukkal. Szemlélteti a trianoni döntés és az abból adódott helyzet abszurditását, hogy pl. a Kassa által hagyott ür kitöltésére Szikszó, míg a Nagyvárad által hagyottéra Berettyóújfalu tűnt a legalkalmasabbnak vagy, hogy míg Ung vármegye területe 16 km² volt, addig Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyéé 12 963 km². Ezen állapotok tarthatatlansága, s legalább részbeni megszüntetése inspirálta az 1923. évi XXXV. törvénycikk megszületését. Ennek eredményeként jöttek létre a „közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyék”, az „egyelőre egyesített” kifejezéssel is hangsúlyozandó az ideiglenesség állapotát. Így viszont megmaradtak a közigazgatási struktúra aránytalanságai, pl. Abaúj-Torna vármegye 1 679 km²-nyi területével szemben Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye területe 12 963 km² volt. Hogy Budapest túlsúlyáról vagy az ún. ellenpólus-városok ellensúlytalanságának problémájáról már ne is beszéljünk. Hogy miközben Budapest Európa egyik legmodernebb városa és legjelentősebb ipari, banki, kereskedelmi, tudományos és kulturális központja volt, aközben az ország második legnépesebb városa az a Szeged volt, amelynek egyharmadnyi lakossága tanyán élt.

Az 1923. évi XXXV. törvénycikk az alábbi – „közigazgatásilag egyelőre egyesített” – vármegyék létrehozását írta elő: Győr, Moson és Pozsony (Győr), Komárom és Esztergom (Esztergom), Nógrád és Hont (Balassagyarmat), Borsod, Gömör és Kishont (Miskolc), Szatmár, Ugocsa és Bereg (Mátészalka), Szabolcs és Ung (Nyíregyháza), Csanád, Arad és Torontál (Makó). Így az államhatárok változásából kifolyólag átmenetileg megyeszékhelyi funkciót szerző Nagymaros (Hont), Putnok (Gömör és Kishont), Tarpa (Bereg), Záhony (Ung), Elek (Arad) és Kiszombor (Torontál) mellett, a tradicionális Magyaróvár (Moson) és a „határeset” Komárom (Komárom) is elvesztette megyeszékhelyi funkcióját. Tehát összességében Bajának (Bács-Bodrog), Berettyóújfalunak (Bihar), Mátészalkának (Szatmár, Ugocsa és Bereg) és Szikszónak (Abaúj-Torna) sikerült hosszabbtávon is megőriznie új rangját. Ezért irányul vizsgálatunk is csupán erre a négy településre.

2. táblázat. A Trianon után megyeszékhelyi rangot kapott települések oktatási intézmény ellátottsága 1918-ban és 1938-ban**Table 2. Supply of educational institutes in the county seats appointed after Trianon in 1918, 1938**

	Baja		Berettyóújfalu		Mátészalka		Szikszó	
	1918	1938	1918	1938	1918	1938	1918	1938
Polgári isk.	+	+	+	+	+	+	–	+
Középiskola	+	+	–	–	–	–	–	–
Főiskola	–	–	–	–	–	–	–	–

Forrás: Magyarország Tiszti Cím- és Névára 1938.

A megyeszékhelyeket vizsgálva, ha elfogadjuk evidenciának a Tóth József által szerkesztett tetraéder modellt, valamint azt hogy egy adott település közoktatási intézmény ellátottságát az ott élők igénye és lehetősége határozza meg, akkor ennek reciprokaként, az adott település közoktatási intézmény ellátottságának változásából a település társadalmi-gazdasági fejlődésére is következtethetünk. Így abból, hogy a vizsgált települések a szikszói polgári iskolát leszámítva nem gyarapodtak új iskolatípussal, arra következtetünk, hogy a vizsgált településeken a társadalmi igények és lehetőségek megrekedtek az évtizedekkel korábbi szinten. Ezért az ott élők nem igényeltek, nem igényelhettek más iskolatípust, mint a már meglévő polgári ill. középiskolát. A négy vizsgált településen, az oktatási intézmény ellátottság tekintetében egyedül Szikszón figyelhető meg némi előrelépés – az elemi oktatás részét képező – polgári iskola alapítása révén. Ezzel, az oktatási intézmény rendszer viszonylatában Szikszónak sikerült felzárkóznia Berettyóújfalu és Mátészalka szintjére, de nem tovább. Viszont a másik három település 1938-ban ugyanazt az oktatási kínálatot tudta nyújtani, mint évtizedekkel korábban. Ez pedig a tradicionális megyeszékhelyekhez viszonyítva – Baja kivételével – számottevő lemaradást mutatott.

A polgári iskola szerepét és súlyát mutatja, hogy ebben az iskolatípusban döntően a kisbirtokosok, kisiparosok és kiskereskedők taníttatták gyermekeiket. Ők voltak azok a szülők, akik gyermekeiknek az elemi iskolánál már magasabb műveltséget igényeltek, viszont nem tudták, illetve nem kívánták igénybe venni a felsőoktatásra felkészítő középiskolát. Gyermekeik a polgári iskolában olyan gyakorlati (pl. könyvvitel, közgazdasági- és jogi ismeretek, mezőgazdasági- és ipari ismeretek) képzést kaptak, amely a hivatali állásba jutás előfeltétele volt, ez pedig adott esetben utat nyithatott a család társadalmi felemelkedésének. Ugyanakkor – s az adott körülmények között ez sem volt mellékes – az iskoláztatás költségei még nem ütöttek betömlhetetlen réseket a családi költségvetésben. A lányok esetében a polgári iskolai végzettség különös hangsúlyt kapott. Ugyanis azok a lányok, akik a polgári iskola után kereső pályára léptek, a jövedelmük révén partiképeesebbé, vagy akár önállóvá is válhattak. A polgáristákból többnyire banki- és takarékpénztári alkalmazottak, hivatalnokok, gépírók, bolti eladók lettek.

4. Összefoglalás

Amennyiben a 11 törvényhatósági jogú várost egységként kezeljük, akkor elmondhatjuk, hogy minél kisebb volt országosan az adott iskolatípus előfordulás-gyakorisági értéke, annál inkább kiemelkedtek a törvényhatósági jogú városok az ezen intézménnyel bíró települések sorából: a 39 felsőoktatási intézmény 64%-ának, a 161 középiskola 53%-ának, a 378 polgári iskola 30%-ának adtak otthont a törvényhatósági jogú városok. Azonban ha a számok mögé nézünk, azt látjuk, hogy a választóvonal nem a törvényhatósági jogú városok, valamint a

megyei városok és községek között húzódott, hanem a felsőoktatási intézménnyel bíró települések és a felsőoktatási intézménnyel nem bíró települések között. Emellett sikerült alátámasztanunk azt az evidenciát, miszerint egy adott település közoktatási intézmény ellátottságát nem a település jogállása, hanem az ott élők igénye és lehetősége határozta meg, sőt, az egyházi felsőoktatás esetében kizárólag a felekezeti szempontok domináltak.

Azt hogy a vizsgált (megyeszékhellyé lett) településeknek a közigazgatásban szerzett pozíciója nem egy permanens fejlődés újabb állomása, hanem egy adminisztratív döntés eredménye volt, jól mutatja, hogy az igazgatás terén való előrelépésükkel párhuzamosan, vagy azt megelőzően ill. követően nem tudtak felmutatni számottevő társadalmi-gazdasági fejlődést, melynek elmaradása az oktatási palettájukat is megmerevítette.

JEGYZETEK

1. Klebelsberg Kunó (1928): Magyarország a világ ítélőszéke előtt. In. Klebelsberg Kunó: Neonacionalizmus. Athenaeum. Budapest. 15–19. old.
2. Klebelsberg Kunó (1927): Az Alföld egészsége és műveltsége. In. Klebelsberg Kunó: Gróf Klebelsberg Kunó beszédei, cikkei és törvényjavaslatai 1916–1926. Athenaeum. Budapest. 352–355. old.
3. Tóth József (1981): A településhálózat és a környezet kölcsönhatásának néhány elméleti és gyakorlati kérdése. Földrajzi Értesítő. 1981/2–3. szám. 267–291. old.
4. Kőszegfalvi György–Loydl Tamás (1999): Településfejlesztés. ELTE Eötvös Kiadó. Budapest. 59–68. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Beluszky Pál (1973): Adalékok a magyar településhierarchia változásaihoz, 1900–1970. Földrajzi Értesítő. 1973/1. szám. 121–142. old.
- Beluszky Pál (1999): Magyarország településföldrajza. Dialóg Campus Kiadó. Budapest–Pécs.
- Frisnyák Sándor (1990): Magyarország történeti földrajza. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Hajdú Zoltán (1983): A Dél-Dunántúl központi jellegű településeinek vonzáskörzet-rendszere az 1920-as években. Földrajzi Értesítő. 1983/1. szám. 49–80. old.
- Hajdú Zoltán (2001): Magyarország közigazgatási földrajza. Dialóg Campus Kiadó. Budapest–Pécs.
- Klebelsberg Kunó (1927): Gróf Klebelsberg Kunó beszédei, cikkei és törvényjavaslatai 1916–1926. Athenaeum. Budapest.
- Klebelsberg Kunó (1928): Neonacionalizmus. Athenaeum. Budapest.
- Klebelsberg Kunó (1929): Küzdelmek könyve. Athenaeum. Budapest.
- Klebelsberg Kunó (1930): Jöjjetek harmincas évek! Athenaeum. Budapest.
- Klebelsberg Kunó (1931): Világválságban. Athenaeum. Budapest.
- Klebelsberg Kunó (1932): Utolsó akkordok. Athenaeum. Budapest.
- Kovács Zoltán (1990): A határ menti területek központhálózatának átalakulása az első világháború utántól napjainkig. Földrajzi Közlemények. 1990/1–2. szám. 3–16. old.
- Kőszegfalvi György (1975): A szellemi élet szerepe a városfejlesztésben. Területi Statisztika. 1975/6. szám. 557–570. old.
- Kőszegfalvi György–Loydl Tamás (1999): Településfejlesztés. ELTE Eötvös Kiadó. Budapest.
- Ladányi Andor (2000): Klebelsberg felsőoktatási politikája. Argumentum Kiadó. Budapest.
- Mann Miklós (1997): Oktatáspolitikusok és koncepciók a két világháború között. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum. Budapest.
- Romsics Ignác (2002): Magyarország története a XX. században. Osiris Kiadó. Budapest.
- Szekfü Gyula (1934): Három nemzedék és ami utána következik. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. Budapest.
- T. Kiss Tamás (1998): Állami művelődéspolitikai az 1920-as években. MMI-Mikszáth Kiadó, Budapest.
- Tóth József (1981): A településhálózat és a környezet kölcsönhatásának néhány elméleti és gyakorlati kérdése. Földrajzi Értesítő. 1981/2–3. szám. 267–291. old.

SZABÓ INGRID*

MUNKAERŐ-PIACI FOLYAMATOK A SZLOVÁK–MAGYAR HATÁR MENTÉN

LABOR MARKET PROCESSES ALONGSIDE THE HUNGARIAN–SLOVAKIAN BORDER

ABSTRACT

The author of the study aims to provide a brief overview of the peculiarities of labor markets situated along borders. The paper highlights the differences between the two sides of the border: counties and micro-regions on the Hungarian side are more developed than the average, while counties on the Slovakian side belong to the backward regions of the country, and are hit by severe unemployment. The paper presents statistical data to illustrate the changes in the unemployment rate in Southern-Slovakia and the decrease in it, which could be experienced in the mid-2000s due to job new opportunities across the border. It provides detailed information on the impacts of the Industrial Park in Komárom on the region's labor market. The economic recession halted and reversed the previous, favorable tendencies: North-Hungarian and local companies cannot provide work any longer, so the region's unemployment rate rocketed again.

Bevezetés

A szlovák–magyar határ menti munkaerőpiacokat vizsgálva jelentős különbségeket tapasztalhatunk: a magyarországi határszakasz megyéi és ezek kistérségei a magyar átlagnál fejlettebbek, a szlovák oldal járásai viszont Szlovákia elmaradottabb, munkanélküliség által leginkább sújtott térségei közé tartoznak. Az Európai Unióhoz való csatlakozásnak és a betelepülő multinacionális cégek által teremtett munkahelyeknek köszönhetően a 2000-es évek közepére az elmaradottság némileg csökkent, statisztikai adatok bizonyítják a munkaerő-piaci folyamatok kedvezőbb alakulását. Az EU négy szabadságjogának köszönhetően a munkavállalók akadályok nélkül vándorolhattak külföldre, és a vállalkozások indítása is lehetővé vált külföldön. A gazdasági válság azonban megállította, illetve megfordította a korábbi kedvező tendenciákat: sem az észak-magyarországi vállalatok, sem a hazai vállalatok nem tudják foglalkoztatni a korábbi alkalmazotti tömegeket, a vizsgált területek ismét magas munkanélküliséggel küszködnek. Ezeket a folyamatokat vázolja tanulmányunk.

1. A szlovákiai munkaerő-piac alapjellemzői

A szlovák gazdaság egyik legnagyobb problémájának már kezdetektől a munkanélküliség számított. A probléma súlyossága abból ered, hogy a népesség gazdasági aktivitása társadalmi és gazdasági szempontból is kiemelkedően fontos, hiszen meghatározza a rendszeres jövedelemszerzés lehetőségét, ezáltal az életszínvonalat, életkörülményeket.

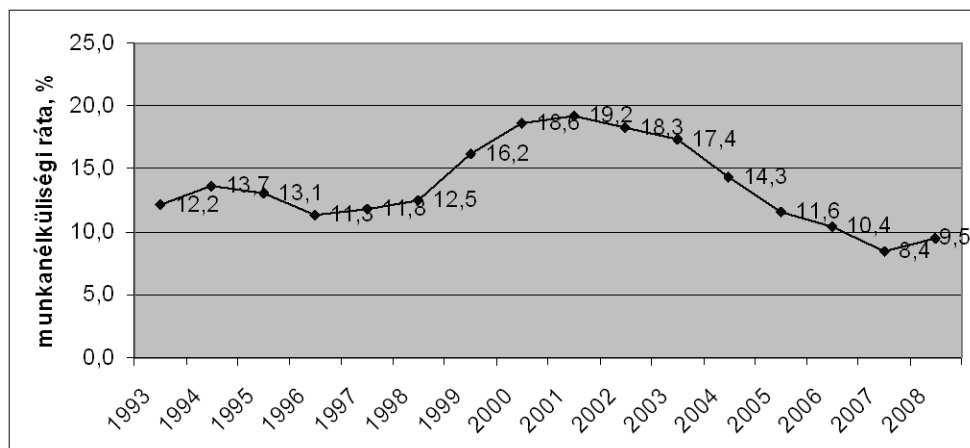
Az 1. ábrából kitűnik, hogy a szlovák gazdaság nem tudta feldolgozni a rendszerváltás által kiváltott gazdasági „sokkot”: az átgondolatlan és irracionális privatizáció, a cégbezárások eredményeként a munkanélküliségi ráta az 1990-es években folyamatosan emelkedett, országos szinten is nagyon magas értéket ért el.

* Egyetemi adjunktus, Selye János Egyetem Gazdaságtudományi Kar.

A 2000-es évektől kezdődően a szlovákiai munkanélküliségi ráta már csökkenő tendenciát mutatott, ebben a folyamatban nagy szerepük volt a külföldi tőkebefektetőknek, akik a viszonylag olcsó és jól képzett munkaerő, az állami támogatások, majd később az előnyös adózási lehetőségek miatt telepedtek le Szlovákiában.

1. ábra. A munkanélküliségi ráta alakulása Szlovákiában 1993–2008 között

Fig 1. The rate of unemployment in Slovakia between 1993 and 2008

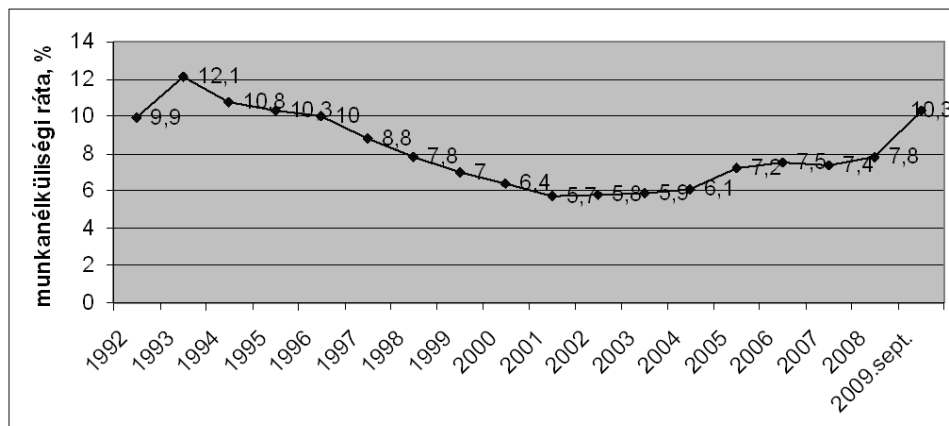

Forrás: Saját szerkesztés a Szlovák Köztársaság Statisztikai Hivatala adatai alapján

Az Európai Unióhoz való csatlakozás után élénk gazdasági növekedés volt tapasztalható, országos szinten nőtt a foglalkoztatottak száma, és a munkanélküliségi ráta a felére csökkent. 2004. január 1-én érvénybe lépett a megreformált adótörvény, melynek értelmében a személyi jövedelemadó is egykulcsos lett, 19 százalékos adókulccsal és havi 335,5 euró adómentes jövedelemmel. Továbbra is fennmaradt azonban a jelentős területi differenciáltság. Pozsony, a főváros csomóponti szerepben a legjobb gazdasági mutatókkal rendelkezett: alacsony munkanélküliséggel, magas jövedelmekkel, a közép- és kelet-szlovákiai térség magas munkanélküliséggel sújtott. Délnyugat-Szlovákia viszonylag kedvező helyzetben volt, de ez leginkább a határon túli munkahelyeknek volt köszönhető.

2. ábra. A munkanélküliségi ráta alakulása Magyarországon 1992–2009 között

Fig 2. The rate of unemployment in Hungary between 1992 and 2009

Forrás: KSH adatok alapján saját szerkesztés

Amint a 2. ábrán láthatjuk, a magyarországi munkaerő-piaci mutatók a szlovákiaiainál jóval kedvezőbben alakultak, hiszen már 1997-től csak egyszámjegyű volt a munkanélküliségi ráta értéke. Az átgondolatlan gazdaságpolitikai intézkedések eredményeként a munkanélküliség mértéke már a válság begyűrűzése előtt emelkedni kezdett, de még így is elmaradt a szlovákiai értékektől.

2. A határ menti régiók munkaerő-piaca

Szlovákia és Magyarország munkaerőpiaca strukturálisan nagyon eltér egymástól. Szlovákiában a munkaerő-piaci aktivitás jóval magasabb, mint Magyarországon, ami magasabb szintű munkanélküliséggel jár együtt. A foglalkoztatottság szintje ezzel szemben közel azonos a két országban.¹

A szlovákiai határtérség elmaradottágát, fejletlenséget magyarázza a korábbi jelentős agrártevékenység. A gazdasági és politikai rendszerváltás után a mezőgazdasági szövetkezetek vagy átalakultak magángazdasággá, vagy megszűntek, viszont az alulképzett munkaerő, amit korábban a szövetkezetek foglalkoztattak, részben még aktív korban van. Ezen elbocsátott dolgozók egy része el tudott helyezkedni a szlovák és magyar nagyvárosok ipari üzemeiben, de ez inkább csak az ország nyugati részén volt jellemző, a keleti régiókba nem telepedtek nagyobb vállalatok, nem tudták felszívni az agrárszférából kikerülő munkanélkülieket.

A dél-szlovákiai régió elmaradottságának másik oka a szlovák gazdaságpolitika fejlesztéseinek Pozsony-központúsága, a déli területek elhanyagolása. A többségében magyarok által lakott dél-szlovákiai járások munkanélküliségi rátájának alakulását a 2002 és 2009 között mutatja az 1. táblázat. Az országos szintű mutatóval összehasonlítva láthatjuk, hogy a határ menti térségben milyen súlyos gondokat okozott a fejlesztések elmaradása.

1. táblázat. A munkanélküliségi ráta alakulása néhány dél-szlovákiai járásban (%)

Tab. 1. The rate of unemployment in selected counties in South-Slovakia (%)

	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009. jún.
Komáromi járás	25,89	21,41	13,71	9,69	8,41	7,36	8,48	14,06
Rimaszombati járás	37,22	30,64	28,66	29,24	28,34	27,05	26,83	32,23
Rozsnyói járás	32,87	29,27	25,58	23,77	21,01	20,14	21,74	26,15
Tőketerebesi járás	31,47	27,64	24,6	24,23	21,84	18,6	19,8	24,47
Losonci járás	28,2	25	22,15	20,4	19,8	17,53	17,96	23,27
Nagykürtösi járás	35,5	30,33	26,42	25,58	21,56	19,49	19,06	23,82
Szlovákia	18,3	17,4	14,3	11,6	10,4	8,4	9,5	11,8

Forrás: Saját szerkesztés a SZK SH adatai alapján

A 2001-es szlovákiai népszámlálás adatai szerint a vizsgált térségben foglalkoztatottak 12 százaléka az agrárszektorban dolgozott, ugyanabban az időszakban a magyar oldalon ez az arány már csak 4 százalék volt. Ha az ipari-építőipari ágazatokat vizsgáljuk, azt látjuk, hogy a magyar oldalon a dolgozók közel 40 százalékát ezek az ágazatok foglalkoztatják, amely arány a magyarországi átlagot is meghaladja. A szlovák oldalon az ipari foglalkoztatottak aránya alig 30 százalék, viszont a termelő szolgáltatásokban (leginkább a kereskedelem) dolgozók aránya a szlovák oldalon nagyobb, mint a magyar oldalon.²

Az elmaradottságból és az agrárium jelentős hatásából következik, amit Dél-Szlovákia és Észak-Magyarország munkaerő-piaci összehasonlításából láthatunk, hogy a dél-szlová-

kiai átlagbérek 30 százalékkal alacsonyabbak, a munkanélküliség pedig közel a duplája az észak-magyarországinak (2005 első felében végzett kutatás adatai szerint).³ Azokra az ágazatokra ugyanis, amelyek az alacsonyabban képzett munkaerőt legnagyobb valószínűséggel felszívják (mezőgazdaság, kereskedelem, építőipar), az alacsony bérek és a bizonytalan foglalkoztatás jellemző. A dél-szlovákiai munkaerőt a fentiekén kívül jellemzően még a szolgáltatóiparban, a közlekedésben, az oktatásban és az egészségügyben foglalkoztatják.

3. A határon átnyúló munkapiac

Az alacsony bérek és a kevés munkalehetőség jelentősen növeli az ingázás mértékét. A határ menti munkaerő-mozgásra az ingázás a jellemző, hiszen helyenként a dolgozók nem töltenek több időt a munkahelyre való bejárással, mint ha a legközelebbi nagyvárosba utaznának, éppen csak egy másik országba mennek dolgozni. A szlovák–magyar határ menti munkaerő ingázással kapcsolatban ki kell emelnünk egy nagyon fontos tényezőt: túlnyomó részben a dél-szlovákiai magyar nemzetiségű kisebbségre jellemző, tehát a munkavállalóknak nem kell új nyelvet tanulniuk, könnyebben beilleszkednek az új munkahelyen, nagyobb eséllyel pályáznak az egyes munkakörökbe.

A szlovák–magyar határon túli munkavállalásnak nagyon régi hagyományai vannak. Különösen Komárom térségében volt jelentős a munkaerőmozgás korábban a határon át, hiszen a rendszerváltás (1989) előtt, amikor a helyi hajógyár Közép-Európa legnagyobb hajógyára volt, akkor nem kis létszámú magyarországi munkaerőt is foglalkoztatott. Ezek főleg férfiak voltak, hiszen a nehézgép-gyárban leginkább rájuk volt szükség. Ellenkező irányú mozgás volt jellemző a női munkaerőre: a magyar oldalon a lenfonó gyár és a mezőgazdasági szövetkezetek nagy számban foglalkoztatták a szlovákiai asszonyokat.

A külföldi munkavállalás jogi szabályozása az elmúlt két évtizedben sokszor változott. 1999 februárjától kormányközi egyezmény⁴ szabályozta a kölcsönös foglalkoztatást. A 2004-et megelőző esztendőkből már 2000 személy magyarországi munkavállalását engedélyezte az egyezmény, de akkor már ez sem volt elég. Érdekes tény, hogy az akkori munkavállalók nagy többsége (98 százaléka) alacsony képzettségű volt és betanított munkásként dolgozott, csak 1–2 százalékuk dolgozott magasabb beosztásban.⁵ A 2004-es európai uniós csatlakozás után szlovák–magyar viszonylatban is megszűntek a jogi és adminisztratív akadályok, 2004 májusa óta a munkaerő szabadon áramolhat át a szlovák–magyar határon, megoldva ezzel sok szlovákiai állampolgár munkanélküliségének problémáját.

Mivel 2004 óta a külföldi munkavállalókra vonatkozólag a munkaadónak csak bejelentési kötelezettsége van, ezért nem ismertek pontos adatok a külföldi munkavállalók számáról. Csak becslések vannak, melyek szerint a napi ingázók száma a 2005–2007 közötti években körülbelül 30 ezerre volt tehető.

A szlovák állampolgárok a külföldi munkavállalás lehetőségére nagy mértékű mobilitással reagáltak. 2007-ben, a migrációs hullám tetőzésekor körülbelül 250 ezer szlovákiai dolgozott külföldön, ez a létszám az összes foglalkoztatott egytizedének, az összslakosság 4,6 százalékának fele meg. Ez a jelentős külföldi munkavállalás járult hozzá a foglalkoztatottság 2004 és 2007 között tapasztalt növekedéséhez is.⁶

A szlovák–magyar határ közel 700 kilométeres szakaszán keresztül tömegek ingáztak, leginkább a szlovák oldalról Magyarországra. Az ingázók nagy többsége szlovákiai magyar volt, akiket a külföldi munkavállalásra leginkább az alábbi három tényező motiválta:⁷

- Egyszerű közlekedés.
- Magasabb bérek.
- Nincsenek nyelvi korlátok.

Szlovákia és Magyarország esetében is érvényes Hardi megállapítása, mely szerint az államok között kialakuló mozgásért, migrációért leginkább a gazdasági-társadalmi fejlettség és a nemzeti rendszerek közötti különbségek felelősek. A szlovák és a magyar adórendszer különbözősége okozza a szlovákiai határ menti városokban jellemző cégalapításokat és autóvásárlásokat, az oktatási rendszerek eltérései miatt látogatják a magyarországi határ menti városok iskoláit a szlovákiai diákok. Ezek a jelenségek előfordulnak ugyan az országok egész területén, de a határtérségben mutatkoznak legmarkánsabbnak, itt a mindennapi élet részévé váltak. Fontos befolyásoló tényező még az elérhetőség: nem csak a földrajzi, hanem a nyelvi, kulturális és mentális határok tekintetében is.⁸ A szlovákiai magyar munkavállalók ebből a szempontból nagyon jó helyzetben voltak, hiszen nyelvi akadályaik nem voltak, és sok esetben egyszerűbb volt eljutniuk a szomszédos magyarországi városba dolgozni, mint egy szlovákiai városba lett volna.

Érdeemes néhány gondolat erejéig kitérni a Magyarországról Szlovákia felé irányuló munkaerő áramlás vizsgálatára is. Míg szlovákiai munkavállalók ezrei dolgoztak Magyarországon, addig ellentétes irányban alig volt tapasztalható munkaerő-vándorlás. A kedvező társasági adófeltételeknek köszönhetően számos magyarországi vállalatnak van leányvállalata Szlovákiában, s ezekben a vezető pozíciókat általában a magyarországi cégközpontból kiküldött alkalmazottak töltik be, illetve néhány speciális területen, szakmában tapasztalható, hogy magyar állampolgárt Szlovákiában alkalmaznak.⁹ Nagyobb létszámú magyarországi munkaerő foglalkoztatását tervezték a Királyhalmeci Ipari Parkban, ahol az átelleses magyar oldalon (Borsod-Abaúj-Zemplén megyében) is 20 százalék körüli a munkanélküliség.¹⁰ Ám a gazdasági válság bekövetkezésének (is) köszönhetően ezek a tervek nem valósultak meg, így továbbra sem beszélhetünk jelentős létszámú Szlovákiában dolgozó magyarországi munkaerő-állományról.

A komáromi járásra, mint ahogyan Dél-Szlovákia többi járására a szocializmus ideje alatt az volt jellemző, hogy a migráció leginkább a fiatalabb, gazdaságilag aktív népesség beköltözését jelentette a fejlett, iparosodott régiókba, a nagyvárosokba. A falvakból, amelyek főként mezőgazdaságból éltek, tömegével vándoroltak el a fiatalok. Ez a tendencia az 1980-as évek végéig tartott, az 1990-es évektől napjainkig Dél-Szlovákia járásait pozitív migrációs mutatók jellemzik, azaz több ember költözik be, mint amennyi elvándorol.¹¹

4. A Komáromi Ipari Park

A Komáromi Ipari Park „zászlóshajója” a Nokia Magyarország Kft. 1999-ben néhány száz alkalmazottal kezdte meg működését. 2007-re a gyár és beszállítói több mint 15 ezer embernek kínáltak munkalehetőséget, ezáltal a határtérség déli oldalán munkaerő-hiány alakult ki. Ez a tény, és az északi oldal magas munkanélkülisége és viszonylag alacsony bérszintje arra ösztönözte az ipari park vállalatait, hogy szlovákiai munkavállalókat alkalmazzanak. Ennek hatására a Komáromi járás munkanélküliségi rátája 2002 és 2007 között közel 20 százalékponttal csökkent.¹²

A Nokia közvetlen munkaerő-vonzáskörzete 2007-ben, a gazdasági és pénzügyi világválság begyűrűzése előtt egy hozzávetőlegesen 30 kilométer sugarú kör volt Komárom körül. Az ebbe a körbe eső településekről szállították a magyarországi gyárba a dolgozókat az autóbuszok (műszakonként 90), illetve sokan önállóan, saját gépkocsival tették meg a maximum egy órás utat.¹³ Műszakváltás idején az autóbuszok és személyautók jelentősen megnövelték a két város forgalmát, napjainkra a Kis-Duna-híd teljes felújítását tették szükségessé.

A Komáromi Ipari Parkban 2007-ben becslések szerint mintegy 4600 alkalmazott dol-

gozott a Komáromi járásból, fő foglalkoztatójuk a Foxconn vállalat volt. A szlovákiai munkavállalók nagy része nem volt alkalmazotti jogviszonyban az ipari park vállalataival, hanem munkaerő-kölcsönző cégeken keresztül kapott munkalehetőséget. A munkaerő közvetítők, illetve kölcsönzők általi foglalkoztatás leginkább a munkaadóknak kedvez, hiszen a bérköltségeket így előnyösebben tudják elszámolni, és a keresetek visszaesése okán kialakuló létszámfeleslegtől is könnyebben „meg tudnak válni”. A dolgozók az őket kikölcsönző szlovákiai cégek alkalmazottai, így nem is szerepelnek a magyarországi nyilvántartásokban. Ezáltal a Magyarországon dolgozó szlovák állampolgárok száma jelentősen alacsonyult, amit az is mutat, hogy a szlovákiai munkaerő-felmérés is néhány ezer fővel több Magyarországon dolgozó egyént számlál. 2007 decemberében 18 219 szlovák állampolgár rendelkezett Magyarországon érvényes regisztrációval. Ebben az időszakban a szlovákiai munkaerő-felmérés 21 800 főt mutatott ki, a reális létszám körülbelül 24–29 ezer fő lehetett.¹⁴

A legnagyobb munkaerőhiány idején a munkaerő-kölcsönző cégek Kelet-Szlovákia határ menti térségéből és Erdélyből is toboroztak potenciális munkavállalókat. Őket azonban a nagy távolság miatt már nem lehetett naponta ingáztatni, heti utazással dolgoztak, így az elszállásolásukról is gondoskodni kellett.

5. A gazdasági válság hatásai

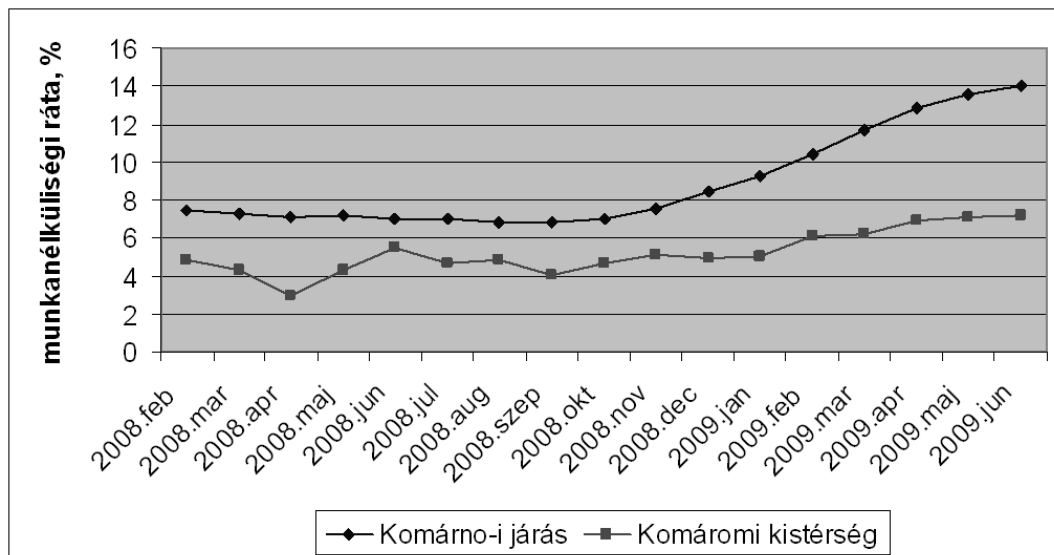
2007 vége óta folyamatosan csökken a külföldön dolgozó szlovák állampolgárok száma. Annak, hogy a külföldi munkavállalás vonzóereje csökkent, több oka van: elsősorban Szlovákia gyors gazdasági növekedése, a jövedelmek növekedése, a munkanélküliség mértékének csökkenése, a szlovák korona jelentős erősödése a külföldi valutákhoz képest, és nem utolsósorban a célszámnak számító külföldi országok gazdasági stagnálása. A korona fokozatos erősödése lecsökkentette a külföldi keresetek hazai értékét: egy ezer eurós kereset 1999-ben még több, mint 43 ezer koronának felelt meg, 2008-ban már csak 30 ezernek, miközben a szlovák árszínvonal is emelkedett. A magyar forint nem gyengült ilyen jelentős mértékben a koronához képest, de így is nagy mértékben kihatott a szlovák állampolgárok munkavállalására.¹⁵

A gazdasági válság hatására a vizsgált térségben több vállalatnál került sor tömeges elbocsátásra. Sajnos ezekben az esetekben a szlovákiai munkavállalók akkor is érintettek, ha magyarországi vállalati leépítésről van szó, hiszen külföldi munkavállalóként „előnyt élveznek”. Különösen igaz ez olyankor, ha nem közvetlenül a vállalat, hanem munkaerő-kölcsönző alkalmazottaiként dolgoztak, hiszen ebben az esetben a vállalatnak nem kell az elbocsátás költségeit felvállalnia, egyszerűen csak nem veszi igénybe a továbbiakban a feleslegessé vált munkaerőt.

A dél-szlovákiai magyarok által lakott járások munkanélküliségének mértéke a fenti okok miatt jelentősen megemelkedett, 2009 júniusában több járásban az EU-csatlakozás előtti szinten volt. A legsúlyosabb helyzet a Rimaszombati járásban volt tapasztalható, ahol a munkanélküliségi ráta 2009 júniusában 32 százalék feletti értéket mutatott, a Rozsnyói járásban 26, a Töketeresesi, Losonci és Nagykürtösi járásokban 23–24 százalék körüli értéket tartottak nyilván, de ebben az időszakban az országos szintű mutató is 11,8 százalék volt.¹⁶ Az általunk vizsgált szlovákiai Komáromi járásban a munkanélküliségi ráta a 2008 januárjában mért 7 százalék körüli értékről 2009 szeptemberére 14,5 százalék fölé emelkedett. Ezzel egyidejűleg nőtt a munkanélküliség a határ túloldalán is, bár közel nem ilyen mértékben: a komáromi kistérségben a munkanélküliségi ráta 2008 februárja és 2009 júniusa között alig 2,5 százalékponttal emelkedett.¹⁷ Ezeket a folyamatokat szemlélteti a 3. ábra:

3. ábra. A munkanélküliségi ráta alakulása a Komáromi járásban és a Komáromi kistérségben 2008–2009 között (%)

Fig 3. The rate of unemployment in Komárno county and Komárom micro-region between 2008 and 2009 (%)

Forrás: Saját szerkesztés a SZK SH, ill. ÁFSZ adatok alapján

Összefoglalás

Amint az ábrából is látható, a válság veszteségei a dél-szlovákiai oldal lakosai, hiszen őket nem csak a szlovákiai elbocsátások sújtják, hanem a magyarországi vállalatok alkalmazotti leépítései is. A jövedelmi források elapadása érződik a szlovákiai Komárom gazdasági életének egyéb területein is: számos kereskedelmi és vendéglátó-ipari vállalkozás kényszerült működésének felfüggesztésére vagy megszüntetésére, alacsonyabb érdeklődés kíséri a kulturális rendezvényeket.

A külföldi munkavállalás iránt napjainkban ismét nagyobb érdeklődés mutatkozik, de leginkább a hazai lehetőségek teljes hiánya motiválja az embereket ezen döntés meghozatalára, és emiatt a korábbi évek gyakorlatával ellentétben most már egyáltalán nem válogatnának a munka- és bérezési lehetőségek között, bármit elfogadnának, hiszen önmaguk, családjuk létfenntartása a cél.

2010 első felében Magyarországon és Szlovákiában is parlamenti választások lesznek. Reméljük, hogy a választási ígéretek legalább részben megvalósulnak, és sor kerül új munkahelyek teremtésére, és hogy megkezdődik a válságból való kilábalás is.

JEGYZETEK

1. Hárs Ágnes–Nagy Katalin–Nagy Ágnes–Vakhal Péter (2006): A szlovák és a magyar határmenti régió a Duna két oldalán. Kopint-Datorg Zrt. Budapest
2. Hárs Ágnes–Nagy Katalin–Nagy Ágnes–Vakhal Péter (2006): A szlovák és a magyar határmenti régió a Duna két oldalán. Kopint-Datorg Zrt. Budapest.
3. Estélyi Krisztina–Keszegh Béla–Kovács Péter–Mikóczy Ilona (2006): Munkaerőmozgás a szlovák–magyar határ mentén.

4. Egyezmény a Magyar Köztársaság Kormánya és a Szlovák Köztársaság Kormánya között az állampolgárok kölcsönös foglalkoztatásáról. Ez az egyezmény az első évben 400 embernek tette lehetővé az egyéves időtartamú külföldi munkavállalást, a következő évben már 800-as keretre volt szükség, majd 1200 főre bővül a kvóta. Ezzel a lehetőséggel elsősorban a szlovák állampolgárok éltek, akik az akkor munkaerőhiánnyal küszködő Komárom-Esztergom és Győr-Moson-Sopron megyékben vállaltak munkát.
5. Estélyi Krisztina–Keszegh Béla–Kovács Péter–Mikóczy Ilona (2006): Munkaerőmozgás a szlovák–magyar határ mentén.
6. Gál Zsolt (2009): Munkaerő-migráció Szlovákiából a 2004-es uniós csatlakozás után. FÓRUM Társadalomtudományi Szemle, XI. Évf 2009/2. 71. old.
7. Gulyás László (2008): Ne a munkanélküliséget, a munkát támogasd! Tanulmányok a HRM és a munkaerőpiac témaköréből, 1998–2008. EETOSZ-VIKEK, Budapest.
8. Hardi Tamás – Hajdu Zoltán – Mezei István (2009): Határok és városok a Kárpát-medencében. MTA RKK Győr–Pécs. 34. old.
9. Például egyetemi tanárok, banki szakemberek, tanácsadók.
10. Gulyás László (2008): Ne a munkanélküliséget, a munkát támogasd! Tanulmányok a HRM és a munkaerőpiac témaköréből, 1998–2008. EETOSZ-VIKEK, Budapest.
11. Horváth Gyula (2004): Dél-Szlovákia. A Kárpát-medence régiói 2. MTA Regionális Kutatások Központja – Dialóg Campus Kiadó. Budapest–Pécs.
12. Kovács András–Szabó Ingrid (2008): Nemzetközi tőkebefektetések munkaerő-piaci hatásai Komárom és Komárno térségében. Földrajzi Értesítő, 57. 1–2. 229–241. old.
13. Kovács András–Szabó Ingrid (2008): Nemzetközi tőkebefektetések munkaerő-piaci hatásai Komárom és Komárno térségében. Földrajzi Értesítő, 57. 1–2. 229–241. old.
14. Gál Zsolt (2009): Munkaerő-migráció Szlovákiából a 2004-es uniós csatlakozás után. FÓRUM Társadalomtudományi Szemle, XI. Évf 2009/2. 74. old.
15. Gál Zsolt (2009): Munkaerő-migráció Szlovákiából a 2004-es uniós csatlakozás után. FÓRUM Társadalomtudományi Szemle, XI. Évf 2009/2. 75. old.
16. A Szlovák Köztársaság Statisztikai Hivatalának adatai.
17. Az Állami Foglalkoztatási Szolgálat adatai.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Estélyi Krisztina–Keszegh Béla–Kovács Péter–Mikóczy Ilona (2006): Munkaerőmozgás a szlovák–magyar határ mentén. In: Keszegh Béla–Török Tamás (szerk.): Gazdasági váltás Szlovákiában. Sereghajtóból éltanuló. Kempelen Farkas Társaság. Komárom-Komárno.
- Gál Zsolt (2009): Munkaerő-migráció Szlovákiából a 2004-es uniós csatlakozás után. FÓRUM Társadalomtudományi Szemle. XI. évf. 2009/2. 59-82. old.
- Gulyás László (2008): Ne a munkanélküliséget, a munkát támogasd! Tanulmányok a HRM és a munkaerőpiac témaköréből, 1998–2008. EETOSZ-VIKEK, Budapest.
- Hardi Tamás–Hajdu Zoltán–Mezei István (2009): Határok és városok a Kárpát-medencében, MTA RKK. Győr–Pécs. 375. old.
- Hárs Ágnes–Nagy Katalin–Nagy Ágnes–Vakhal Péter (2006): A szlovák és a magyar határmenti régió a Duna két oldalán. Kopint-Datorg Zrt. Budapest.
- Horváth Gyula (2004): Dél-Szlovákia. A Kárpát-medence régiói 2. MTA Regionális Kutatások Központja – Dialóg Campus Kiadó. Budapest–Pécs.
- Kovács András–Szabó Ingrid (2008): Nemzetközi tőkebefektetések munkaerő-piaci hatásai Komárom és Komárno térségében. Földrajzi Értesítő, 57. 1–2. 229–241. old.
- Sikos T. Tamás–Tiner Tibor (2007): Egy város – két ország. Komárom-Komárno. Selye János Egyetem Kutatóintézete, Komárno.

MOLNÁR ERNŐ*

ROMÁNIA RENDSZERVÁLTÁS UTÁNI IPARI SZERKEZETVÁLTÁSÁNAK GLOBÁLIS ÉS REGIONÁLIS ASPEKTUSAI

GLOBAL AND REGIONAL ASPECTS OF INDUSTRIAL RESTRUCTURING IN ROMANIA AFTER THE CHANGE OF REGIME

ABSTRACT

The change of the market economy and the economical structure of Romania caused the large-scale cutting down of the industry which had been overdeveloped in the socialist period and had fought against numerous structural and qualitative problems. After the turn of the millennium, especially due to the foreign capital investment, reindustrialization was started and it caused that the Romanian industry has also an important role in the economy of Central and Eastern Europe nowadays. The renewal of the industry accompanied with structural change in the last year and resulted in both gaining ground of the transnational participants in Romania and in forging ahead of the export oriented machine production. The change of the industry is accompanied with serious structural changes in its regional distribution. The effect of the desindustrialization was felt in each region of the country but it caused the most serious problems in the monofunctional mining and the heavy industrial centres. The renewal of the industry shows greater concentration – according to regional preferences of the foreign direct investments: it forms a greater extent in Bucharest, in some more industrialized county of Muntenia, Banat and South Transylvania.

1. Bevezetés

Az ipar a XX. század gazdasági-társadalmi modernizációjának, regionális fejlődésének kulcsszereplője szerte Európában. Romániára e megállapítás különösen érvényes, hiszen a kontinens fejlettebb régióihoz képest jelentős késést mutató ország iparának kibontakozása alapvetően erre az évszázadra esik. A századelő – különböző államok politikai keretei között zajló – iparosodása még elsősorban mezőgazdasági termékek feldolgozására, valamint ásványkincsek kitermelésére (esetleg részleges feldolgozására) épült a mai Románia területén, és néhány kitüntetett térségben (pl. a szénbányászat és vaskohászat központjaként ismert Zsil-völgyben, illetve Resicabánya körzetében, az európai jelentőségű kőolajbányászattal rendelkező Prahova megyében, valamint néhány nagyobb városban) koncentrált.¹

A szocialista időszak gazdaságpolitikája nyomán nemcsak ágazati értelemben vált jóval diverzifikáltabbá Románia ipara, de – miután a korszak regionális egyenlőtlenségek mérséklésére fókuszáló politikája az iparosításban látta az elmaradott térségek fejlesztésének eszközét – az ágazat erőltetett növekedése masszív területi diffúzióval is párosult.² Románia a II. világháború után ipari-agrár országgá vált, de az 1980-as években – változó világ-gazdasági környezetben – mindinkább kiütköztek iparának strukturális gyengeségei: a nehézipar és az alapanyag-gyártás felülreprezentáltsága, amely a jelentős hazai készletek ellenére is komoly nyersanyag- és energiaimportot tett szükségessé,³ továbbá az ágazat

* PhD. adjunktus, DE TEK TTK Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék.

szervezeti-technológiai feltételekre, illetve termékminőségi problémákra visszavezethető gyenge versenyképessége.

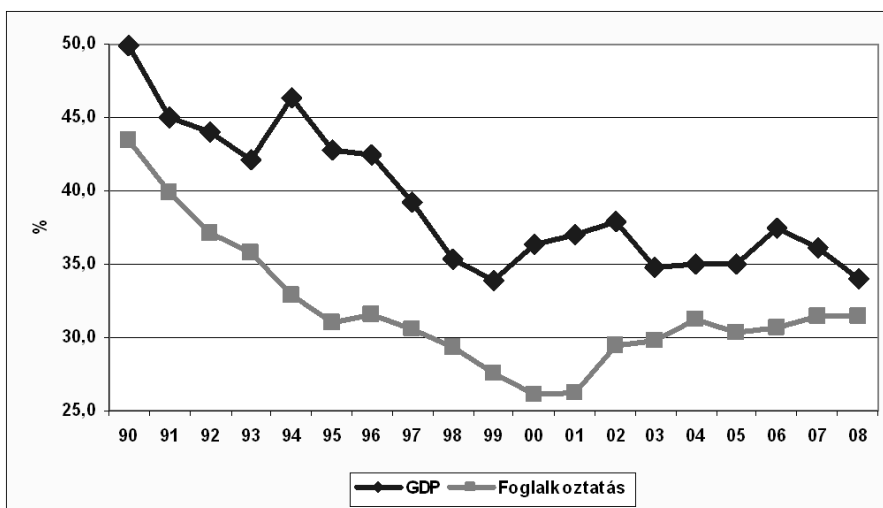
E tanulmány – a rendelkezésre álló területi korlátok között – a román ipar rendszerváltás utáni átalakulásának folyamatába kíván bepillantást nyújtani. Első szerkezeti egysége az ipar ország gazdaságában játszott globális szerepének változását, kelet-közép-európai jelentőségét, illetve strukturális átalakulását taglalja. A cikk második felében, az ipar Románián belüli térszerkezetének vizsgálata áll a középpontban.

2. Románia iparának néhány általános jellemzője a rendszerváltás után

A kilencvenes évek elején Románia mind az ipar GDP-n belüli részaránya (közel 50%), mind foglalkozási szerkezetben játszott szerepe (43,5%) alapján a kelet-közép-európai térség országainak élvonalaiban helyezkedett el. A megelőző évtizedek iparosítási politikájának örökségeként, az ipar a legnagyobb súlyú nemzetgazdasági ágnek számított. A gazdasági-társadalmi reformok nyomán lassan megteremtődő piacgazdasági feltételek közepette ugyanakkor, az ágazat egy jelentős része leépült a kilencvenes években (1. ábra).

1. ábra. Az ipar (és építőipar) súlya Románia bruttó hazai termékében, illetve foglalkozási szerkezetében a rendszerváltás után (%)

Chart 1. Proportion of industry (and construction) in the GDP of Romania and in the employment structure after the change of regime (%)

Forrás: Világbank, Nemzetközi Munkaügyi Szervezet adatai alapján saját szerkesztés

A dezindusztrializáció mértékét mutatja, hogy 1990 és az ezredfordulót követő évek között a foglalkoztatási statisztikák közel kétfélmillió ipari és építőipari munkahely megszűnését regisztráltak (a folyamat által generált feszültségek jelentőségét mutatták a bukaresti „bányászjárások” is). Így nem meglepő, hogy bruttó hazai termék előállításában játszott szerepe alapján második, míg foglalkozási szerkezetben elfoglalt pozíciója alapján harmadik helyre szorult az ipar az ezredfordulón. Az ipari munkahelyek tömeges megszűnése és a magas városi megélhetési költségek, illetve a termőföldek magánkézbe adása látványos országon belüli migrációt, valamint retrográd foglalkozási átrétegződési folyamatot generált.⁴ Az ipar leépülésével párhuzamosan ugyan megfigyelhető a szolgáltató szektor erősödése, de a kilencvenes években – a Fischer-Clark-Fourastié modellnek ellentmondó módon

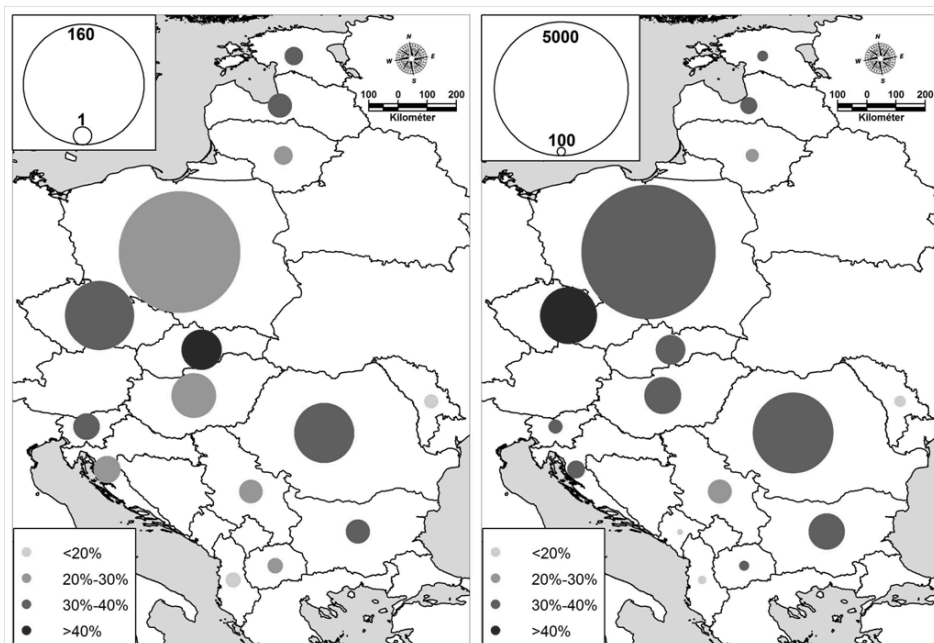
– sokkal látványosabb a mezőgazdaság ismételt (igaz, csak átmenetinek bizonyuló) felértékelődése. Részben a nagyarányú dezindusztrializáció közvetett társadalmi hatásaként jelent meg a román állampolgárok ezredforduló utáni tömeges külföldi munkavállalása: 2005 és 2008 között a hazautalások a román GDP 4,7–5,5%-át tették ki, 2008-ban a hazautalások abszolút nagysága alapján Románia a világ tíz vezető országa között szerepelt.⁵

Az ezredforduló után stabilizálódni látszik a szekunder szektor gazdaságon belüli pozíciója (1. ábra): hozzájárulása a bruttó hazai termékhez inkább stagnált, foglalkozási szerkezetben mért súlya növekedett is (34%-os GDP-arányával és közel 31,5%-os foglalkoztatási súlyával második helyen állt a nemzetgazdasági ágak között 2008-ban). Foglalkoztatási szerepének erősödését mutatja, hogy 2002 és 2008 között több mint kétszázezer fővel (2,72 millióról közel 2,95 millióra) növekedett dolgozóinak létszáma.

Az ipar szerepvesztésének megállása, illetve az ágazat ismételt erősödése nem egyedi jelenség a térségben: a globalizálódó világ gazdaságba bekapcsolódó, gazdasági-társadalmi modernizációjuk érdekében nagyarányú tőkeimportra berendezkedő kelet-közép-európai országokban általában jelentős szerephez jutottak az iparba irányuló külföldi működő tőkebefektetések, amelyek hatására több ország markáns újraiparosodáson ment keresztül.⁶ Romániában, a visegrádi országokhoz képest jóval kedvezőtlenebb induló feltételek (politikai instabilitás, elhúzódo gazdasági-társadalmi reformok, rendkívüli infrastrukturális elmaradottság) miatt számottevő időbeli késéssel bontakozott ki e folyamat. A reformok (mindenekelőtt a privatizáció) felpörgésével, valamint az ország európai integrációjával párhuzamosan Románia mindinkább felértékelődött befektetési terepként a külföldi működő tőke számára:⁷ viszonylag nagyméretű, komoly növekedéssel kecsegtető piaca is fontos szerepet játszott abban, hogy az ezredfordulót követő évtized közepére (Lengyelország után) második helyre került a kelet-közép-európai tőkeimportőrök sorában.

2. ábra. Románia iparának jelentősége kelet-közép-európai összehasonlításban (2008), a GDP (milliárd USD), valamint a foglalkoztatottak száma (ezer fő) tükrében

Chart 2. Position of the Romanian industry in the Central and the Eastern European industry, based on GDP (billion USD) and employment (thousand people)

Forrás: Világbank, Nemzetközi Munkaügyi Szervezet adatai alapján szerkesztette Németh G.

2008 végéig a Romániában befektetett külföldi működő tőke több mint 40%-a az ipart preferálta (ez meghaladta az ágazat súlyát): különösen kiemelkedő tőkevonzónak bizonyult a kohászat, a gépipar, valamint az energiagazdaság. Bár a Romániába irányuló tőke kivitel számára – különösen kezdetben – rendkívül vonzónak bizonyult az ország viszonylag olcsó munkaereje, más kelet-közép-európai országokhoz hasonlóan Romániában is jellemző tendencia, hogy a tőkebefektetések az alacsony bérköltségű, bér munka jellegű tevékenységek felől elmozdulnak a magasabb hozzáadott értéket termelő ágazatok irányába.⁸

Szocialista időszakból örökölt nagyságrendje, valamint elmúlt években befutott fejlődési pályája nyomán a román ipar teljesítménye kelet-közép-európai összehasonlításban ma is számottevő. Az ipar által előállított bruttó hazai termék abszolút nagysága alapján (közel 68 milliárd USD teljesítménnyel), Lengyelország és Csehország után harmadik, a foglalkoztatottak létszáma alapján (közel 3 millió ipari és építőipari foglalkoztatottal), Lengyelország után második a térség országai között (2. ábra). A román ipar szerkezeti átalakulásának kezdetlegesebb helyzetére utal ugyanakkor a régióban is alacsonynak számító ipari termelékenység (a román ipar egy foglalkoztatottra jutó értéktermelését csak Bulgária múlta alul, miközben a cseh ipar termelékenysége – e tanulmány szerzőjének Világbank és Nemzetközi Munkaügyi Szervezet adataira épülő számításai szerint – mintegy 75%-kal lehetett nagyobb 2008-ban). Az ipar és építőipar gazdaságon belüli relatív jelentősége alapján Románia az ábrán bemutatott kelet-közép-európai országok középmezőnyében helyezkedik el, ami – tekintettel kilencvenes évek eleji őrlovas pozíciójára, valamint a munkahe-lyek számának általános csökkenésére – a dezindusztrializáció és újrapiarosodás összességében számos térségbeli országnál kedvezőtlenebb romániai mérlegére utal.

A transznacionális vállalatok romániai megtelepülése az ország iparának globális értéktermelési láncokba történő bekapcsolódásával, fokozódó külgazdasági nyitásával, növekvő exportorientációjával járt (a folyamat következményeként Románia gazdaságának összességében is növekedett a külgazdasági nyitottsága, másrészt exportértékesítésének zöme ipari termék). Bár az exportértékesítés bruttó hazai termékhez viszonyított aránya nagyobb napjainkban, mint a rendszerváltás időszakában volt, az Európai Unió kelet-közép-európai tagországai között így is Románia a sereghajtó: a Világbank adatai alapján kijelenthető, hogy nemcsak a rendkívül nyitott cseh, szlovák, magyar, szlovén, valamint észt gazdaság exportorientációja nagyobb a térségben, de a jóval nagyobb lengyel gazdaságé is.

1. táblázat. Románia kivitelének termékszerkezete (2001; 2008)

Table 1. Export structure of Romania (2001; 2008)

Kivitel 2001	%	Kivitel 2008	%
Ruházati termékek, kiegészítők (nem kötött, horgolt termékek)	18,1	Elektronikai termékek, felszerelések	14,1
Elektronikai termékek, felszerelések	8,7	Nukleáris berendezések, kazánok, gépek, berendezések	9,4
Lábbelik és tartozékaik	8,6	Ásványi eredetű üzemanyagok, kőolaj, kőolaj termékek	9,2
Vas és acél	6,4	Közúti járművek	8,3
Ásványi eredetű üzemanyagok, kőolaj, kőolaj termékek	6,2	Vas és acél	7,4
Nukleáris berendezések, kazánok, gépek, berendezések	6,0	Ruházati termékek, kiegészítők (nem kötött, horgolt termékek)	5,9
Ruházati termékek, kiegészítők (kötött, horgolt termékek)	5,9	Vas- és acéltermékek	3,6
Bútorok, világítóeszközök, előre gyártott házak	4,7	Bútorok, világítóeszközök, előre gyártott házak	3,6
Egyéb top 15 árucsoport	17,2	Egyéb top 15 árucsoport	17,7
Többi árucsoport	18,2	Többi árucsoport	20,8
Összesen	100,0	Összesen	100,0

Forrás: International Trade Centre adatai alapján saját szerkesztés

Az ipar szelektív leépülése, valamint a külföldi működő tőke egyenlőtlen iparágak közti megoszlása sejteti, hogy jelentős szerkezetváltáson ment keresztül az ágazat. E strukturális átalakulás egyik legmegbízhatóbb indikátora az export termékszerkezetének változása (1. táblázat). Látványos a ruházati termékek és lábbelik elmúlt években megfigyelhető visszaesése a kivitelben: 2001-ben együtt még közel egyharmados súlyuk 2008-ra bő 10%-ra olvadt. Eközben az elektronikai eszközök és alkatrészek az export vezető termékcsoportjává váltak, de növekedett a gépek, berendezések, kőolajtermékek, közúti járművek, valamint a vas és acél szerepe is (az előretörő árucsoportok összesített súlya 2001-ben szűk egyharmadnyi volt, 2008-ban ugyanakkor meghaladta az 50%-ot).

A jelenség hátterében nem nehéz felfedezni a külföldi működő tőke-befektetések ágazati struktúráját: korábban a könnyűipari befektetések elsősorban az ország olcsó munkaereje miatt váltak számottevővé (Románia a ruhaipar és a cipőipar európai szinten is jegyzett beruházási célpontjává, számos európai ország könnyűiparának kitelepülési helyévé lépett elő.) Az ezredforduló után kiemelt tőkefogadóvá vált feldolgozóipari ágazatok (gépgyártás, illetve kohászat, fémfeldolgozás) idővel az export áruszerkezetében is előretörték. A külföldi tőkebefektetések, valamint a kivitel struktúrájának kapcsolatát mutatja Románia két legfontosabb külkereskedelmi partnerének példája: a német reláció fő román exporttermékei elektronikai cikkek, közúti járművek, valamint gépek, berendezések voltak, Olaszországba ugyanakkor – összefüggésben az onnan érkező tőkebefektetések ágazati jellemzőivel – legnagyobb értékben még 2008-ban is a könnyűipar termékei kerültek kiszállításra.

3. Románia iparának térszerkezete

Az ipar rendszerváltás utáni szerkezeti átalakulása jelentős regionális következményekkel járt Romániában. Az ágazat leépülése (dezindusztrializáció) az ország valamennyi régiójára kiterjedt: általános érvényére jellemző, hogy az ország 262 városa közül 241 az ipari foglalkoztatás leépülését regisztrálta 1990 és 1995 között.⁹ Az ipar válsága által legérősebben sújtott monofunkciós bányászati-nehézipari központok komoly migrációs veszteséget szenvedtek el. 1990 és 2002 között a legnagyobb mértékű fogyás Románia egyik legnagyobb rézbányászati központját, a Hargita megyei Balánbányát (47%) jellemezte. Jelentős részben a gazdasági helyzet által motivált vándormozgalmak hatására nagyarányú lélekszám-csökkenést mutatott Újmoldova (közel 28%), Resicabánya (24%), a szocialista Románia második legjelentősebb ipari centruma, Brassó (22%), valamint Vajdahunyad (20%) is.¹⁰

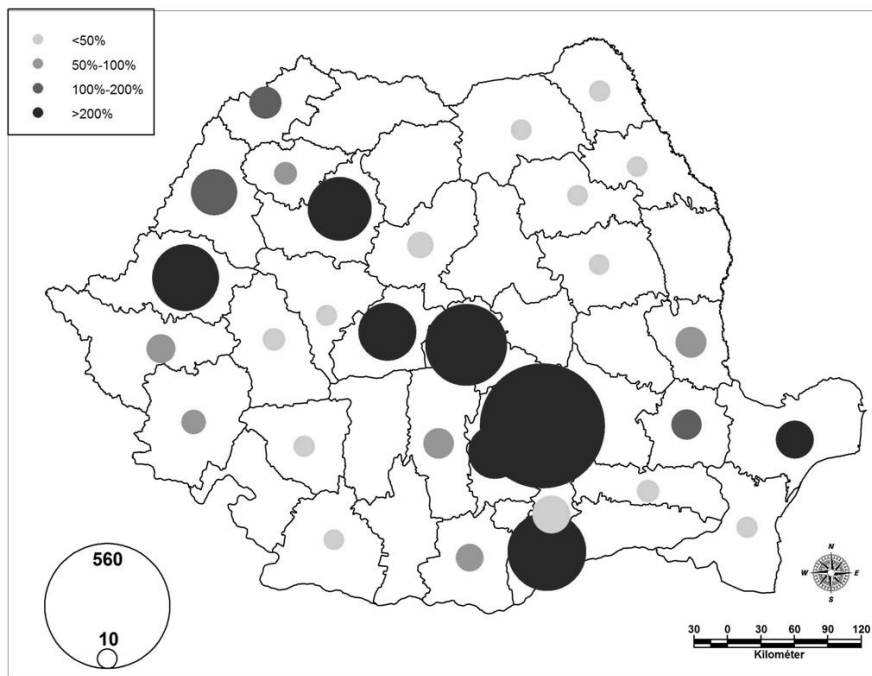
A zsugorodás éveiben az ipar térszerkezetének alakulására elsősorban a meglévő ipari kapacitások új feltételekhez történő, változó sikerű alkalmazkodása gyakorolt hatást: a piaczgazdasági körülmények között is életképes, privatizáció révén tőkeinjekcióhoz, technológiához és piacokhoz jutó ipari kapacitások továbbélése, fejlődése biztosíthatta egyes térségek iparának – legalább részleges – megmaradását. Az ipar térszerkezetének alakításában ugyanakkor az elmúlt években mindinkább felértékelődött az ezredforduló óta terjedőben lévő, nemcsak ipari tevékenységek telephelyévé váló ipari parkok és vámszabad területek szerepe is. E különböző mértékben kiépített, illetve betelepített létesítmények földrajzi elhelyezkedése számottevő egyenlőtlenségeket mutat, ami elsősorban az egyes megyék ipari hagyományaival, valamint közlekedésföldrajzi helyzetével magyarázható. A legnagyobb ipari parki ösztérület Munténiában (Prahova, Giurgiu, Dambovita) és néhány Kárpátokon belül fekvő megyében (Brassó, Arad, Kolozs, Szeben) került eddig kialakításra, de jelentős aktivitás tapasztalható a magyar határ mentén fekvő megyékben is (3. ábra).

Az újraiparosodás intenzitását, az ipari teljesítmény aktuális területi differenciáit vi-

szonylag hűen tükrözik az exportértékesítés megyei adatai (4. ábra). Ipari termelés és export nyilván nem azonos kategóriák: tény ugyanakkor, hogy Románia kivitelének túlnyomó része ipari termék volt 2008-ban, így a kiemelkedő exportvolumenek háttérében jelentős ipari teljesítmények sejtethők. Másrészt, ha az export nem is alkalmas az ipar egészének leírására (hiszen számos szereplő belső piacra termel), az ipar szervezeti-technológiai megújításában meghatározó külföldi működő tőke jelenlétének alkalmas indikátora lehet.

3. ábra. Ipari parkok és vámszabad területek abszolút (ha), illetve népességszámra vetített relatív nagysága (az országos átlagérték %-ában) Románia megyéiben (2010)

Chart 3. Absolute measure and relative measure projected to population of industrial parks and tariff free zones in Romanian counties (2010)

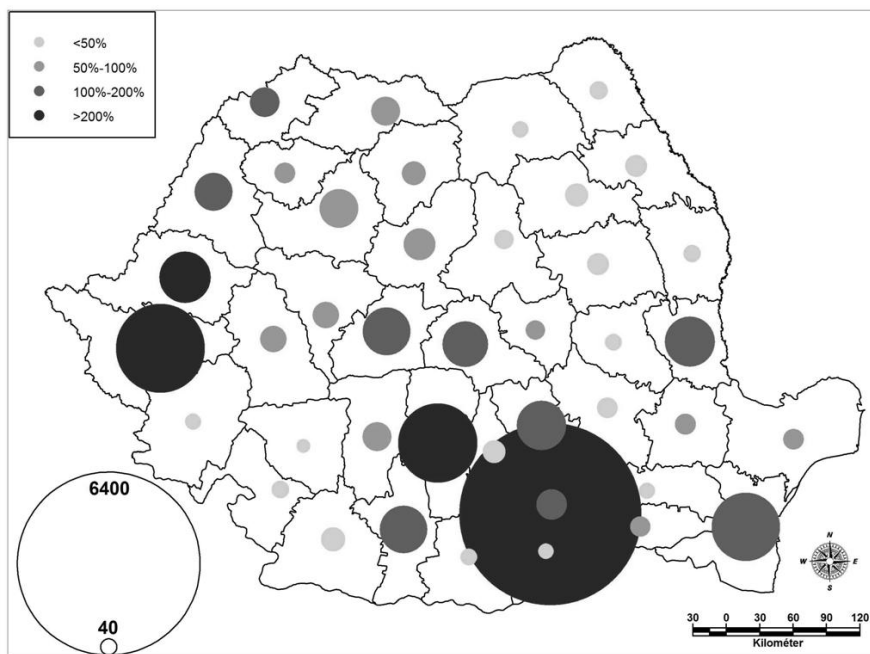

Forrás: Román Befektetési Ügynökség adatai alapján szerkesztette Németh G.

Feltűnő Bukarest kiemelkedő szerepe az ország exportjában: a főváros régiója (Ilfov-val) a román kivitel több mint egyötödét adta.¹¹ Jelentős kivitt bonyolított le 2008-ban Arges, illetve Olt és Prahova megye a Havasalföldön, továbbá az egy lakosra jutó exportértékesítés nagysága alapján országos listavezető Temes, és szomszédja, Arad megye Románia Nyugati régiójában. (A magyar határ mentén fekvő megyék mindegyikére érvényes volt ugyanakkor a megállapítás, hogy ha abszolút értékben nem is, lakosságszámra vetítve nagy értékű kivitt bonyolítottak.) Dél-Erdély komoly exportteljesítményt felmutató megyei (Brassó és Szeben) közvetlenül határosak a korábban tárgyalt havasalföldi térséggel, míg Constanta és Galati megyék egy országos összehasonlításban gyenge exportintenzitást felmutató térségből emelkednek ki szigetszerűen. E térségek ellenpólusát az Északkeleti és a Délnyugati régió kevés tőkét vonzó, kicsiny exportot lebonyolító megyei képezik. A kizárólag moldvai megyéket tömörítő, Iasi központú Északkeleti régió például az országba érkezett külföldi működő tőke alig több mint 2%-át jegyezte, ott az egy lakosra jutó külföldi tőkeállomány az országos átlagérték mindössze 13%-át érte el. A Délnyugati régió iparában – ráadásul – napjainkban is erősen felülreprezentált a nem exportra termelő bányászat és energiagazdaság.

4. ábra. Az exportértékesítés abszolút (ezer euró), illetve népességszámra vetített relatív nagysága (az országos átlagérték %-ában) Románia megyéiben (2008)

Chart 4. Absolute and per capita volume of export in the Romanian counties (2008)

Forrás: Román Nemzeti Statisztikai Hivatal adatai alapján szerkesztette Németh G.

2. táblázat. 500 főt meghaladó létszámú iparvállalatok foglalkoztatottjainak összlétszáma, illetve ágazati megoszlása Románia legnagyobb exportot lebonyolító megyéiben (2008)

Table 2. Employment and sectoral structure of the biggest industrial firms in the Romanian counties that makes the greatest export (2008)

Megye	Foglalkoztatottak (fő)	Meghatározó iparágak és vállalatok
Arad	18 681	<i>gépgyártás (90%):</i> Alcoa Fujikura; Takata-Petri Romania; Leoni Wiring Systems Arad; Astra Vagoane Arad;
Arges	37 536	<i>gépgyártás (82%):</i> Automobile Dacia; Lisa Draxlmaier Autopart Romania; Johnson Controls Romania; Lear Corporation Romania;
Brasov	19 336	<i>gépgyártás (67%):</i> Schaeffler Romania; Autoliv Romania;
Bucuresti	155 002	<i>bányászat, energiaipar (44%), gépgyártás:</i> Petrom; Electrica Serv; Hidroelectrica; Energomontaj; Lukoil Romania; T.M.U.C.B. Rompetrol Downstream; Electrocentrale Bucuresti; Nuclearelectrica; Transelectrica; Energoconstructia;
Constanta	13 750	<i>gépgyártás (56%), bányászat, energiaipar:</i> Daewoo Mangalia – Heavy Industries; Santierul Naval Constanta;
Galati	22 539	<i>kohászat, fémfeldolgozás (63%), gépgyártás:</i> ArcelorMittal Galati; Santierul Naval Damen Galati;
Olt	8 218	<i>gépgyártás (57%), kohászat, fémfeldolgozás:</i> Romvag;
Prahova	24 847	<i>gépgyártás (40%), bányászat, energiaipar:</i> Yazaki Romania; Upetrom 1 Mai; Conpet; Electrica Distributie Muntenia Nord;
Sibiu	20 538	<i>bányászat, energiaipar (58%), gépgyártás:</i> Romgaz; Transgaz;
Timis	33 051	<i>gépgyártás (78%):</i> Delphi Packard; Solectron; Zoppas Industries; Kromberg & Schubert; Continental Automotive Romania;

Forrás: A „Major Companies in Romania” adatbázisa¹² alapján saját szerkesztés

Igen szoros kapcsolat mutatkozik az exportárbevétel, valamint a nagy iparvállalatoknál foglalkoztatottak összlétszáma között: a tíz legnagyobb kivittelt lebonyolító területi egység közül nyolc az 500 főnél többet foglalkoztató iparvállalatok jelentősége alapján is élvonalban van. A vezető exportőrök iparában kivétel nélkül számottevő (legalább 15%) a gépgyártás súlya, de Arad, Arges, Brassó, valamint Temes megyében a kétharmados arányt is meghaladja az iparág részesedése. Bukarest és Szeben megye számos országos hatókörű energetikai vállalatnak a székhelye: ebből következik esetükben a bányászat, energiaipar előkelő pozíciója. Galati pedig a ma is Románia egyik legnagyobb ipari foglalkoztatójának számító acélművének köszönheti vezető exportőröktől némiképp eltérő ipari struktúráját (2. táblázat).

4. Összegzés

Románia piacgazdasági átalakulása és gazdasági struktúraváltása, a szocialista időszakban túlfélesztett, számos szerkezeti-minőségi problémával küzdő ipar nagyarányú leépülését eredményezte a kilencvenes években. Az ezredforduló után – elsősorban a felpörgő külföldi tőkebefektetések hatására – az újraiparosodás folyamata is kitapintható, s részben ennek következménye, hogy a román ipar ma is számottevő szereplője Kelet-Közép-Európa gazdaságának. Az ágazat megújulása jelentős szerkezeti átalakulással járt az utóbbi években, mely egyrészt a transznacionális szereplők romániai térnyerését, másrészt az exportorientált gépgyártás számottevő súlynövekedését eredményezte. Az ipar átalakulását komoly térszerkezeti változások kísérik. A dezindustrializáció az ország minden térségében éreztette hatását, de a monofunkciós bányászati-nehézipari központokat érintette a legsúlyosabban. Az ipari megújulás – a külföldi működő tőke területi preferenciáinak megfelelően – jóval nagyobb koncentrációt mutat: Bukarest és a Havasalföld néhány iparosodottabb megyéje mellett nagyobb kiterjedésű zónákban a Bánát, valamint Dél-Erdély területén van jelen.

JEGYZETEK

- 1–2. Popescu, Claudia (1995): The spatial evolution of the Romanian industry during the 20th century. In: Tufescu, V. (szerk.): *Revue Roumaine de Géographie*. Editura Academiei Române, Bucuresti. 21–30. old.
3. Hunya Gábor (szerk.) (1990): *Románia 1944–1990*. Atlantisz Kiadó, Budapest. 323 old.
4. Borzán Anita (2004): Románia népességének alakulása. *Területi statisztika*, 2004/2. szám. 164–172. old.
5. Réti Tamás (2009): A román gazdaság és a migráció. *Külgazdaság*, 2009/7–8. szám. 39–67. old.
6. Barta Györgyi–Czirfusz Márton–Kukely György (2008): Újraiparosodás a nagyvilágban és Magyarországon. *Tér és Társadalom* 2008/4. szám. 1–20. old.
- 7–8. Réti Tamás (2009): A román gazdaság és a migráció. *Külgazdaság*, 2009/7–8. szám. 39–67. old.
9. Popescu, Claudia (1998): Industrial restructuring and the unequal chances of Romanian urban centres. In: Tufescu, V. (szerk.): *Revue Roumaine de Géographie*. Editura Academiei Române. Bucuresti. 39–51. old.
10. Elekes Tibor (2008): Demográfiai, gazdasági-társadalmi folyamatok Románia városaiban 1948-tól napjainkig. – *Tér és Társadalom*, 2008/2. szám. 185–201. old.
11. Bukarest kiemelkedő szerepe kapcsán megjegyzendő, hogy a székhely szerint nyilvántartott vállalati adatok a több telephelyes cégek központjának otthont adó területi egység javára torzítanak.
12. Major Companies in Romania; <http://mcir.doingbusiness.ro/>. Utolsó letöltés: 2010. március 28.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Barta Györgyi–Czirfusz Márton–Kukely György (2008): Újraiparosodás a nagyvilágban és Magyarországon. *Tér és Társadalom* 2008/4. szám. 1–20. old.
- Borzán Anita (2004): Románia népességének alakulása. *Területi statisztika*, 2004/2. szám. 164–172. old.
- Elekes Tibor (2008): Demográfiai, gazdasági-társadalmi folyamatok Románia városaiban 1948-tól napjainkig. – *Tér és Társadalom*, 2008/2. szám. 185–201. old.
- Hunya Gábor (szerk.) (1990): Románia 1944–1990. Atlantisz Kiadó. Budapest. 323 old.
- Popescu, Claudia (1995): The spatial evolution of the Romanian industry during the 20th century. In: Tufescu, V. (szerk.): *Revue Roumaine de Géographie*. Editura Academiei Române, Bucuresti. 21–30. old.
- Popescu, Claudia (1998): Industrial restructuring and the unequal chances of Romanian urban centres. In: Tufescu, V. (szerk.): *Revue Roumaine de Géographie*. Editura Academiei Române. Bucuresti. 39–51. old.
- Réti Tamás (2009): A román gazdaság és a migráció. *Külgazdaság*, 2009/7–8. szám. 39–67. old.

SZÉKELY ANDREA*

AZ EURORÉGIÓK SZEREPE A HATÁROK LEBOMLÁSÁBAN

THE ROLE OF EUROREGIONS IN VANISHING OF THE BORDERS

ABSTRACT

The Vah-Danube-Ipel Euroregion (founded in 1999) has an area of 24 thousands of km², so it is among the largest euroregions around Hungary. Its area is larger than regions in Slovakia and Hungary; and two smaller euroregions has been founded within its boundaries. Now, we investigate by official and scientific definitions whether the Vah-Danube-Ipel Euroregion can fulfil its function at regional level. The aim of the research is to explain the role of the city Székesfehérvár in the Vah-Danube-Ipel Euroregion. The city of Székesfehérvár is the capital of Fejér county, and at the same time, is the center of the Middle-Trans-Danubian region accommodating three counties: Fejér, Veszprém, and Komárom-Esztergom. Neither Székesfehérvár, nor Fejér county are not directly located on the border. Consequently their role in the cross-border cooperation can be realised only through regional level organisations.

1. Bevezetés

Az eurorégiók az európai határon átnyúló együttműködés legjelentősebb szervezetei. A Vág-Duna-Ipoly Eurorégió a magyar-szlovák határon 1999-ben alakult, alapítói Komárom-Esztergom és Pest megye és a szlovákiai Nitra kerület. 2000 márciusában további két magyar megye csatlakozott az eurorégióhoz: Fejér megye és Veszprém megye.

Az eurorégió fő céljai a megalakításkor a következők voltak:

- az eurorégió területén található szervezetek együttműködésének koordinálása,
- a helyi közösségek meglévő kapcsolatainak erősítése,
- közös területfejlesztési projektek megvalósításának támogatása,
- a megyék felkészítése az Európai Unióhoz való csatlakozásra, hogy az a lehető legtöbb hozadékat biztosítsa számukra.

Az eurorégiókat sokszor éri kritika méretük miatt: a nagyobb eurorégiókkal szemben az a fenntartás fogalmazódik meg, hogy nem képesek a területeket integráltan kezelni, míg a kisebbekkel szembeni legfőbb ellenérv, hogy helyi problémák kezelésére jöttek létre. Hazai viszonylatban a 24 ezer km²-es Vág-Duna-Ipoly Eurorégió a nagyok közé tartozik. A kutatás kettős céllal jött létre. Elsődlegesen a téma elméleti irodalmára alapozva empirikusan kívánja feltárni az eurorégió ismertségét, jelenlegi és jövőbeli lehetőségeit. Másodsorban a kutatás vizsgálja Székesfehérvár jelenlegi és várható szerepét is az eurorégión belül.

2. Az eurorégió fogalmának tisztázása

2.1. Az EU által megadott definíciók

Az Európai Unió 1997-es definíciója alapján „A határon átnyúló szervezetek legáltalánosabb típusai:

Eurorégiók, melyek megfelelően kialakított jogi személyiségek, többcélúak, és terjedelmes kapacitással rendelkeznek.

* PhD, Budapesti Corvinus Egyetem Gazdálkodástudományi Kar.

Munkaközösségek, melyek munka-megállapodásokra épülnek, korlátozott teherbírásúak és ritkán vonták be őket az INTERREG-I programok ügyvitelébe,

Különféle intézményi megoldások jogi formában vagy anélkül, melyek a kevésbé integrált illetve jobban integrált struktúrák között váltakoznak.”¹

Eurorégió: az 1997-ben második kiadást megért Gyakorlati Útmutató fogalomszótára szerint „A határon átnyúló együttműködést szolgáló struktúra, mely a helyi és regionális szintek, illetve a megfelelő esetben a szociális és gazdasági partnerek képviselőiből áll. Az Eurorégiók tipikus szervezeti felépítéssel rendelkeznek, mely a következő: a választott politikai tanács a legfelső szint, ezután következik a felügyelő testület, valamint több tematikus munkacsoport és egy határmenti titkárság.”²

Az Európai Unió 2000-ben átdolgozott kézikönyvében definíciót az eurorégióról nem közöl.

Az EU az eurorégiót mindenképpen mint szervezetet azonosítja, a földrajzi kiterjedéssel egyáltalán nem foglalkozik.

2.2. A kutatók definíciói

Ebben az alfejezetben néhány definíció szerepel az eurorégióról a teljesség igénye nélkül, hiszen az összes elérhető definíció egybegyűjtése nem képezi ezen tanulmány célját. S bár a szakmában mindenki tudja, miről is van szó s dolgozik is vele, önálló definíció megadására azonban kevesebben vállalkoznak.

Rechnitzer J. így definiálja az eurorégiót: „Az eurorégiók a legmagasabb szintű együttműködési struktúrák, a legfejlettebb és legszélesebb hatáskörű, illetve a legtöbb funkcióval rendelkező szervezetek.”³

Eszerint a definíció szerint a szerző az eurorégiót egyértelműen szereplőként azonosítja. Ellentétben a következő két szerzővel, akik mindketten területként értelmezik az eurorégiót.

Gaunard M. F. szerint az eurorégió „Új földrajzi kifejeződése azon terület fejlődésének/fejlesztésének, mely régóta szenvedett határmenti fekvésétől, legyen az a terület zsákutca, szürke zóna, vagy senkiföldje.”⁴

Süli-Zakar I. definíciójában a földrajzi területek fontosságát hangsúlyozza (behatárolt földrajzi terület) „Az eurorégió vagy ma már egyre gyakrabban eurégió nevét akkor használják, amikor egy olyan területet akarnak megjelölni, ahol a kölcsönös interregionális, vagyis határokat áthidaló gazdasági, szociális, kulturális, illetve más jellegű együttműködések léteznek kettő, vagy több állam, illetve helyi önkormányzatai között.”⁵

A definíciók közül az első a fejlettségre, míg a második inkább a fejletlenségre koncentrál. A harmadik esetben inkább a kapcsolatok kölcsönös megléte hangsúlyozott.

3. A Vág-Duna-Ipoly Eurorégió

Amint az 1. táblázat mutatja, a Vág-Duna-Ipoly Eurorégió (VDI) tagjai hasonló méretű és adminisztratív funkcióval rendelkező területi egységek, ami az együttműködést segíti. (Léteznek olyan eurorégiók, ahol a tagok között régiókat és városokat egyaránt találunk, ami az eltérő érdekérvényesítő képesség és kompetencia szint miatt működési problémákhoz vezethet.) Az összességében nagy terület, és a területhez képest rövid határszakasz azonban a területi kohézió és a határon átnyúló együttműködés nehézségét vetíti előre.

A VDI részét képező területi egységek gazdasági mutatói eltérő pályákon mozgó gazdasági folyamatokról mutatnak összefoglaló képet.

1. táblázat. A Vág-Duna-Ipoly Eurorégió alapadatai 2000-ben**Table 1. Main data of the Euroregion Vah-Ipel-Duna in 2000**

Adat	Nitra SK	Fejér HU	Komárom – Esztergom HU	Pest HU	Vesz- prém HU	Össze- sen
Terület (km ²)	6343	4373	2251	6393	4639	23 999
A határszakasz hossza (km)	117	-	77	40	-	117
Népesség (ezer fő)	716	425	310	1033	373	2 856
Népsűrűség (fő/ km ²)	113	97	138	162	81	119
Települések száma	350	107	74	184	225	940

Forrás: Vág-Duna-Ipoly Eurorégió, 2001

Az eurorégió megalakulásakor a lakosság gazdasági aktivitása hasonló képet mutatott az egyes területeken. Ugyanakkor – az országos tendenciáknak megfelelően – Nitra kerületben a magyar megyékhez képest háromszoros munkanélküliségi rátát lehetett megfigyelni. 2007-re a gazdasági aktivitás átrendeződött, míg a magyar megyékben enyhe emelkedés figyelhető meg, addig Nitra kerületben közel 10 százalékpontos csökkenés következett be. A munkanélküliségi ráta az eurorégió egészében csökkent, jelentős mértékben a szlovákiai Nitra kerületben. Ha az aktivitási ráta változását is figyelembe vesszük, a szlovák oldal „gazdasági csodája” a munkaerőpiac átrendeződését jelenti, azok, akik 1999-ben még kerestek, de nem találtak munkát, tíz év múltán már nem is keresnek munkát, vagyis a foglalkoztatottak száma érdemben nem nőtt.⁶

3.1. A Vág-Duna-Ipoly Eurorégió működése

3.1.1. A Vág-Duna-Ipoly Eurorégió tevékenysége

A Vág-Duna-Ipoly Eurorégió alapját civil kezdeményezés jelentette. A főképp Komárom és Tát közti Duna-parton a határ mindkét oldalán található településeket magába foglaló Hídverő Mozgalom célja a Duna két partján élők közti kapcsolatok erősítése és az ehhez szükséges infrastruktúra kialakítása volt. A civil mozgalmat intézményes formába foglaló eurorégió is ezekkel a célkitűzésekkel indult útjára. A jelentős területi bővülés azonban nem erősítette a résztvevők kohézióját, hanem éppen ellentétesen, az alapul szolgáló mozgalom területi kiterjedése elenyészővé vált.

Ennek megfelelően a VDI tevékenysége is zömében a civil kezdeményezés hagyományain és az azáltal lefedett területen realizálódott. Megalakulását követően átvette a Neszmélyen, minden év július első hétvégéjén megrendezésre kerülő Hídverő Napok szervezését, amely találkozási lehetőséget nyújt a határ két oldalán élők számára és kulturális bemutatkozási lehetőséget az eurorégió hagyományörzői részére. A Hídverő Napokkal párhuzamosan szervezik az EURO EXPO rendezvényt, amely a gazdasági kapcsolatok kialakítását hivatott elősegíteni a határ két oldalán működő vállalkozások számára.

Az Esztergom (HU) és Štúrovo (SK) közti – Dunán átvívelő – Mária-Valéria híd újjáépítésében a Hídverő Mozgalom korábbi tevékenysége nyomán jelentős szerepet játszott.

A VDI aktív kezdeményezője volt a Visegrádi Országok Eurorégiói Konzultatív Tanácsának, ami 2003 júliusában – a Hídverő Napok keretei között – az „Európa” hajó fedélzetén a visegrádi kikötőben alakult meg a Baltik, Bihar-Bihor, Bile-Biele, Kárpátok, Duna, Duna-Körös-Maros-Tisza, Dráva-Mura, Ister-Granum, Ipoly/Ipel, Košice-Miskolc, Pradziad, Pro Europa Viadrina, Sajó-Rima, Silézia, Tatra, Zemplén és a Vág-Duna-Ipoly Eurorégiók részvételével.⁷

3.1.2. A Vág-Duna-Ipoly Eurorégió szervezete

A VDI működése de jure az alábbiak szerint történik: az elnökség irányítja a testületet, melynek munkáját a Független Bizottságok segítik. A titkárság biztosítja a folyamatos adminisztrációt és ügyvitelt. A szakértői és ad hoc bizottságok például az eurorégió által benyújtandó különféle pályázatok esetében tudnak érdemileg hozzájárulni annak további sikerességéhez. Az Éleslátók Tanácsától leginkább ötleteket, visszajelzéseket vár az eurorégió a munkáját illetően, az eurorégió hatékonyságát kívánja erősíteni.

A VDI működése de facto: A VDI elnöke a Komárom-Esztergom Megyei Közgyűlés elnöke, de a végrehajtó hatalom a mindenkori ügyvezető kezében van. 2002-től a Komárom-Esztergom Megyei Közgyűlés elnöke csak mérsékelten támogatja a VDI ügyét. 2003-ban két új eurorégió alakult meg a VDI-n belül: az Ister-Granum és a Duna Eurorégiók. 2006 után a VDI és a Duna Eurorégió irányítása Neszmély polgármesteréhez került, amikor is a két szervezet békésen megélt egymás mellett (területileg pedig egymásban), sőt egymást kiegészítő programokat, pályázatokat nyújtottak be. 2008-ban a két eurorégió vezetője betegség miatt visszavonult.

3.2. A Vág-Duna-Ipoly Eurorégió területén működő más eurorégiók

Ister-Granum Eurorégió

Amint már említésre került, ez az egyik eurorégió, amely 2003-ban alakult meg VDI területén belül, földrajzilag az Esztergom és Štúrovo környékén. Jelenleg 102 település tartozik az eurorégióhoz, lakosainak száma közelíti a 220 000-hez, területe meghaladja a 2200 km²-t. A települések közel fele (49 önkormányzat) a szlovák oldalon található, ennek ellenére a lakosság kétharmada a magyar oldalon él. Ennek oka az, hogy a Párkány környéki térség (a Déli régió) aprófalvas vidék, míg Esztergom környékén számos kisváros és igen nagy lélekszámú község található. Az Ister-Granum Eurorégió vezetése Esztergom polgármesteréhez kötődik, felmerült ellentét a VDI-vel a párhuzamos és előre nem egyeztetett programok és pályázatok kapcsán.

Duna Eurorégió

Az eurorégió a Komárom/Komárno és Esztergom/Štúrovo közti kisebb települések részvételével működik. Vezetése 2008-ig a VDI ügyvezetőjéhez köthető. A 2002 utáni politikai helyzetben a VDI kieső tevékenységének részleges (szűkebb területen) pótlását hivatott ellátni.

A konkrét akciók véghezvitele – mint minden hasonló szervezet esetén – az eurorégió végrehajtó szervezetének vezetésén múlt. Tekintettel arra, hogy a Duna-mentén elindult mozgalom egyik legfontosabb mozgatórugójának számító személy került a végrehajtó szervezet élére, a tatabányai székhely nem változtatott érdemben az eurorégió stratégiáján, részben kihasználva ugyan a nagyobb terület nyújtotta lehetőségeket, tevékenysége döntően a Duna-parti településekre koncentrált. A 2002-es önkormányzati választások Komárom-Esztergom megye vezetésében is változást hoztak, ennek következtében a szervezet politikai és anyagi támogatása csökkent. Jórészt ennek köszönhetően a régi eurorégió fókuszterületének számító Duna-parti sávban (Neszmély Község Önkormányzata, a Tatai Kistérségi Területfejlesztési Társulat, valamint a szlovákiai Združenie Obcí Most Priatel'stva – Hídverő Társulás közigazgatási területén) 2003-ban megalakult a Duna Eurorégió. A történet folytasaként a 2006-os választásokat követően – elsősorban a megfelelő anyagi támogatás ígéréteinek hiányára visszavezethetően – a Vág-Duna-Ipoly Eurorégió végrehajtó szervezetének központja is Neszmély községbe került, így a térség fejlesztése két intézmény keretei között folyhat. A pályázati forrásokhoz való hozzájutás szempontjából az eltérő méretű és kompetenciaszintű eurorégiók egy kézben való összefogása kedvező lehet.

A térségi eurorégiós kapcsolatok sajátosan elsősorban a Duna menti kistelepülések együttműködésének fejlődését eredményezték, de számos, az eurorégió határain túlnyúló hatású kezdeményezés is termékeny talajra talált a térségben (pl. Visegrádi Együttműködés, a Visegrádi Országok eurorégiói közötti együttműködések, Európai Polgárképző Akadémia stb.). Az új eurorégió 2003-ban sikeres pályázatot nyújtott be, és a Magyar–Szlovák Phare CBC program Kisprojekt Alap keretében az eurorégió fejlesztési tervének elkészítéséhez forráshoz jutott. Ugyanakkor a tükörprojekt szlovákiai oldalának nem sikerült nyertes pályázatot benyújtania, így csak a magyar oldalra készülhettek el a fejlesztési tervek.⁸ A 2004-ben elkészült fejlesztési tervnek megfelelően az eurorégió tevékenysége mind helyi, mind nemzetközi szinten jelentős.

2. táblázat. A Duna Eurorégió által fejleszteni kívánt kikötők, és azok funkciói
Table 2. Ports to develop and their functions by the plans of Duna Euroregion's

Település	Kikötő típusa, kiegészítő objektumok
Ács	csónakkikötő, kemping
Almásfüzitő	sportkikötő, sporthajók tankolási lehetősége, csónakház, pihenőház
Dunaalmás	személyhajó kikötő, komp Pat felé
Neszmély	nagyhajó kikötő, jacht kikötő, tutajkikötő, vízi erdei iskola, és hajó-skanzen
Lábatlan	személyhajó kikötő, jacht kikötő, magánfejlesztésben közforgalmú kikötő
Nyergesújfalu	vízitúra pihenő, táborozóhely és kemping

Forrás: TERRA Stúdió (2004): A Duna Eurorégió part menti partnertelepüléseinek megvalósuló kikötők, és pihenőhelyek megvalósíthatósági tanulmánya. Budapest, 39 old.

A *nomen est omen* elv alapján az egyik stratégiai irány a Duna-part, a dunai kikötők fejlesztése. A 2. táblázatban bemutatott fejlesztések megvalósulása esetén Komárom 20–30 kilométeres körzetében a vízi turizmus és a dunai személyhajó-forgalom minden szegmense számára megfelelő kikötőhely és kiszolgáló létesítmény valósulhat meg. A térség turisztikai attrakciói ugyanis még középtávon sem olyan jelentősek, hogy (a csónakkikötőt leszámítva) több azonos funkciójú objektum gazdaságos üzemeltetését lehetővé tegyék.

A Neszmélyen és a szlovákiai Búcsón (Buč) megvalósítani tervezett Európa Falu a Komárnóban megvalósult Európa Udvar kistelepülésekre adaptált változata. Az Európa Udvar épületei az Európai Unió országainak építési jellegzetességeit felvonultató – környezetéhez kapcsolódva – városi épületekből áll, míg az Európa Falu megvalósulása esetén a vidéki (falusi) építészet jegyeit hordozná magán. Ahogy Komárno esetén is az épületekben vendéglátó és szolgáltató egységek működnek (tehát nem múzeumról, skanzenről van szó), az Európa Falu a térség szálláshely kínálatát bővítené. Kérdéses, hogy az Európa Udvar és az Európa Falu mennyire lesz képes egymást kiegészítő attrakcióként megjelenni a turisztikai piacon. Fennáll a veszélye annak, hogy a két létesítmény a térségbe érkező turistákat egymástól próbálja majd elcsábítani.

Összességében elmondható, hogy az 1999-ben alakult viszonylag nagyméretű Vág-Duna-Ipoly Eurorégió és az annak területén belül létrejött Duna Eurorégió, bár földrajzilag lefedi Komárom és Komárno városait, a városok a határon átnyúló együttműködés ezen intézményes formáiban nem, vagy csak alig vesznek részt. A városok egymásra utaltsága bizonyos együttműködést kikényszerít, de relatíve kedvező gazdasági pozíciójuk kevésbé teszi szükségessé számukra a térségi együttműködést. A fejlesztések hosszú távú összehangolása és a felesleges és kártékony versenyzés elkerülése érdekében azonban szükséges lenne az együttműködés, ami nem csak a városközi területeket átfogó eurorégió(k), hanem a két város előnyére is válhatna.

3.3. A Vág-Duna-Ipoly Eurorégió regionális szerepének scenáriói

2008-ban az eurorégió tevékenységi körébe operatíván is bekapcsolódott Komárom és Révkomárom városa. 2009-től az eurorégió aktivitása egyértelműen a szlovák oldalon mutatkozik, melynek legfrissebb eseményei a www.euroregion-vdi.sk honlapon találhatók.

A jövő tekintetében több lehetséges forgatókönyvet lehet felvázolni. Mivel a Vág-Duna-Ipoly Eurorégió eredményei elsősorban személyekhez kötődnek, és nem a területi integrációból és szinergiából fakadnak, bármilyen előrejelzés nagy bizonytalansággal jár. Éppen ezért három lehetséges scenáriót vázolunk fel, amelyeket középtávon lehetségesnek tartunk.

1. Pesszimista változat. A megfelelő mozgató személy hiányában a valódi programok megszűnnek. Az eurorégió képviselői részt vesznek a területen zajló, határon átnyúló, illetve interregionális rendezvényeken, azonban azok szervezésében, forrásgyűjtésben az eurorégió nem vesz részt. A funkcionális leállás következtében az eurorégió csak papíron létező szervezetté válik.

2. Középút. A területen nem szűnik meg a határon átnyúló együttműködés, azonban a VDI helyét a két kisebb eurorégió veszi át, amelyek a szorosabban a határvonalhoz kötődő területen éppen az ilyen típusú együttműködést tudják mozgásba hozni. Ebben a változatban a vizsgált eurorégió a kistérségi szintű projektek kiegészítéseképpen a regionális szintű projektek koordinálását tudja elvégezni (azaz olyan nagyságrendű projektekben vesz részt, amelyekhez a kistérségeken alapuló eurorégiók területi dimenziója és forrásai nem elegendők, azonban a régiós szintű együttműködés már megfelelő).

3. Optimista változat. A szervezet élére sikerül a régiós szintű célokat is átlátó, az érintett területi egységek vezetőivel hangot találni képes, elkötelezett és aktív vezetőt találni, aki a meglévő hagyományokon és működő struktúrán alapul, a jövőbeni igényeknek megfelelő programot képes kidolgozni és megvalósítani. Tekintettel a területen működő kisebb eurorégiókra, nagyon fontos a regionális szemléletmód, amihez azonban szükség van az eurorégió tagjainak aktív együttműködésére is, hiszen az eurorégiók hazai ismertsége a lakosság és a vállalkozások körében igen alacsony.⁹

4. Székesfehérvár szerepe a határmenti együttműködésben

4.1. Székesfehérvár elméleti szerepe

Székesfehérvár egyértelműen megfelel az ESPON programban kidolgozott morfológiai városi terület (MV) és funkcionális városi övezet (FUA) kategóriának. Mind a város körül kialakult agglomerációs övezet, mind a jelenlegi térszerkezet azt mutatja, hogy meghatározó, térformáló szerepet tölt be a nemcsak Fejér megyében, és a Közép-Dunántúlon, de az eurorégió területén is. A Vág-Duna-Ipoly Eurorégió területén található városok közül magyar oldalon ilyen nagyságrendű és funkcionalitását tekintve hasonló város a Szlovákiában található Nitra. Mindkét várost FUA-ként jegyzi az ESPON programban európai városokra készített várostipológia.¹⁰ (Megjegyzendő, hogy a 2009 előtt készített európai uniós városokat, városhálózatokat analizáló munkákban ez a két város minden esetben egyértelműen jelen van.)

Nem úgy, mint azok a nagyrészt Pest megyében található FUA-nak besorolt kisvárosok, melyek Budapest közelsége miatt kiemelt szerepkörrel és lakosságszámmal rendelkeznek, de az elemzett Vág-Duna-Ipoly Eurorégió szempontjából nem relevánsak. (Budaörs, Ráckeve, Gödöllő, Gyál, Pilisvörösvár, Nagykáta, Vác, Szentendre).

Székesfehérvár távol esik a határvonaltól (mintegy 100 km), így szoros értelemben vett

határmenti együttműködésben nem képes részt venni (leginkább 8-as típus az ESPON kategória szerint). Mint ahogyan az előbbi elméletek mutatják a város régióközpontként már elég nagy ahhoz, hogy az interregionális (tehát nem közvetlenül érintkező területek közti) együttműködésekben részt vállalhasson.

4.2. Empirikus tapasztalatok – Székesfehérvár tényleges szerepe a Vág-Duna-Ipoly Eurorégióban

A szerző személyes interjú céljából Székesfehérvár város polgármesterét, a Fejér Megyei Közgyűlés elnökét, a Fejér Megyei Kereskedelmi és Iparkamara elnökét, a Szlovák Települési Kisebbségi Önkormányzatot kereste meg, de fogadási hajlandósága egyiknek sem volt.

A város a Vág-Duna-Ipoly Eurorégió területén fekszik, de ezt a helyzetet a város semmiféleképpen nem kezeli. A jelenlegi városvezetés hivatalos álláspontja szerint „a város messze esik a Vág-Duna-Ipoly területétől”. Valószínűleg ez az ismerethiány azzal magyarázható, hogy az eurorégióba való belépés közigazgatási szinten nem városokat, hanem megyéket érintett. 2009 januárjában még szerepelt a megye honlapján Fejér megye Vág-Duna-Ipoly eurorégiós tagsága a nemzetközi együttműködések között, ami a megkeresés után törlésre került. Sajnálatos, hogy jelenleg a megye vezetése és a városvezetés nem koordinál közös lehetőségeik kapcsán ebben az eurorégióban.

A továbbiakban kizárólag a helyi lakosság véleményére tudok hagyatkozni, egy saját kérdőíves felmérés tapasztalatai alapján.

4.2.1. A helyi lakosság körében végzett felmérés tapasztalatai

A felmérés során a Székesfehérvárhoz kötődők körében a szlovákiai kapcsolatok meglétét, illetve a hivatalosan meglévő kapcsolatok ismertségét vizsgáltuk. Az első két kérdés Székesfehérvár testvérvárosainak ismertségét hivatott vizsgálni, a következő kérdéscsoport pedig a szlovákiai kapcsolatok ismertségét térképezi fel. A Vág-Duna-Ipoly Eurorégióra vonatkozó kérdések a demográfiai blokk előtt kaptak helyet a kérdőívben, amikor már a válaszadó ráhangolódott a határon átnyúló kapcsolatok témakörére. A demográfiai kérdések csak a legalapvetőbb kérdéseket tartalmazzák, a nem, az életkor és az iskolai végzettség rögzítésére került sor.

4.2.2. A kérdőíves felmérés módszertana

A felmérés célcsoportja a Székesfehérvárhoz kötődő (a városban lakók, tanulók, dolgozók) felnőtt lakosság volt. Ennek megfelelően a sokaságról nem állhatott rendelkezésre olyan lista, amely alapján a véletlen kiválasztáshoz szükséges mintavétel elvégezhető lett volna. A mintavétel során ugyanakkor törekedtünk arra, hogy a mintába kerülők nem, életkor és iskolai végzettség szerint közelítőleg jól reprezentálják a sokaságot.

A kérdőívek kitöltetése papíralapon történt, egyrészt saját munkában, másrészt felkészített kérdezőbiztosok segítségével.

A teljes minta elemszámát 500 főre terveztük, felkészülve arra, hogy a megkérdezettek 10–20 százaléka teljes mértékben megtagadja a válaszadást, így a tényleges mintaelemszámot minimálisan 400 főre vártuk. Végeredményben 456 elemű minta alapján tudjuk értékelni a város szlovákiai és eurorégiós kapcsolatairól kialakult képet. A részleges válasz megtagadás aránya kérdésenként változó volt, azonban egyetlen kérdés esetén sem érte el a 2,3 százalékot, így ennek torzító hatása elhanyagolható. A legtöbb kérdés esetén csak egy-

szerű kétkimenetű döntésről van szó, így az igen (vagy a nem) válaszok arányát tudjuk értékelni. A minta nagyságára való tekintettel, az egyes kérdésekre adott válaszok százalékos hibája (az igen válaszok arányának függvényében) ± 3 –4 százalékpont körül alakul, az 5%-nál kisebb arányok esetén 2 százalékpont alatti.

A kérdőívek számítógépes feldolgozása az SPSS programcsomag segítségével történt.

4.2.3. A kérdőíves felmérés eredményei

A kérdőívet kitöltők 48,2%-a férfi, 51,8%-a nő volt. A megkérdezettek 61,2%-a lakik a városban, a többieknek csak iskolai vagy munkahelyi kötődése van Székesfehérvárhoz.

A megkérdezettek több mint 60%-át a 26–60 év közöttiek tették ki, de jelentős arányban fordultak elő fiatal felnőttek, és az idősebb generáció tagjai is.

A válaszadók között leggyakrabban (45,6%) az érettségivel, mint legmagasabb iskolai végzettséggel rendelkezők fordultak elő, közel egyharmaduk (32,1%) felsőfokú végzettséget vallott be, míg összesen 1 fő jelezte, hogy az általános iskolát sem végezte el.

3. táblázat. Székesfehérvár testvérvárosainak ismertsége

Table 3. Cognition of twin cities of Székesfehérvár

Testvérváros	Ismertségi arány (%)
Alba Iulia	3,7
Birmingham	12,5
Blagoevgrad	4,8
Bratislava	3,3
Cento	5,7
Chorley	7,1
Erdenet	0,0
Kemi	22,1
Luganszk	0,0
Opole	21,4
Schwäbisch Gmünd	23,2
Sankt Pölten	1,8
Zadar	16,1

Forrás: A szerző számításai

A kérdőív első kérdésében Székesfehérvár testvérvárosaira kérdeztünk rá. A meglévő 13 testvérváros közül a legtájékozottabb kitöltő is csak hatot tudott felsorolni, és előfordult két olyan testvérváros, amit egyetlen kitöltő sem említett. Figyelemreméltó, hogy a kitöltők fele egyetlen testvérvárost sem tudott megnevezni, és lényegében ugyanannyian voltak azok, akik egy testvérvárost tudtak említeni, mint azok, akik egynél többet.

A második kérdésben konkrétan a város szlovákiai testvérvárosára kérdeztünk rá. A válaszadók az előző kérdésre adott válaszokkal általában konzisztens választ adtak, sokuknak a kérdés kapcsán jutott eszébe, hogy van szlovákiai testvérváros is (a konkrét rákérdezés kapcsán 35,7% nevezte meg helyesen Pozsonyt). Mindazok, akik megneveztek szlovákiai testvérvárost, helyesen Pozsonyt gondolták Székesfehérvár testvérvárosának.

A megkérdezetteknek csak 3,3%-át fűzik rokoni szálak Szlovákiában élőkhöz, ugyanakkor 5,0%-uk nyilatkozott úgy, hogy az elmúlt 5 évben jártak Szlovákiában rokonlátogatásban. Az eltérés fakadhat abból, hogy a válaszadók nem következetesen válaszoltak, de

abból is, hogy a néhány évvel ezelőtt meglátogatott rokon(ok) már nem, vagy nem Szlovákiában él(nek). A rokoni szálakra utalók több mint fele olyan települést nevezett meg rokonai lakhelyeként, amely a Vág-Duna-Ipoly Eurorégió területén található.

A rokoni szálaknál is kevesebben, mindössze öten számoltak be arról, hogy Székesfehérvárott működő, de szlovák alapítású céget ismernek. A tudni vélt cég profilját azonban senki sem tudta megmondani.

A fordított helyzetről (Szlovákiában is működő székesfehérvári cég) lényegesen többen, a válaszadók 7,5%-a tudott, azonban a szlovákiai működés helyéről ők sem rendelkeztek információval.

A megkérdezettek 8,8%-a tudott olyan személyről, aki rendszeresen jár Szlovákiából Székesfehérvárra dolgozni, ami azt jelzi, hogy a határon átnyúló munkaerő-áramlás – a viszonylag jelentős földrajzi távolság ellenére – városunkat is eléri. Az igennel válaszolók ötöde tudta úgy, hogy a Szlovákiából érkező munkavállaló a Vág-Duna-Ipoly Eurorégió területéről érkezik.

A fordított irányú munkaerő-áramlás lényegében ismeretlen a székesfehérváriak számára, mindössze ketten jelezték, hogy tudnak olyan személyről, aki Székesfehérvárról Szlovákiába jár dolgozni, azonban a jelzett személyek pozsonyi munkahellyel rendelkeznek.

A munkaerő-áramlásnál jelentősebbnek látszik a diákok mobilitása, ugyanis a megkérdezettek több mint harmada (36,4%) ismert Szlovákiából a városba tanulási céllal érkezőt. Azok közül, akik meg tudták mondani, hogy a diák Szlovákián belül honnan érkezik, közel 60% említett olyan települést, amely a Vág-Duna-Ipoly Eurorégió területén található, a többiek a szlovák-magyar határ mentén található településről adtak számot. Ennek hátterében az húzódhat meg, hogy az ide érkező diákok magyar nemzetiségűek, akik anyanyelvükön nem tudnának megfelelő oktatáshoz jutni szülőföldjükön.

Az ellentétes irányú tanulási célú mozgás – hasonlóan a munkaerőnél tapasztalthoz – sokkal kevésbé ismert, de így is tucatnyi megkérdezett ismer ilyen személyeket.

A válaszadók 41,8%-a állította, hogy az elmúlt öt évben találkozott Székesfehérváron Szlovákiából érkezett turistával. Ez a szám arra utal, hogy a városba érkező turizmusnak el nem hanyagolható hányadát képezik a Szlovákiából érkezők. A Vág-Duna-Ipoly Eurorégió lehetőséget biztosíthatna a város számára, hogy a területen ismertségét növelje, a megfelelő rendezvényeken megjeleljen, bemutakozzon a potenciális látogatóknak.

A megkérdezettek 75 százaléka járt az elmúlt öt évben valamilyen indokkal Szlovákiában, a helyszínt is megnevezők 42 százaléka a Vág-Duna-Ipoly Eurorégió területén, a többiek más úticéllal keresték fel Szlovákiát. Az utazás motivációit (több választ is meg lehetett jelölni) az 1. ábra foglalja össze.

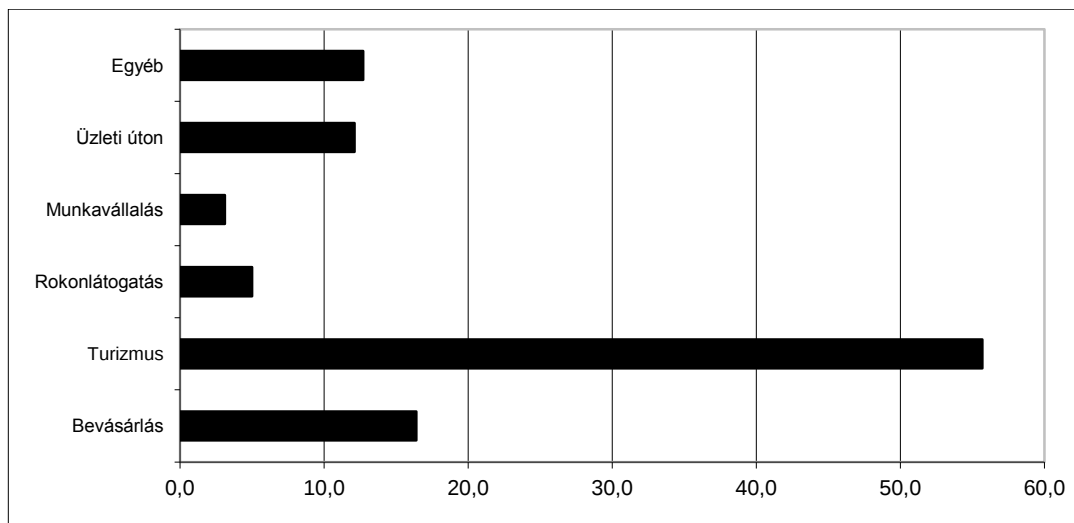
A megkérdezettek 78,1%-a állította, hogy hallott már az eurorégiókról. Alig kisebb azok aránya (76,3%), akik a felkínált 4 lehetőség közül helyesen választották ki az eurorégió (leegyszerűsített) definícióját. A határon átnyúló kapcsolatokra vonatkozó számos kérdés után magasnak tűnik az eurorégióval összetévesztők 12,9%-os aránya. Ugyanakkor senki sem gondolta úgy, hogy az eurorégió az Európai Unió nem hivatalos elnevezése lenne.

A Vág-Duna-Ipoly Eurorégióról a válaszadók pontosan fele hallott már, az igennel válaszolókon belül 72,7% tudott olyan tevékenységet említeni, ami ténylegesen köthető a Vág-Duna-Ipoly Eurorégióhoz, ami azt jelzi, hogy összességében a megkérdezettek mintegy 29%-ának van legalább alapvető képe a Vág-Duna-Ipoly Eurorégióról, ami a határtól való távolság és a város eurorégiós aktivitásának tükrében igen jelentős érték.

A válaszadók közel fele (45,5%) nem tudja, hogy Székesfehérvár tagja-e a Vág-Duna-Ipoly Eurorégióknak. Azok közül, akik úgy gondolják, hogy tudják az eurorégióhoz tartozás tényét, 76,7% a Vág-Duna-Ipoly Eurorégió tagjai közé sorolja Székesfehérvárt.

1. ábra. A Székesfehérvárról Szlovákiába utazók motivációi

Figure 1. The motivation of travellers from Székesfehérvár to Slovakia

Forrás: A szerző számításai

Összességében elmondható, hogy a városnak, ha nem is meghatározó, de érezhető szinten vannak szlovákiai kapcsolatai, kötődései. Ezeknek a kapcsolatoknak körülbelül a fele területileg a Vág-Duna-Ipoly Eurorégióhoz kötődik, így mind oktatási-kulturális, mind gazdasági vonatkozásban érdemes lehet az eurorégió adta lehetőségeket kihasználni, legalább a különböző rendezvényeken való megjelenés, információnyújtás formájában.

4.3. Lehetőségek, jövőbeli irányok a város számára

Ha eddig nem is működött közre aktívan Székesfehérvár a Vág-Duna-Ipoly Eurorégió munkájában, akkor most érkezett el az idő arra, hogy a város felvegye a kapcsolatot az eurorégióval, s megjelenjen az eurorégiós rendezvényeken, pályázzon különféle programok megrendezéséért vagy akár az eurorégió rendelkezésére bocsássa azt a lendületet, szaktudást, amit a város magáénak vall.

Ezt a lépést támasztja alá az elmélet is, hiszen az eurorégió területén fekvő egyetlen olyan város létezik mint Székesfehérvár, s ez Nitra, mely azonos nagyságrendű és funkcionálisában is hasonló.

A jelen gyakorlat azt mutatja, hogy az eurorégió operatív irányítása Nitrán folyik. Így mind az elmélet, mind a gyakorlat összecseng, s azonos irányt mutat Székesfehérvárnak. Szerencsés lenne tehát a városnak bekapcsolódnia az eurorégió tevékenységébe s jelen pillanatban minden esélye megvan arra, hogy a magyar oldalon ezzel akár az eurorégiót irányító, de mindenképpen továbbvivő, meghatározó település legyen/lehessen.

A város ezzel a lépésével, aktívvá válhatna, így egyre több helyen képviseltethetné magát az eurorégiós rendezvényeken saját városi logójával, megjelenhetne sokkal tudatosabban az eurorégió turisztikai palettáján, ami valószínűleg még több turistát vonzana a „királyi városnak”. Az eurorégió tevékenységi körébe illő pályázatokban részt vehetne, siker esetén részesülhetne annak anyagi vonzatából. A közösen (magyar–szlovák) megírt pályázatok gyarapítanak az összetartozás-érzetet az eurorégió területén, s a közös érdekek pedig minden bizonnyal szorosabbra fűznék a város és az eurorégió viszonyát.

5. Összegzés

Mind az eurorégiók, mind a városi szerepkörök, városfejlesztési stratégiák kérdésköre hazánkban, s az Európai Unióban is rendkívül nagy aktualitással bír. Számos nemzetközi pályázat elsődlegesen megcélzott alanyai napjainkban a városok és a különféle eurorégiók. E témát a hazai regionális tudományos kutatások is kiemelten kezelik, azonban olyan hazai tanulmány, mely konkrétan Székesfehérvár városát és a Vág-Duna-Ipoly Eurorégiót komplexen együtt vizsgálná, még nem született. Ezért is volt nehéz dolga a szerzőnek, mert a nem mindennapi párosítás a helyi közszereplőket inkább mehökkentette, mintsem nyilatkozásra bírta. Így a kutatásban inkább az elméleti háttér szolgált nagy segítségre, illetve az „utca embere”, aki hajlandó volt anonim módon nyilatkozni ismereteiről.

A vizsgált Vág-Duna-Ipoly Eurorégió viszonylag nagy területet lefedő térség, szlovákiai szakaszán egy teljes közigazgatási egységet (NUTS 3), a hazai területen több megyét (NUTS 3 szintek) is magába foglal. A területi nagysága elméletileg nem kedvez az eurorégió aktivitásának. Mindennek ellenére a mai napig fennáll a szervezet, s háta mögött tudhat több sikeres rendezvényt, megnyert pályázatot, s a területén élők innovatív szándékkal számos ötleten gondolkodnak jelenleg is.

A másik vizsgált szereplő Székesfehérvár városa, mely európai szinten is jegyzett, törekvő, haladó szellemiségű megyeszékhely, régióközpont. Nagy előnye a városnak, hogy jelentős gazdasági szerepköre van aktív ipari parkokkal, nemzetközi beszállítókkal és K+F potenciállal. Emellett a város kulturális, történelmi szerepe hazai viszonylatban meghatározó. Az ötleteken való gondolkodás nem idegen a mindenkori városvezetéstől sem. Földrajzilag ugyan túl távoli kapcsolódási pontnak tűnt a Vág-Duna-Ipoly Eurorégió a város szemében – noha immár 8–9 éve tagja eme szervezetnek Fejér megyén keresztül maga a város is – de mind az elmélet, mind a gyakorlat azt mutatja a jelen kutatás kapcsán, hogy lehetséges, sőt ajánlatos lenne az aktív együttműködés a város és az eurorégió között. Hiszen mindkét fél a maga területén azonos nagyságrendet képvisel: a városok közül Székesfehérvár megyeszékhely és régióközpont, jelentős funkcionális városi övezet az európai térszerveződési skálán.

JEGYZETEK

1. Európai Bizottság – Európai Határrégiók Szövetsége (1997): Gyakorlati Útmutató a határon átnyúló együttműködéshez. Gronau, B/2.
2. Európai Bizottság – Európai Határrégiók Szövetsége (1997): Gyakorlati Útmutató a határon átnyúló együttműködéshez, Gronau, D/1.
3. Rechnitzer János (1999): Határ menti együttműködések Európában és Magyarországon. In: Nárai Márta–Rechnitzer János (szerk): Elválaszt és összeköt a határ. MTA Regionális Kutatások Központja. Pécs–Győr. 28. old.
4. Gaunard Marie-France (1999): Les Eurorégions en Allemagne, modes de structuration et de dynamisation des espaces frontaliers, Mosella, vol. 24, n1-2, 293.
5. Süli-Zakar István (2003): A határ menti területek (külső perifériák) fejlesztésének kérdései. In: Süli-Zakar I. (szerk.) (2003): A terület- és településfejlesztés alapjai. Dialóg-Campus. Pécs–Budapest. 239 old.
6. Központi Statisztikai Hivatal. 2009, Štatistický úrad Slovenskej Republiky. 2009.
7. Vág-Duna-Ipoly Eurorégió (2005): Konferencia a visegrádi együttműködésről. Sajtóanyag.
8. TERRA Stúdió (2004): A Duna Eurorégió part menti partnertelepüléseinek megvalósuló kikötők, és pihenőhelyek megvalósíthatósági tanulmánya. Budapest.
9. Székely Andrea–Kotosz Balázs (2005): A határmenti lakosság határképe az EU-csatlakozás előtt. Statisztikai Szemle, vol 83, 12. szám. 1111–1129. old.
10. ESPON 2013 Programme (2009): Future Orientations for Cities (FOCI). Applied Research Project 2013/1/1, Interim Report.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ESPON 2013 Programme (2009): Future Orientations for Cities (FOCI). Applied Research Project 2013/1/1, Interim Report.
- Európai Bizottság – Európai Határrégiók Szövetsége (1997): Gyakorlati Útmutató a határon átnyúló együttműködéshez. Gronau, B/2.
- Európai Bizottság – Európai Határrégiók Szövetsége (1997): Gyakorlati Útmutató a határon átnyúló együttműködéshez, Gronau, D/1.
- Gaunard Marie-France. (1999): Les Eurorégions en Allemagne, modes de structuration et de dynamisation des espaces frontaliers, Mosella, vol. 24, n1-2, 293.
- Központi Statisztikai Hivatal, 2009.
- Štatistický úrad Slovenskej Republiky, 2009.
- Rechnitzer János (1999): Határ menti együttműködések Európában és Magyarországon. In. Nárai Márta–Rechnitzer János (szerk): Elválaszt és összeköt a határ. MTA Regionális Kutatások Központja. Pécs–Győr. 28. old.
- Süli-Zakar István (2003): A határ menti területek (külső perifériák) fejlesztésének kérdései. In. Süli-Zakar I. (szerk.). (2003): A terület- és településfejlesztés alapjai. Dialóg-Campus. Pécs–Budapest. 239 old.
- Székely Andrea–Kotosz Balázs (2005): A határmenti lakosság határképe az EU-csatlakozás előtt. Statisztikai Szemle, vol 83, 12. szám. 1111–1129. old.
- TERRA Stúdió (2004): A Duna Eurorégió part menti partnertelepüléseinek megvalósuló kikötők, és pihenőhelyek megvalósíthatósági tanulmánya. Budapest.
- Vág-Duna-Ipoly Eurorégió (2005): Konferencia a visegrádi együttműködésről. Sajtóanyag.

REMÉNYI PÉTER*

A JUGOSZLÁV VÁROSHÁLÓZAT RANG-NAGYSÁG ELOSZLÁSÁNAK VÁLTOZÁSAI

CHANGES IN THE RANK-SIZE DISTRIBUTION OF THE SETTLEMENT SYSTEM OF YUGOSLAVIA

ABSTRACT

During the existence of Yugoslavia its settlement system underwent serious alterations. The turbulent political geographical changes often transformed this system from the several creation of the state to the several dissolutions. After the birth of Yugoslavia its settlement system showed a polycentric pattern due to the various historical regions it included. Until the first breakup this polycentricity decreased a lot, but bipolarity (Belgrade-Zagreb) remained as a consequence of interwar politics of Yugoslavia. After the 2nd WW the system steadily headed towards a harmonic, ideal pattern – according to the terms of Auerbach thesis or Zipf rule – which lasted until 1991. From this turning point the fundamentally changed political geographical environment caused the settlement structure to be changed as well. Seeing as a whole, the settlement system of the former Yugoslavia started to be more polycentric again (Belgrade declining, the new capitals growing). Looking at the individual successor states we can state that monocentricity is general except in Kosovo, but there are differences in sub categories of monocentricity. Croatia, Serbia and Macedonia have classical primate-cities, while Bosnia-Herzegovina inherited a bipolar system again due to the political situation. Montenegro and Slovenia are in between, with a monocentric system with strong second cities.

1. Bevezetés

A délszláv állam történelmét, társadalmi-gazdasági fejlődését sok szempontból vizsgálták már. Minden tudományterület a saját eszközeit alkalmazva mutatja be a térséget és érvel az egység létrejöttéről, majd a széthullás, illetve azt követően az újbóli integráció és az azt követő dezintegráció elkerülhetetlensége mellett, avagy ellen. Munkánkban nem keressük az állam(ok) születésének és felbomlásának okait és mozgatórugóit, hanem egy érdekes település-földrajzi folyamatra szeretnénk felhívni a figyelmet. A délszláv államok integrálódása és dezintegrálódása a térség városhálózatára is jelentős hatással volt. Korábban évszázadokon keresztül más politikai, gazdasági, kulturális és civilizációs terek részeit képező városhálózatok kerültek egy államba, majd évtizedeken át egy rendszerben fejlődő városok lettek önálló államok városaivá. A turbulens politikai változások a városhálózat hierarchiájában alapvető változásokat generáltak a 20–21. században. Munkánkban arra teszünk kísérletet, hogy ezen változások egyik elemét, a legplasztikusabb és legjobban mérhető lakosságszám-változást nyomon kövessük és matematikai módszerrel (rang-nagyság vizsgálat) következtetéseket vonjunk le a politikai változásokat leképező városhálózati átalakulásokkal kapcsolatban.

Az Auerbach által megfogalmazott rang-nagyság vizsgálatokat a 20. század elején kezdték alkalmazni a városhálózatok szabályszerűségeinek bemutatására.¹ Ez a mutató a

* PhD, adjunktus, PTE TTK Földrajzi Intézet Politikai Földrajzi és Területfejlesztési Tanszék.

településhálózat arányos fejlődéséről ad képet, a harmonikusan fejlődött rendszer szabályos görbét alkot. Auerbach elmélete szerint azt a városhálózatot tartjuk optimálisnak, ahol a városok lakosságszáma annyiad része a legnépesebb városénak, ahányadik helyen található a lakosságszám-szerinti sorrendben. Az ettől való eltérések a városhálózat különböző zavarait, aránytalanságait jelölik. Legjellemzőbb eset, amikor a legnagyobb város (általában a főváros) sokkal nagyobb, mint az öt követő település (ez a helyzet Magyarországon is). Ennek fordítottja is előfordul, amikor több közel azonos méretű város található a rangsor elején (erre hasonlít pl. Olaszország városhálózata).

Végző soron az index fontos és könnyen összehasonlítható információkat nyújt a városhálózatok vizsgálatához. Elsősorban az egy-, illetve többközpontúsággal, valamint a városhálózatok belső arányainak megértésével kapcsolatban használható és az alábbi matematikai képlettel számolható:

$$N_{(n)} = \frac{N_{(1)}}{R_{(n)}}, \text{ ahol}$$

$N_{(n)}$ =a városok sorában n-edik helyet elfoglaló város lakossága,

$N_{(1)}$ =a legnagyobb város lakossága,

$R_{(n)}$ =az n-edik város rangja, a sorrendben elfoglalt helye.²

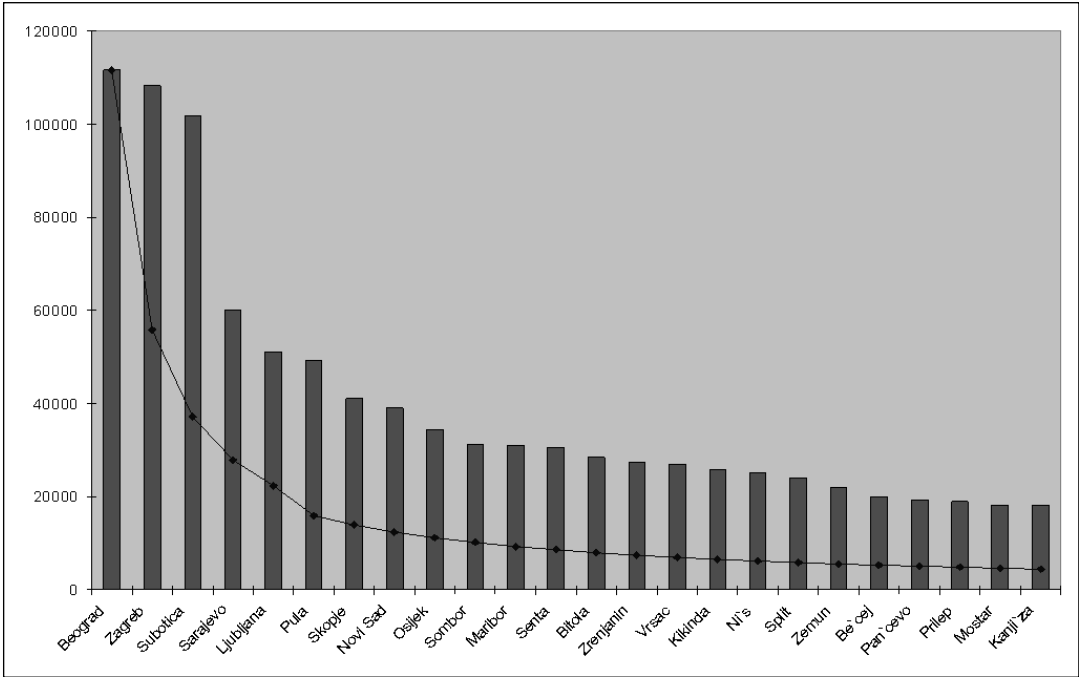
2. A jugoszláv térség városhálózatának fejlődése

Az első világháború után a Balkánon tanúi lehetünk egy délszláv integrációs törekvésnek, mely a jugoszláv állam képében ölt testet. Ezen szintetikus államban³ a különböző fejlődési pályát bejárt települések csak lassan alkottak egy többé-kevésbé egységes rendszert, a köztük lévő különbségek mindvégig megmaradtak, amit erősített az a szerb törekvés, hogy az új állam szerb dominanciájú legyen. Az 1921-es népszámlálás eredményei, illetve az ebből számolt rang-nagyság eloszlás alapján az a furcsa helyzet állt elő, hogy három közel azonos lakosságszámú, a többiekénél lényegesen népesebb város vezeti a rangsort (Belgrád, Zágráb és Szabadka), mely három történelmi régió (Szerbia, Horvátország, magyar Délvidék), három, az SzHSz Királyságba került nemzet központja.

A következő méretkategóriában szintén találunk hagyományos központi szerepkörű városokat is, mint Szarajevó, Ljubljana, Skopje. A városlakosság-lejtő további esése már közelít az optimálisnak vélt görbéhez, az első helyeken álló, kiemelkedő nagyságú települések azonban egyértelműen utalnak az új állam szélsőséges policentrikusságára. Ez a policentrikusság természetesen nem meglepetés, hiszen a számos eltérő, önállóan, vagy más államokban, birodalmakban fejlődött régió központjai egy olyan államalakulatban kerülnek egy rendszerbe, mely korábban soha nem létezett.

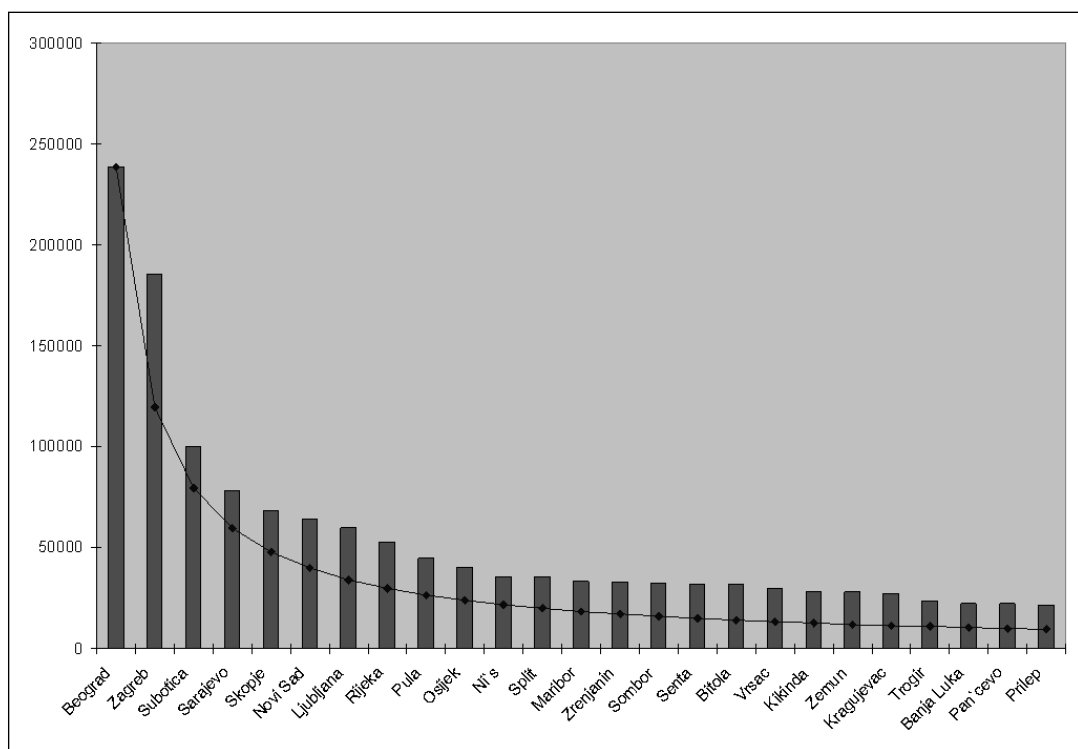
Az 1931-es népszámlálási adatokon jól látszik, hogy megindul egy erőteljes átalakulás a településhálózat esetében is. Erősödik Belgrád központi szerepe, demográfiai súlya is nő. Mellette egyedül Zágráb képes lépést tartani, a politikai értelemben is bipoláris állam második legerősebb nemzete székhelyeként. Szabadka földrajzi értelemben is marginalizálódik, határmenti helyzete nagymértékben gátolja fejlődését, valamint a magyarsághoz való kötődése sem kedvez a városnak. A városhálózat átalakulási folyamata az Auerbach-féle ideális görbe irányában mozdul el.

1. ábra. A Szerb-Horvát-Szlovén Királyság településeinek rang-nagyság eloszlása 1921-ben

Adatok forrása: Jan Lehmeyer www.populstat.info c. honlapja

2. ábra. Jugoszlávia településeinek rang-nagyság eloszlása 1931-ben

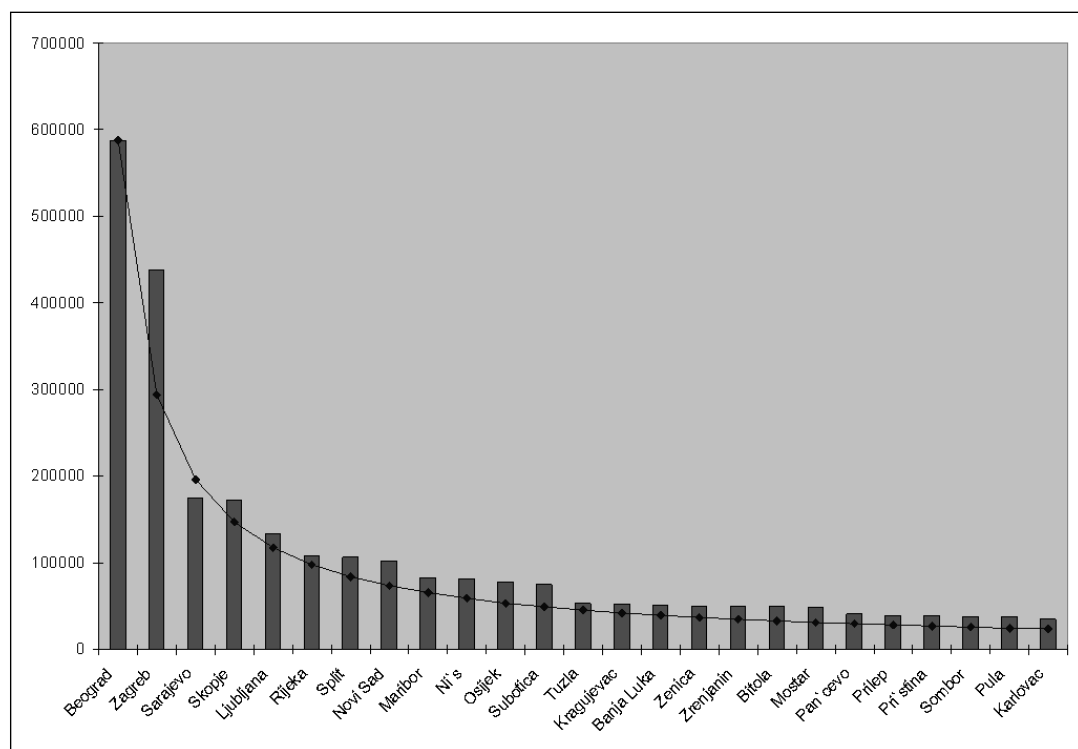

Adatok forrása: Jan Lehmeyer www.populstat.info c. honlapja

A második világháborút követően meginduló társadalmi-gazdasági fejlődés és politikai változások hatására a második jugoszláv államban a településhálózat rang-nagyság eloszlása fokozatosan közelíti az elméletileg optimálisnak tartott görbét. Megerősödnek a középvárosok, regionális központok, melyben fontos szerepe van a szocialista iparosításnak és gazdaságfejlesztésnek is. Belgrád tovább növeli súlyát a településhálózatban, de Zágráb jelentősége is növekszik, a településhálózat bár csökkenő mértékben, de továbbra is bipoláris.

Az utolsó jugoszláv népszámlálás adatai arról tanúskodnak, hogy a településhálózat közel tökéletes rang-nagyság eloszlást vett fel. Ez egyrészt Belgrád, a tagköztársasági központok és a jugoszláv városok bizonyos körének fejlődése (iparvárosok, mint Zenica, Tuzla, Kragujevac, Split, illetve a „déli” városok, mint Pristina, Prizren, Kumanovo, Bitola stb.), másrészt a történelmi központi települések (pl.: Szabadka, Pula, Zombor, Eszék, Zenta stb.) relatív visszafejlődése révén (1921-ben a 25 legnépesebb városból 11 a Vajdasági, míg 1991-ben csak 4) következett be. Ez az eloszlás, ha más nem, azt mindenképpen jelzi, hogy a korábbi egyenlőtlen, policentrikus területi szerkezet helyét egy egyértelmű centrummal, de erős és fejlett regionális központokkal jellemezhető területi struktúra váltja fel.

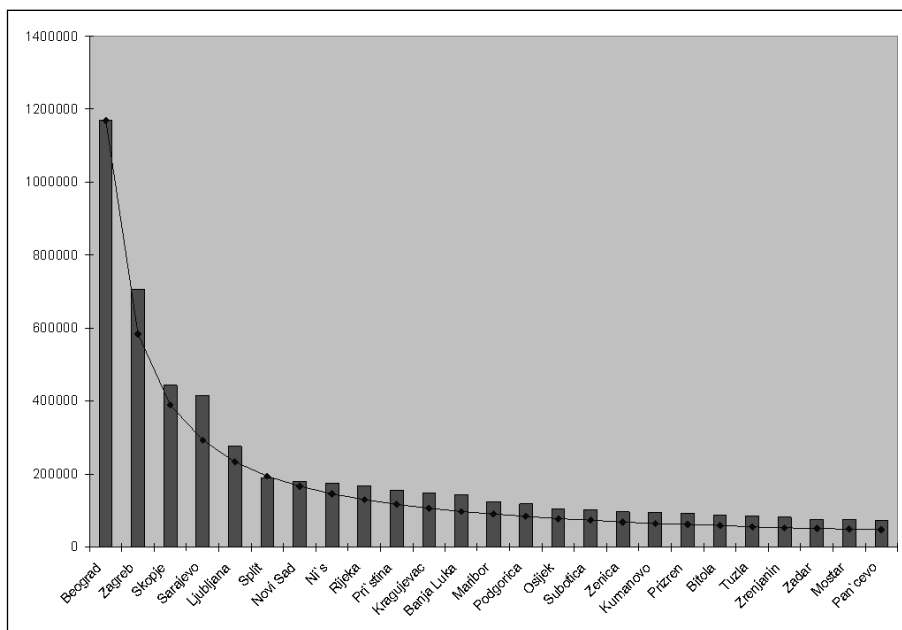
3. ábra. Jugoszlávia településeinek rang-nagyság eloszlása 1961-ben

Adatok forrása: Jan Lehmeyer www.populstat.info c. honlapja

Jugoszlávia felbomlásának egyik fontos következménye a település- és városhálózat hierarchiájának gyökeres átalakulása. Korábbi szövetségi köztársasági székhelyek emelkedtek nemzeti fővárosokká (Zágráb, Szarajevó, Skopje stb.), a jugoszláv települési hierarchia harmadik vonalából léptek elő városok meghatározó regionális központokká (Split, Nis, Tuzla stb.). A városok a megváltozott futású államhatárok miatt is jelentős átalakuláson mentek keresztül: korábbi kooperációk szakadtak meg, vonzáskörzetek és központok kerültek külön államokba,⁴ a határmentiség a térség egyik meghatározó elemévé vált.

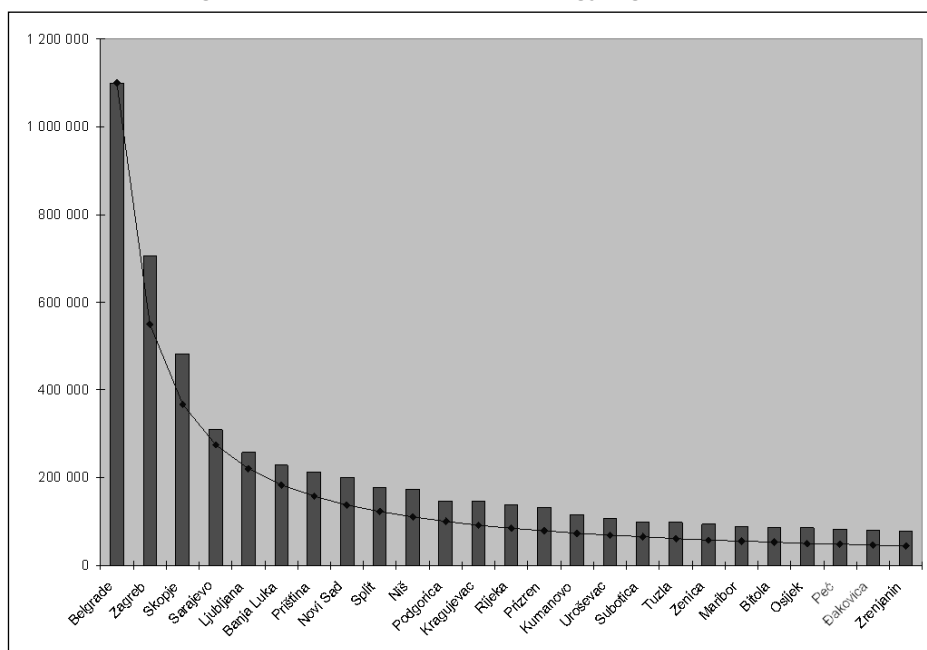
4. ábra. Jugoszlávia településeinek rang-nagyság eloszlása 1991-ben

Adatok forrása: Jan Lehmeyer www.populstat.info c. honlapja

Mindezt a rang-nagyság görbe változásaiban is nyomon követhetjük. Megfordul a trend, és ha együttesen kezeljük az egykori Jugoszlávia településeit, láthatjuk, hogy Belgrád szerepe csökkenésnek indul, a fővárossá váló egykori köztársasági székhelyek pedig a fejlődésükhöz szükséges erőforrások bővülésével párhuzamosan növekedésnek indulnak. Ezáltal megbomlik a rang-nagyság egyensúly a térség városai között.

5. ábra. Jugoszlávia településeinek rang-nagyság eloszlása 2010-ben

A becsült adatok forrása: Stefan Helders www.world-gazetteer.com c. honlapja

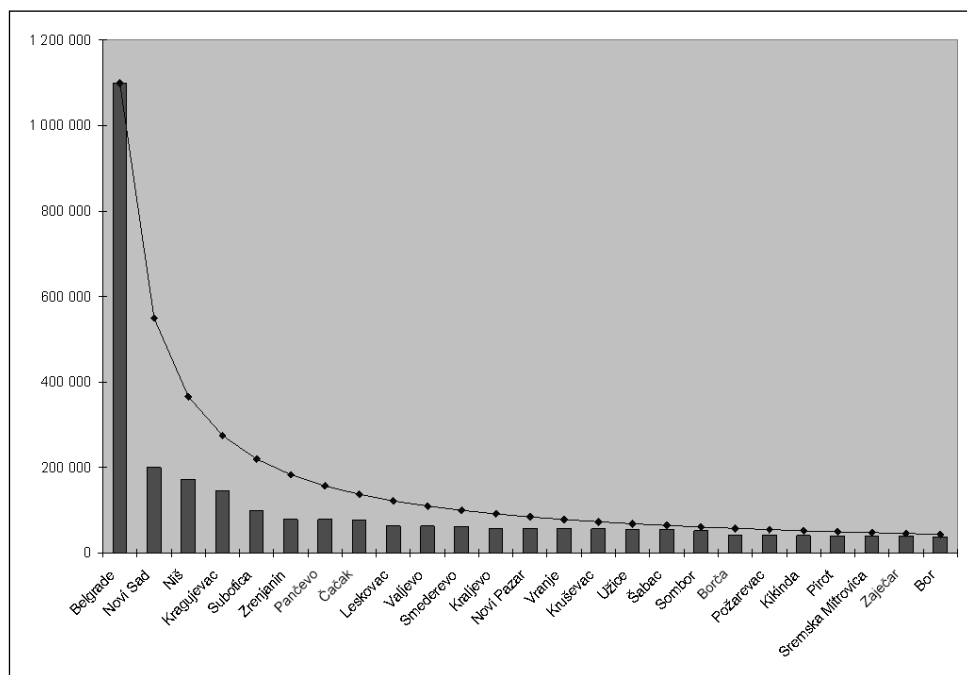
Természetesen a délszláv állam több hullámban történő felbomlása önálló államokat és így önálló, nacionalizált városhálózatokat eredményezett. Ezen új államok új városhálózatainak elemzésénél három alaptípust határozhatunk meg. Alapvető jellemző a monocentrizmus, különbség mutatkozik azonban annak altípusaiban. Az első, klasszikus csoportba tartozik Szerbia, Horvátország és Macedónia városhálózata, ahol a főváros domináns demográfiai súlyt képvisel (ez a három település a térség három legnagyobb városa is egyben). Mind Belgrád, mind Zágráb jugoszláv keretek között nőtt nagyra, méreteik nem a 20. század végén létrejött kis államaik méretéhez igazodnak. A magyarországi helyzethez hasonlóan az államterület csökkenése okozta relatív súlyuk megnövekedését.

Bosznia-Hercegovina városhálózatának rang-nagyság eloszlása tökéletesen tükrözi az állam politikai földrajzi megosztottságát. A városhálózat bipoláris, a két entitás két központja uralja a városhálózatot, mögöttük egy az ideálshoz közelítő esésű görbét figyelhetünk meg. a politikai megosztottság tehát a városhálózatot is polarizálta.

A klasszikusan monocentrikus és a bipoláris között helyezkedik el Szlovénia és Montenegró városhálózata, melyek monocentrikusak ugyan, de a főváros mögött demográfiai erő második városok találhatók (Maribor, Nikšić). Mindkét esetben szerepet játszik a főváros viszonylag kis mérete és az országok hagyományos kétközpontúsága. Míg ez Szlovénia esetében történeti gyökerű, addig Montenegrónál a szocialista iparosítás során alakult ki.

Az egyetlen jugoszláv utódállam, ahol nem monocentrikus a városhálózat Koszovó. Ennek több magyarázata is lehet. Az egyik az adatok nagyfokú bizonytalansága. Koszovó esetében még a hivatalos becslésekkel is óvatosan kell bánnunk, hiszen 1981 óta egy hivatalos népszámlálás volt, de az albánok azt is bojkottálták. A másik a lakosság gyors reprodukciója és az a tény, hogy a közelmúltig a közigazgatási székhely a szerb közigazgatás központját jelentette, a gazdasági fejlettsége és ezen keresztül a lakosságvonzó képessége alacsony volt. ebben a függetlenedés és egy esetlegesen beinduló gazdasági fejlődés jelentősen változtathat.

6. ábra. Szerbia településeinek rang-nagyság eloszlása 2010-ben

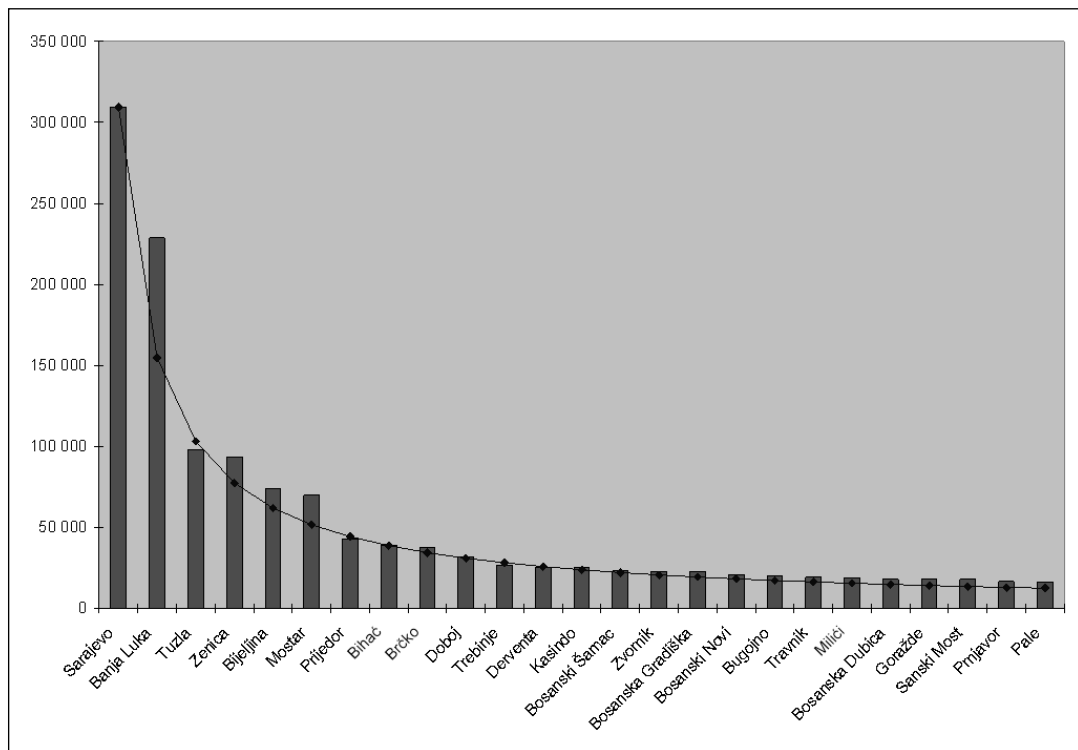
A becsült adatok forrása: Stefan Helders www.world-gazetteer.com c. honlapja

Összegzés

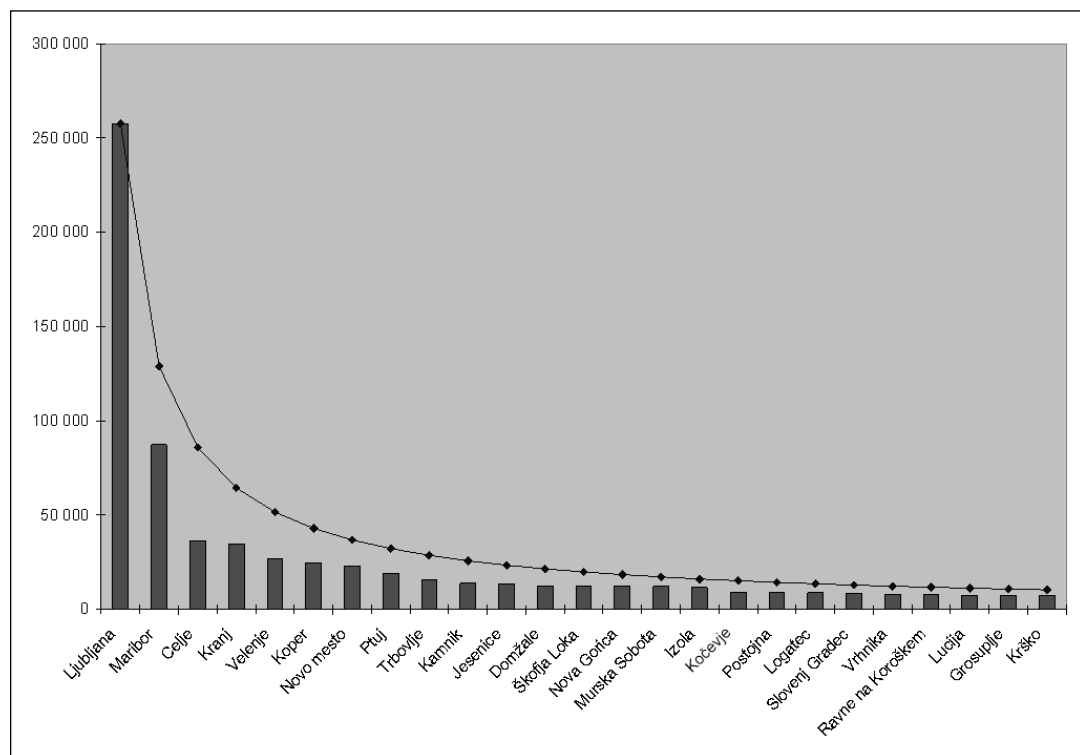
A délszláv állam kialakulásakor, történeti okok miatt rendkívül policentrikus településhálózatot örökölt, mely fennállása során folyamatosan haladt az Auerbach-törvény szerinti kiegyensúlyozott településhálózat irányába. Ez a trend 1991-ben megfordult, ekkortól az egykori jugoszláv városhálózatra ismét az erősödő többközpontúság a jellemző, mely mögött az államosodási folyamatok és azok következményei állnak. Az utódállamok mindegyike (Koszovó kivételével) monocentrikus városhálózatot örökölt, ahol jelentős a legnagyobb város túlsúlya. A monocentricitáson belül azonban több altípust is megkülönböztethetünk. A rang-nagyság analízis is alátámasztja azon véleményünket, mely szerint a politikai földrajzi változások (jelen esetben Jugoszlávia dezintegrációja és az államosodás) a legjelentősebb településhálózat-formáló erő.

Továbbá Jugoszlávia példája is igazolja, hogy felbomló államok esetében (legyenek azok föderációk, vagy birodalmak) az utódállamok körében nagy eséllyel jönnek létre monocentrikus, sőt vízfej-szerű (primate city) központtal bíró városhálózatok. Ennek fordítottjaként, egy több történeti régióból felépülő államnagobb eséllyel lesz policentrikus városhálózatú, ahol a központosítás hatására az Auerbach téziszhez hasonló városhálózati rang-nagyság eloszlás alakul ki.

7. ábra. Bosznia-Hercegovina településeinek rang-nagyság eloszlása 2010-ben

A becsült adatok forrása: Stefan Helders www.world-gazetteer.com c. honlapja

8. ábra. Szlovénia településeinek rang-nagyság eloszlása 2010-ben

A becsült adatok forrása: Stefan Helders www.world-gazetteer.com c. honlapja

JEGYZETEK

1. Haggett P. (2006): Geográfia. Globális szintézis. Budapest. 428. old, Cséfalvay Z. (1994): A modern társadalomföldrajz kézikönyve. Ikva Kiadó. Budapest. 307–309. old.
2. Cséfalvay Z. (1994): A modern társadalomföldrajz kézikönyve. Ikva Kiadó. Budapest. 307–309. old.
3. Hardi T.–Pap N. (2006): Az államhatár megvonások hatása a Kárpát-medence és a Nyugat-Balkán városhálózatára – példák. In: Pap N. (szerk.): A Balatontól az Adriáig. LOMART Kiadó. Pécs. 245–246. old.
4. Erdősi F. (2005): A Balkán közlekedése. – Balkán Füzetek no. 3. Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja. PTE. Pécs. 29. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Cséfalvay Z. (1994): A modern társadalomföldrajz kézikönyve. Ikva Kiadó. Budapest. 366 old.
- Erdősi F. (2005): A Balkán közlekedése. – Balkán Füzetek no. 3. Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja. PTE. Pécs. 124. old.
- Haggett P. (2006): Geográfia. Globális szintézis. Budapest. 839 old.
- Hardi T.–Pap N. (2006): Az államhatár megvonások hatása a Kárpát-medence és a Nyugat-Balkán városhálózatára – példák. In: Pap N. (szerk.): A Balatontól az Adriáig. LOMART Kiadó. Pécs. 241–252. old.

LŐRINCZNÉ BENCZE EDIT*

AZ EURÓPAI UNIÓ TOVÁBBI BŐVÜLÉSE: A JUGOSZLÁV UTÓDÁLLAMOK

THE FURTHER ENLARGEMENT OF THE EUROPEAN UNION: YUGOSLAVIA'S SUCCESSOR STATES

ABSTRACT

Enlargement has been at the heart of the EU's development over several decades. The present enlargement agenda covers the countries of the Western Balkans and Turkey. These countries have been given the perspective of becoming EU members once they fulfil the necessary conditions. The main question for most countries from the Balkans has not been *whether* but *when* and *under what conditions* would be the next enlargement occurs.

The Western-Balkans path towards the European Union is grounded within the Stabilization and Association Process developing as a framework to contribute to the long-term security and stability of the region. The EU bringing the Western Balkans closer to the European integration, introduced new type of association agreement with the EU, called the Stabilization and Association Agreement (SAA). It opens the possibility of individual progress towards a later stage of membership negotiations.

1. Bevezetés

A bővítés azon politikai folyamatok egyike, mely végigkísérte a Közösség történetét. A rendszerváltásig intenzitása sem a csatlakozó államok számát (6 újabb tagállam), sem gyakoriságát tekintve nem volt kiemelkedő. A hidegháború végétől jelentősége drámaian megnőtt, s ráadásul állandóan napirenden lévő tényezővé vált. 1995-ben három volt EFTA-taggal bővült a Közösség, majd 2004-ben ezt követte nyolc közép- és kelet-európai ország, valamint Ciprus és Málta csatlakozása, Bulgária és Románia pedig 2007. január 1-jétől lett az Európai Unió része, vagyis 12 év alatt a 12 tagú Unió 27 tagúvá bővült. A folyamatnak azonban még messze nincs vége, hiszen a délkelet-európai államok euroatlanti külpolitikai orientációja a bővítések folytatását feltételezi. Ugyanakkor látható, hogy bár a térség kiemelkedően fontos biztonságpolitikai szerepet játszik a Közösség számára, mégis a csatlakozást illetően rendkívül óvatosan nyilatkozik, mindössze uniós perspektívát kínálva a régió országai számára, s megszigorítva a feltételeket tartózkodik a csatlakozás időpontjának megnevezésétől. Ez az ellentmondásosság meghatározó szerepet játszik a jugoszláv utódállamok, valamint Albánia és Törökország csatlakozási nehézségeiben, sőt tükröződik a Közösség politikájának kettősségében, az egységes kezelés és/vagy a differenciálás elve alkalmazásában és váltakozásában.

Az Európai Uniónak egyre sürgetőbben meg kellene válaszolnia azt a kérdést, hogy hol vannak Európa földrajzi és funkcionális határai, térben meddig, és milyen módon folytatható a terjeszkedés, hogy a további bővítések célja az európai jólét és gazdaság kiterjesztése, vagy inkább a regionális stabilitás megteremtését és kiteljesedését irányozza elő. Bár a megoldás még várat magára, az egyértelműen látható, hogy az Unió elkötelezett a további bővítések mellett. A tárgyalt térség esetében annyi világosan megfogalmazódik, hogy a régió csatlakozásának elsősorban nem gazdasági előnyei, hanem biztonságpolitikai elemei kerülnek előtérbe.

* PhD, főiskolai docens, tanszékvezető-helyettes, Kodolányi János Főiskola.

2. A térség geopolitikai lehatárolása és biztonságpolitikai kihívásai

Az Európai Unió utolsó, keleti bővítésekor már egyértelmű volt, hogy a Közösség határainak újabb kiterjesztése a volt jugoszláv tagállamok irányába tágitja ki az európai teret. Ugyanakkor azonnal beleütközött a lehatárolás nehézségeibe, hiszen a rendszerváltó országok között élenjáró Szlovénia már uniós tagállamként nem tartozott a kérdéses ország-csoporthoz, viszont a gyakorta változó számú jugoszláv utódállamok¹ mellett Albánia is a térséghez kapcsolódott. Ezen ellentmondás feloldására az Unió a térlehatárolás egy újabb elemét megteremtve a Nyugat-Balkán kifejezést alkalmazta, mely nem földrajzi térként, hanem mint politikai fogalom jelenik meg, és az Európai Unió bővítési politikájának részeként azt a területet foglalja magába, melynek államai még nem tagjai a Közösségnek, de már részesei az európai integrációs folyamatnak. A „nyugat” előtag utal arra, hogy a térséghez tartozó államok külpolitikája európai uniós, vagyis nyugati orientációjú. Az Unió által létrehozott mesterséges lehatárolás alapján ide sorolható Horvátország, Bosznia-Hercegovina, Macedónia, Szerbia, Montenegró, Koszovó és Albánia, a hétköznapi szóhasználatban elterjedt politikai felosztás szerint a volt Jugoszlávia, plusz Albánia, mínusz Szlovénia.

A Balkánnak ez az euro-politikai megoszlása egyben azt is jelenti, hogy a Nyugat-Balkán államai egy csokorba foglalhatók, mert hasonló történelmi örökséggel és célokkal rendelkeznek, s hasonló problémákkal küszködnek az integrációs folyamatban. A régió homogenitását támasztja alá, hogy államai kivétel nélkül rendszerváltó és egyben nemzetépítő országok, melyek jellemzője az etno- és nőmenklatura-nacionalizmus,² a gazdasági instabilitás, a súlyosbodó társadalmi és szociális problémák, a magas fokú szervezett bűnözés, a szélsőségek és az iszlám extrémizmus térnyerése, a térség országai között hiányozó intraregionális kapcsolatok, és hasonló külpolitikai orientáció. Természetesen ezen közös vonások a régió egyes államaiban nem egyforma mélységben, időben és térben eltérő módon, specifikus jegyekkel tarkítva jelennek meg, az átalakulás időben és mélységében meg lehetőségen nagy különbségeket mutatva valósult meg, és a régió országai a demokratikus intézményrendszer és plurális demokrácia kiépítésének különböző szintjein állnak.³ Elemzők éppen azzal magyarázzák a térség csatlakozási nehézségeit és az integrációs folyamatban való eltérő helyzetét, hogy lényegesen heterogénebb, mint Közép- és Kelet-Európa.

3. A kilencvenes évek

Jugoszlávia szétesése és az azt követő háborúk idején az Európai Közösség nem tudott mit kezdeni a kialakult helyzettel, s évek teltek el, mire a Maastrichtban létrehozott közös kül- és biztonságpolitika megfelelő választ tudott adni a térség stabilizálására. A jugoszláv eseményeket az EU második pillére kudarcként élte meg, hiszen nem hogy nem volt „közös”, de még csak nem is működött, s a Közösség tétovázása lehetőséget adott a NATO és az USA beavatkozására. Hiányzott a tagállamok közötti politikai konszenzus, a fellépéshez szükséges intézményi és katonai feltételek sem voltak meg, s ezért az Unió részvétele a balkáni konfliktusok megoldásában nem a Közösség keretein belül, hanem nemzetközi műveletekhez kapcsolódva valósult meg. Az EU a kilencvenes években indirekt eszközök – segélyek és támogatások – alkalmazásával tudott csak hozzájárulni a balkáni válságkezeléshez.⁴

Az első halvány jel Dayton után villant fel, amikor a Bizottság 1996. február 14-én először tett említést arról, hogy a térség stabilitását regionális együttműködéssel lehet megvalósítani. A „Regionális megközelítés” (Regional Approach) öt állam, Jugoszlávia utódállamai (Szlovénia kivételével) és Albánia esetében szorgalmazta bilaterális kapcsolatok

kiépítését, és vázolta az EU lehetséges jövőbeni szerepét a területen. A Nyugat-Balkán elnevezést még nem használta, de ez az első eset, hogy a térséget egy régióként kezelte.⁵ Erre építve 1996 decemberében az emberi jogok, a kultúra és a regionális együttműködések támogatására útjára indították a Daytoni Békesz Szerződés kiegészítéseként a Royaumont Folyamatot.

A fordulópontot az 1999-es koszovói krízis jelentette, mely kilendítette bénultságából a Közösséget. Az 1999. június 10-én Cologne-ban elfogadott Stabilitási Paktumban⁶ az Unió magára vállalta a balkáni válság megoldását, melyet összekapcsolt a nemzetépítés és az abból fakadó szélesebb körű politikai feladatok támogatásával, és a Nyugat-Balkán stabilitásának megteremtésére meghirdette a Stabilizációs és Társulási Folyamatot (Stabilisation and Association Process; SAP), az Unió legfőbb eszközét a térségben.⁷

4. Stabilizációs és Társulási Folyamat

Az Európai Bizottság 1999. május 26-án a Nyugat-Balkán országai – Albánia, Macedónia, Bosznia-Hercegovina, Horvátország, Jugoszláv Szövetségi Köztársaság (Szerbia és Montenegró) – számára meghirdette a Stabilizációs és Társulási Folyamatot. A SAP a közösség politikai programja a térség biztonságának és fejlődésének megvalósítására, az Európai Unió legfőbb eszköze a Thesszalóniki Agendában foglaltak végig vitelére, egy hosszú távú keretprogram, mely magában foglalja a katonai és politikai biztonságot, a piacgazdaság megvalósítását, a regionális kapcsolatok és együttműködések támogatását és megteremti a térséghez tartozó országok és az EU kapcsolatainak stratégiai kereteit. A SAP távolabbi célja a tagjelöltség külső és belső feltételeinek megteremtése.⁸

A Stabilizációs és Társulási Folyamat terminológiában a „stabilitás” szűkebb értelmezésben a nemzetépítés békés megvalósításának programja, mely elsődleges, „belső” feltétele az ország sikeres átalakításának, s mint ilyen a Tanács hatáskörébe tartozik. A „társulás” elsősorban a külső fejlődést indukálja, melyre a Bizottságnak van rálátása. Ily módon a külső és belső tényezők együttesen teremtik meg a SAP elindításához szükséges feltételek teljesülését.⁹

A SAP eszközeinek megnevezésére a 2000. november 24-én Zágrábban tartott csúcson került sor, ahol a 15 tagállam állam- és kormányfői, valamint a SAP országai vettek részt. A folyamat olyan progresszív partnerségen alapult, melynek megvalósítására az Unió kereskedelmi engedményeket, gazdasági- és pénzügyi támogatásokat (CARDS), valamint Stabilizációs és Társulási Megállapodásokat (Stabilisation and Association Agreement, SAA) ajánlott a térség államainak.

A folyamat két fő részből áll. Az első szakaszban az Unió szabadkereskedelmi megállapodásokat köt a térség országaival és segítséget nyújt a Nyugat-Balkán államainak az átalakulás megvalósítására. Ezen felkészülési időszak alatt a Bizottság éves jelentésekben értékeli az elért eredményeket, s ha elégedett a fejlődés ütemével, és megfelelően stabilnak tartja, mind politikai, mind gazdasági, mind intézményi vonatkozásban az államot, megvalósíthatósági tanulmányában (Feasibility Report) javaslatot tesz a SAP második szakaszának elkezdésére. Ez az adott ország viszonyaira alapozva Stabilizációs és Társulási Megállapodás megkötését jelenti az Unió és a Nyugat-Balkán egyes államai között.

A SAP kritériumainak teljesítése tehát előfeltétele a folyamat legfontosabb elemének, a Stabilizációs és Társulási Megállapodásnak, melynek rendkívül fontos szerepe abban rejlik, hogy aláírásával speciális szerződéses viszony alakul ki a jelölt, az Unió és annak tagállamai között. A megállapodások sajátossága, hogy nem bilaterális jellegűek, mert a Közösség és külön-külön minden tagállam, valamint az adott nyugat-balkáni ország között

kötötték. A Stabilizációs és Társulási Megállapodások a tíz közép- és kelet-európai tagjelölt országgal kötött Európai megállapodásokhoz hasonlíthatóak, ugyanakkor lényegesen több és szigorúbb feltételt szabnak az új államoknak, ráadásul csak a Tanács jóváhagyásával, a Parlament hozzájárulásával és minden tagállam ratifikációjával léphetnek életbe. Ez is magyarázatot ad arra, hogy miért tartott nyolc évig, míg az utolsó nyugat-balkáni állammal is aláírták a megállapodást, s Horvátország és Macedónia kivételével miért vannak még mindig folyamatban a ratifikációk.

Összehasonlítva az Európai megállapodásokkal, látható, hogy jelen esetben a hangsúly nem a csatlakozáson, hanem a stabilizáción van. Az elnevezés megváltoztatása is ezt tükrözi, melyben mindemellett szerepet játszott az is, hogy a tagállamok nem értettek egyet a bővítés kérdésében, ezért a látszatát is el kívánták kerülni annak, hogy a Megállapodás megkötése után nyitva áll az út az EU-ba (mely a közép- és kelet-európai országok számára adott volt). Ezért az aláíró nyugat-balkáni államok továbbra is potenciális jelöltek maradnak, s a megállapodás utalást sem tett arra, hogyan érhető el az uniós tagság.¹⁰

Az SAA jelentősége mindemellett számos pozitívummal jár, így lehetővé teszi a szabadkereskedelmi övezetbe való bekapcsolódást, segíti az EU-tagsággal kecsegtető változásokat, arra ösztönzi a potenciális tagjelöltnek számító országot, hogy minél gyorsabban hajtsa végre az Unió által szükségesnek tartott reformokat, és gazdasága minél inkább közelítsen az uniós szinthez. A megállapodás – kimondatlanul – a csatlakozás első lépésének tekinthető, mely legfőbb eszköze az uniós tagság elérésének. Az SAA hatékony alkalmazása az előcsatlakozás szakaszának központi eleme, s előfeltétele bármely további, az uniós csatlakozás irányába tett lépésnek.

A megállapodások testre szabottak és ország-specifikusak, de a végső célok tekintetében minden jelölt számára ugyanazokat az előírásokat tartalmazzák. Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy a tárgyalási folyamat zömében azonos, de a végrehajtás sebességét illetően már igen nagyok az eltérések, vagyis elsősorban a tagállamon múlik az SAA életbelépése.¹¹ A csatlakozási folyamat időhorizontját szemlélteti az alábbi táblázat, melyből jól látható, hogy az egyes nyugat-balkáni államoknak milyen hosszú ideig tartott az SAA aláírásához vezető út.

1. ábra. Az Európai Unió és a Nyugat-Balkán államainak kapcsolatainak alakulása (Koszovó nélkül)

Map 1. European Union and Western Balkans relations

	SAA tárgyal. kezdete	SAA aláírása	SAA életbe lépése	Ideiglenes megállapodás	csatlakozási kérelem	Tagjelölt	Csatl. tárgyl. kezdete
Albánia	2003. 01. 31.	2006. 06. 12.		2006. 12. 01.	2009. 04. 28.		
BiH	2005. 11. 21.	2008. 06. 16.					
Ho.	2000. 11. 24.	2001. 10. 29.	2005. 02. 01.	2002. 03. 01.	2003. 02. 21.	2004. 06. 18.	2005. 10. 03.
Macedónia	2000. 11. 24.	2001. 04. 09.	2004. 04. 01.	2001. 06. 01.	2004. 04. 22.	2005. 12. 16.	
Szerbia	2005. 10. 10. 2007. 06. 13.	2008. 05. 29.			2009. 12. 22.		
Montenegró	2005. 10. 10. 2007. 03.	2007. 10. 15.		2008. 06. 01.	2008. 12. 15.		

Forrás: saját szerkesztés

Az SAA aláírása után a reformfolyamat az abban előírt kötelezettségeknek megfelelően zajlik, illetve iránymutatást ad az EU és az adott állam között megszülető jóval részletesebb szerződés, az Európai Partnerségi Megállapodás (European Partnership Agreement) is. Az Európai Partnerség az SAA-hoz hasonlóan egy országra vonatkozik, s messzemenően figyelembe veszi annak speciális helyzetét és igényeit. Tartalmazza a rövid és közép-

távú prioritásokat, az ezek megvalósítására biztosított pénzügyi és technikai segítséget, valamint akárcsak az SAA, lehetőséget biztosít az EU-nak arra, hogy figyelemmel kísérje a reformok végrehajtását.¹²

A monitoring folyamatosságát biztosítja az Európai Parlament és a tagállamok törvényhozásai közötti kapcsolattartás, melynek eszköze a tagjelölt Horvátország és Macedónia esetében a Közös Parlamenti Bizottságok (Joint Parliamentary Committees), a többi országnál a parlamentközi találkozók (Inter-parliamentary meetings).

Az Unió a SAP keretén belül lezajló változásokat és fejlődést évente értékeli. Kezdetben a Bizottság „éves jelentéseket” (Annual Report), 2005-től pedig új név alatt „haladási jelentéseket” (Progress Report) – hivatalos fordításban országjelentést – készít. Míg az éves jelentések egyszerre foglalkoznak a régió és az egyes országok fejlődésével, addig az utóbbiak már országokra lebontva jelennek meg, s jobban koncentrálnak a feladatok teljesítésére, az elért sikerekre, a progresszióra.

5. A Nyugat-Balkán az uniós dokumentumok tükrében

A SAP meghirdetése után a 2000 júniusában Santa Maria de Feiraban megtartott Európai Tanács ülésén a térség lehetséges jövőbeni csatlakozásáról esett szó, mely ígérettel kívánták motiválni a Nyugat-Balkán országait a megkezdett reformok véghezvitelére, a jogállamiság, demokratikus berendezkedés és stabil intézményrendszer, valamint piacgazdaság megteremtésére. A csúcson azonban azt is világosan a térség értékre adták, hogy az európai uniós orientáció önállóan nem, csak jószomszédi és bilaterális kapcsolatokon keresztül valósítható meg.¹³

Ezt követte három év múlva, 2003 júniusában az Európai Tanács Thesszaloniki Csúcs-találkozója, mely uniós perspektívát kínált a Nyugat-Balkán országai számára, feltéve, ha teljesülnek a Stabilizációs és Társulási Megállapodásokban foglaltak, és tagjelölti státust kap az illető ország. Alapelve a 2004-es bővítés kapcsán is megfogalmazásra kerülő differenciálás, mely a Nyugat-Balkán államainak egyéni előrehaladásán alapul, s felvillantja a közép-kelet-európai tagjelöltek utolérésének lehetőségét, elsősorban Horvátország számára. A Thesszaloniki Agenda az Európai Unió prioritásai közé emelte a régió országainak támogatását. Maga Romano Prodi, az Európai Bizottság akkori elnöke Thesszalonikiben úgy fogalmazott, hogy „Európa egysége addig nem valósulhat meg, ameddig a Balkán országai nem lesznek az Unió tagjai”.¹⁴

A Thesszalonikiben megfogalmazásra került uniós perspektíva a Nyugat-Balkán államai számára mintegy katalizátorként hatott, felgyorsítva a politikai, gazdasági és intézményi reformokat, s elősegítve a közeledést és a regionális kapcsolatok kialakítását. Az integrációs lehetőség biztosítása nélkül valószínűsíthető, hogy még a status quo is nehezen lett volna tartható, a reformok lelassulása, a fejlettségbeli különbségek közötti szakadék további növekedése, euroszkepticizmus, instabilitás, akár újabb konfliktusok kialakulása következhetett volna be. Az EU reálisan látva ennek esélyét, túllépett belső konfliktusain, melyek történetének legnagyobb, 2004-es bővítése kapcsán kialakultak. A keleti bővítés után ugyanis megerősödtek azok a hangok, amelyek inkább az EU belső problémáinak megoldására helyezték volna a hangsúlyt és a bővítést elodázták volna ezek orvoslásáig. Ez a „bővítési fáradtság” („fatigue”) különösen jellemző volt a 2004-es bővítés utáni időszakban, mely „reflexió” („gondolkodási”) időszak 2006-ban túllendülni látszott holtpontjáról.¹⁵ Ezt olyan uniós dokumentumok megszületése igazolja, mint a 2006 januárjában megjelenő „A nyugat-balkáni országok az Európába vezető úton: a stabilitás megszilárdítása és a jólét megteremtése”, valamint az ugyanazon év végén elfogadott „Bővítési Stratégia”.

Előbbi konkrétan megnevezte az Unió által bevezetésre kerülő új eszközöket, így a szabadkereskedelmi térség kialakítását, a Nyugat-Balkánról exportált áruk uniós felvevőpiacának szélesítését, a vízumkötelezettségek enyhítését, a szubrégió hallgatói számára egyetemi ösztöndíjak felajánlását, valamint a Thesszaloniki Agendában három évre tervezett a Kis- és középvállalkozások Európai Chartájának három évvel történő meghosszabbítását. Értékelve az eddig elért eredményeket, a Bizottság közleményében kiemelte, hogy az EU-hoz való csatlakozási kilátások pozitívan hatottak a térségben lezajló gazdasági és politikai reformokra.¹⁶ A közleményt az EU és a nyugat-balkáni országok külügyminiszterei március 11-én Salzburgban aláírásukkal hitelesítették.

Ehhez szorosan kapcsolódott, hogy az Unió 2006. január 30-án európai partnerségi megállapodásokat kötött a Nyugat-Balkán államaival – kivéve az ezzel már rendelkező Horvátországot –, mely szintén jelzésértékű volt a térség integrálódása és a prioritást élvező feladatok megnevezése szempontjából.¹⁷

A bővítés folyamatának elhidegült légkörében újabb mérföldkönek tekinthető a Bizottság 2006. novemberi 8-án, majd az Európai Tanács 2006. decemberi ülésén elfogadott „Bővítési stratégia és főbb kihívások 2006-2007” című dokumentuma, melyben az Európai Unió állam- és kormányfői konszenzusra jutottak, eloszlatták a mélyülés és/vagy bővülés körül kialakult bizonytalanságot, hitet tettek a bővítés további folytatása mellett. Ugyanakkor kikötötték, hogy az újabb bővítések nem gördíthetnek akadályokat az Unió továbbfejlődése elé, s az integrációs képesség a Közösség részéről alapvetően három feltétel teljesítésén nyugszik. Az első pillér az intézmények és a döntéshozatali mechanizmus átalakítása és képessé tétele a 27-tagra méretezett EU további bővítésére. A második feltételt az Unió pénzügyi forrásai és az azok hozzájárulása a gazdasági és társadalmi kohézióhoz jelenti, míg a harmadikat az EU politikai céljainak, a közös és közösségi politikák további elmélyítésének és az új tagok ehhez való alkalmazkodóképességében határozták meg. Ennek alapján jól látható, hogy az EU bővítési stratégiáját külső és belső dimenzió egyaránt jellemzi. A külső dimenziót az uniós normáknak megfelelő belső reformok, míg a belsőt a szorosabb együttműködés demonstrálja.¹⁸

A bővítési stratégiában megerősítették, hogy a csatlakozási tárgyalások minden szakaszban ragaszkodnak a szigorú feltételrendszerhez és azok maradéktalan teljesítéséhez, s a bővítést alapvetően a leendő tagállamok kapacitása határozza meg, tehát minden csatlakozni kívánó országot külön-külön, saját előrehaladása alapján értékelnek. Pontos csatlakozási határidő megjelölésére az Unió addig nem vállalkozik, amíg a tárgyalások lezárása belátható közelségbe nem kerül.

Az Unió leszögezi, hogy az eddigi és főként a legutolsó bővítés eredményeinek konszolidálása az előfeltétele a további tagfelvételeknek. Ezzel körvonalazódott az a stratégia, mely elveti a csoportos bővítést, de nem foglalt állást abban a kérdésben, hogy vajon hány hullámban fog mindez megvalósulni. 1981 óta először villant fel annak a reális esélye, hogy egy ország – Horvátország – egyedül csatlakozhasson, anélkül, hogy be kellene várnia társait. Ez azt a kételyt veti fel, hogy a nemzeti ratifikációk elhúzódása miatt a további bővítési folyamat nagyon fragmentálttá válhat, ami további kérdéseket – pl. mégis csak csoportosan kellene bővíteni – generál, annál is inkább, mert a Közösség az eddigi tapasztalatok alapján jobban kedveli a kiscsoportos bővítéseket.

2008. március 5-én az Európai Bizottság felzárkóztatási csomagot fogadott el a Nyugat-Balkán számára, mely számos új kezdeményezéssel segíti a régió felzárkóztatását. Ennek keretében hangsúlyozottan kiemeli, hogy a Nyugat-Balkán számára biztosított pénzügyi források az EU által valaha nyújtott legnagyobb összegű stabilizációs támogatást képezik. A Közösség nagy hangsúlyt fektet a térséget az Unióhoz kapcsoló közlekedési rendszerek fejlesztésére, melyek lehetővé teszik a Nyugat-Balkán bekapcsolódását Európa gazdasági

vérkeringésébe. A spill over hatás következtében a gazdaság megszilárdulása jótékony hatással lehet a társadalmi, politikai stabilitásra is.¹⁹

A dokumentum előtérbe helyezi a személyes kapcsolatokat, ezzel elindítva azt a folyamatot, melynek első lépéseiként 2008-ban vízumkönnyítési megállapodásokat léptettek életbe, melyek szerint 60 euróról 35-re csökkent a vízumköltség, s kiállításának idejét is 10 napban limitálták. 2009. december 19-étől pedig Horvátország után Szerbia, Macedónia és Montenegró számára is biztosították a vízummentességet.

6. Összegzés

Összegezve, jól látható, hogy az Unió a kilencvenes évek második felében kialakított regionális megközelítése óta egyre inkább elkötelezett a térség irányában, melynek felzárkózását, az uniós politikai és gazdasági feltételekhez való közelítését különböző eszközök bevezetésével segítette. Amíg kezdetben a feltételek megteremtésére helyeződött a hangsúly, addig napjainkban már politikai ígérek is megfogalmazódnak, anélkül azonban, hogy a Közösség bármilyen legális és konkrét elkötelezettséget vállalna. A Thesszaloniki Agenda csak a „lehetséges csatlakozás” kifejezést említi, de önmagában a „csatlakozás” szó nem szerepel a dokumentumban, s a végső cél, a tagság megszerzése szintén hiányzik az EU retorikájából. Amíg korábban a csatlakozási tárgyalások megkezdése a biztos csatlakozás első lépése volt, most az elnökségi beszámoló szerint a tárgyalások „nyílt végű folyamatot jelentenek, melynek végkifejletét nem lehet garantálni.”²⁰

A csatlakozási feltételek állandó bővülése a térség esetében is nyomon követhető, bár az új kritériumok túlnyomó része a Stabilizációs és Társulási Folyamatból adódik, s olyan feltételeket szab, mint a menekültek visszatérése, együttműködés a hágai Nemzetközi Törvénsszékkal, a kisebbségek jogainak garantálása. Nagyon valószínű, hogy ezek bármely korábbi bővítésnél is szerepeltek volna, ha a tagjelölt hasonló gondokkal küszködött volna, mint a Nyugat-Balkán államai.²¹

A Nyugat-Balkán államaiban kivétel nélkül jelentős gazdasági és politikai reformokat hajtottak végre, ha azok eredményei nem is minden esetben láthatóak és még sok tennivalót kívánnak. Kérdés, meddig lehet az Unió részéről tovább ösztönözni a változásokat, anélkül, hogy tényleges politikai elkötelezettséget kellene vállalni.

JEGYZETEK

1. A Nyugat-Balkán fogalma változó kategória, hiszen megalkotásakor mindössze öt állam tartozott a szubrégióhoz. Az azóta bekövetkező változások, így Szerbia és Montenegró különválása, valamint Koszovó függetlenedése miatt mára már hétre bővült az országok száma.
2. Gallagher, Tom (1998): *The Balkans: Bulgaria, Romania, Albania, and the Former Yugoslavia*. In: White, Stephen-Batt, Judy-Lewis, Paul G. (szerk.): *Developments in Central and East European Politics 2*. Macmillan. London. 43–58. old.; Ágh Attila (2006): *Eastern Enlargement and the Future of the EU 27: EU Foreign Policy in a Global World. Together for Europe* Research Centre of Hungarian Academy of Sciences. Budapest. 289–332. old.; Longo, Matthew (2003): *The EU in the Balkans; Rotten Carrots?* In: *Central European Political Science Review*, Vol. 4, No. 14, Winter 2003. 112–125. old.
3. Gallagher (1998): 43–58. old.
4. Gazdag Ferenc (2000): *Az Európai Unió közös kül- és biztonságpolitikája*. Osiris Kiadó. Bp.; Rác András (2005): *Az Európai Unió szerepvállalása a balkáni válságok kezelésében*. In: Árvay Viktor–Bodnár Erzsébet–Demeter Gábor (szerk.): *A Balkán és a keleti kérdés a nagyhatalmi politikában*. Hungarovox Kiadó. Bp. 242–265. old.

5. European Commission (1996) Commission Report on the Prospects for the Development of Regional Cooperation for the Former Yugoslavia. COM (96) 476 final 14 February 1996.
6. European Council (1999) Stability Pact for South-Eastern Europe. (1999/345/CFSP) OJ 1999 L 133/1. 17 May 1999.
7. European Council (1999)
8. European Commission (1999) Commission Communication to the Council and European Parliament on the Stabilisation and Association Process for the Countries of South-Eastern Europe. COM (99) 235. Brussels. 26. 05. 99.
9. Ágh Attila (2006): 289–332. old.
10. Phinnemore (2003): Stabilisation and Association Agreements: Europe Agreements for the Western Balkans. 8 (2003) EFA Rev. 77.
11. Phinnemore (2003).
12. European Commission (2003): Proposal for a Council Regulation on the Establishment of European Partnerships in the framework of Stabilisation and Association Process. COM (2003) 684 final.
13. European Council (2000) Presidency Conclusions - Santa Maria de Feira European Council Meeting, 19–20 June 2000, Press Release Nr: 2000/1/00, Santa Maria de Feira, 19 June 2000, point 67.
14. European Council (2003) The Thessaloniki Agenda for the Western Balkans: Moving towards European Integration. Presidency Conclusions of Thessaloniki European Council 19 and 20 June 2003, Document 11638/03, Brussels, 1 October 2003, point 40.
15. Györköcs Péter (2006): A gondolkodási („reflexió”) időszak első éve. Európai Tükör. 2006/10. 17–21.
16. European Commission (2006): The Western Balkans on the Road to the EU: Consolidating Stability and Raising Prosperity. COM (2006) 27 final, 27 January 2006.
17. European Council (2006): A Tanács határozata az Albánia/Bosznia-Hercegovina/Szerbia, Montenegró/Macadónia európai partnerségben megfogalmazott elvekről, prioritásokról és feltételekről. 2006/54/EK; 2006/55/EK; 2006/56/EK; 2006/57/EK határozatok. Az Európai Unió Hivatalos Lapja, 49. évf. 2006. 02. 07.
18. European Commission (2006): Enlargement Strategy and Main Challenges 2006–2007. COM (2006) 649 final 8 November 2006.
19. European Commission (2006) Communication from the Commission to the European Parliament and the Council. Western Balkans: Enhancing the European perspective. COM (2008) 127 final, 5. 3. 2008. Brussels
20. European Council (2004) Presidency Conclusions of Brussels European Council, 16–17 December 2004. 16238/04, Brussels, 17 December 2004, point 5.;
21. Samardžija, Višnja (2007): Enlargement on Crossroad: Prospects for Croatia and South-Eastern Europe. In: Ágh, Attila–Ferencz, Alexandra (szerk.): Overcoming the EU Crisis: EU Perspectives after the Eastern Enlargement. The Together for Europe Research Centre and Foundation, Budapest, 107–131.; Pippin, Christian (2004) The rocky road to Europe: the EU's Stabilisation and Association Process for the Western Balkans and the principle of conditionality. European Foreign Affairs Review, Vol. 9. No. 2. 2004. 219–245.;

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Ágh Attila (2006): Eastern Enlargement and the Future of the EU 27: EU Foreign Policy in a Global World. Together for Europe Research Centre of Hungarian Academy of Sciences, Budapest, 289–332. old.
- European Commission (1996): Commission Report on the Prospects for the Development of Regional Cooperation for the Former Yugoslavia. COM (96) 476 final 14 February 1996.
- European Commission (1999): Commission Communication to the Council and European Parliament on the Stabilisation and Association Process for the Countries of South-Eastern Europe. COM (99) 235. Brussels. 26. 05. 99.

- European Commission (2003): Proposal for a Council Regulation on the Establishment of European Partnerships in the framework of Stabilisation and Association Process. COM (2003) 684 final.
- European Commission (2006): Communication from the Commission to the European Parliament and the Council. Western Balkans: Enhancing the European perspective. COM (2006) 127 final, 5. 3. 2006. Brussels.
- European Commission (2006): Enlargement Strategy and Main Challenges 2006–2007. COM (2006) 649 final 8 November 2006.
- European Commission (2006): The Western Balkans on the Road to the EU: Consolidating Stability and Raising Prosperity. COM (2006) 27 final, 27 January 2006.
- European Council (1999): Stability Pact for South-Eastern Europe. (1999/345/CFSP) OJ 1999 L 133/1. 17 May 1999.
- European Council (2000): Presidency Conclusions - Santa Maria de Feira European Council Meeting, 19–20 June 2000, Press Release Nr: 2000/1/00, Santa Maria de Feira, 19 June 2000, point 67.
- European Council (2003): The Thessaloniki Agenda for the Western Balkans: Moving towards European Integration. Presidency Conclusions of Thessaloniki European Council 19 and 20 June 2003, Document 11638/03, Brussels, 1 October 2003, point 40.
- European Council (2004): Presidency Conclusions of Brussels European Council, 16–17 December 2004. 16238/04, Brussels, 17 December 2004, point 5.
- European Council (2006): A Tanács határozata az Albánia/Bosznia-Hercegovina/Szerbia, Montenegró/Macadónia európai partnerségben megfogalmazott elvekről, prioritásokról és feltételekről. 2006/54/EK; 2006/55/EK; 2006/56/EK; 2006/57/EK határozatok. Az Európai Unió Hivatalos Lapja, 49. évf. 2006. 02. 07.
- Gallagher, Tom (1998): The Balkans: Bulgaria, Romania, Albania, and the Former Yugoslavia. In: White, Stephen–Batt, Judy–Lewis, Paul G. (szerk.): Developments in Central and East European Politics 2. Macmillan, London, 43–58. old.
- Gazdag Ferenc (2000): Az Európai Unió közös kül- és biztonságpolitikája. Osiris Kiadó, Bp.
- Györkös Péter (2006): A gondolkodási („reflexiós”) időszak első éve. Európai Tükör, 2006/10. 17–21.
- Longo, Matthew (2003): The EU in the Balkans; Rotten Carrots? In: Central European Political Science Review, Vol. 4, No. 14, Winter 2003. 112–125. old.
- Phinnemore (2003): Stabilisation and Association Agreements: Europe Agreements for the Western Balkans. 8 (2003) EFA Rev. 77.
- Pippan, Christian (2004): The rocky road to Europe: the EU's Stabilisation and Association Process for the Western Balkans and the principle of conditionality. European Foreign Affairs Review, Vol. 9. No. 2. 2004. 219–245. old.
- Rácz András (2005): Az Európai Unió szerepvállalása a balkáni válságok kezelésében. In: Árvay Viktor–Bodnár Erzsébet–Demeter Gábor (szerk.): A Balkán és a keleti kérdés a nagyhatalmi politikában. Hungarovox Kiadó. Bp. 242–265. old.
- Samardžija, Višnja (2007): Enlargement on Crossroad: Prospects for Croatia and South-Eastern Europe. In: Ágh, Attila–Ferencz, Alexandra (szerk.): Overcoming the EU Crisis: EU Perspectives after the Eastern Enlargement. The Together for Europe Research Centre and Foundation. Budapest. 107–131. old.

LUX GÁBOR*

PERIFÉRIKUS FEJLŐDÉS, SZERKEZETÁTALAKÍTÁSI TÖREKVÉSEK: BARANYA MEGYE ÉS AZ ÁLLAMSZOCIALISTA IPARPOLITIKA

PERIPHERAL DEVELOPMENT AND RESTRUCTURING ATTEMPTS: BARANYA COUNTY AND STATE SOCIALIST INDUSTRIAL POLICY

ABSTRACT

In the socialist period, the economic welfare of Baranya County was tied to industrial development. Previously characterised by light industry, metallurgy's needs for black coal and coke initiated a profound transformation within the county, which resulted in the dominance of the extractive sector and associated activities. Development in the period was overwhelmingly directed by central interests, leading to an economic structure that, while nominally "developed" by contemporary standards, showed structural imbalances from an early date. Local development policy recognised the relevance of economic diversification as early as the 1960s, but could not achieve fundamental change within the framework of the socialist planning system. With the changing demands of the national and world economy, the economic milieu of Baranya gradually became outdated, and already showed symptoms of structural decline before systematic change. Based on research in the county archives, this paper outlines the role of local and national authorities in socialist industrial policy, and analyses development concepts aimed at enacting change within a declining region, from the reforms of 1965 and 1969 to the failed transformation attempts in 1979 and 1984. The analysis is accompanied by an overview of development processes within the economy and the ultimate consequences: widespread de-industrialisation and the emergence of a (relatively weak) service-based economy.

1. Az iparfejlődés helyi feltételei az államszocialista periódusban

Baranya megye gazdasági lehetőségeit 1949 és 1989 között a szocialista rendszer fejlesztési politikája határozta meg. Ez a politika, amely az ország területi különbségeit iparpolitikai eszközökkel (elsősorban nehézipari komplexumok telepítésével) vélte kezelhetőnek, Baranya megyében a Mecsek természeti erőforrásaira alapozott kitermelőipari beruházásokat valósított meg, s ezzel alapvetően átformálta a korábban a főleg német eredetű polgárság munkakultúráján alapuló, gyakran kimondottan presztízscikket (Zsolnay porcelán, Angster orgonák, pezsgő, dohány- és textilárúk) előállító és csak kisebb nehézipari kapacitásokat (öntöde, gépipar, a Dunai Gőzhajózási Társaság igényeit kiszolgáló bányászat) felmutató iparszerkezetet.

Míg egy, az 1948-as gazdasági struktúrát leíró kutatásból egy hagyományos könnyűipari vállalati profillal rendelkező megye képe rajzolódik ki¹, amelyben a Monarchia korához képest csak csekély elmozdulások mentek végbe, 1968-ban már az ipari foglalkoztatottak 40%-a kötődött a bányászathoz. Ezzel párhuzamosan a pécsi megyeszékhely kulturális funkcióinak visszaszorulása következett be: az igazgatási-oktatási-szellemi és egyházi központoszerep² a tervutasításos rendszerben elhalványult, és az 1960-as években az egyetem bezárásának lehetősége is felmerült a fővárosi döntéshozók körében.

* PhD, tudományos segédmunkatárs, MTA Regionális Kutatások Központja.

A pécsi és komlói bányászati nagyberuházásokra az új városépítéssel egyszerre létesített (már a győri program fejlesztési elképzeléseiben és eredeti költségvetésében megjele-
nő) dunai vasmű kohókokszellátása érdekében került sor; a szükséges feketeszén Magyar-
országon egyedül a Mecsekben fordult elő. Már a két világháború között megfigyelhető a
határok izolációs szerepének növekedése, amely az államszocialista gazdasági szerkezet-
ben és a hierarchikus, centralizált tervezési rendszerben abszolúttá vált.³ A mégoly nehe-
zen vagy magas kitermelési költségekkel megszerezhető természeti erőforrások felhaszná-
lása tehát kényszerként jelentkezett: az országos döntéshozatalban „nem-piaci racionalí-
tás”, politikai-ideológiai illetve védelmi-katonai szempontok érvényesültek.⁴

1. táblázat. Baranya megye fő szerkezeti mutatói, 1950–2005

Table 1. The main structural indicators of Pécs city and Baranya County, 1950–2005

		1950	1960	1970	1980	1990	2000	2005
Népesség	Baranya	362 800	400 00	421 200	423 500	418 600	400 800	398 400
	Pécs v.	87 500	11 413	141 300	168 700	170 000	157 300	156 100
	Komló v.	6 955	24 850	28 100	30 319	29 973	27 372	26 710
Foglalkoztatás (%)	mezőg.	56,5	39,2	29,7	19,9	18,3	8,1	6,0
	ipar	19,9	30,2	41,1	42,2	38,7	33,1	29,5
	szolgált.	23,6	30,6	29,2	37,9	43,0	58,8	64,5
Munkanélküliségi ráta (%)		–	–	–	–	4,2	7,1	8,4
Beruházások (%)	mezőg.	n.a.	10,9	25,1	25,1	25,7	5,7	8,1
	ipar	n.a.	65,1	41,6	37,6	37,5	54,9	37,9
	szolgált.	n.a.	24,0	33,3	37,3	36,8	39,4	54,0
Köszétermelés (1000 t)		1 400	2 847	4 151	3 065	1 735	753	0

Forrás: Megyei és területi statisztikai évkönyvek alapján a szerző szerkesztése

A korábban könnyűipari és igazgatási szerepkörökkel rendelkező Pécs, valamint az újonnan „megalapított” szocialista iparváros, Komló jelentős ipari kapacitásokkal gazdagodott, nehézipari körzetté vált (1. táblázat). A korabeli szakirodalom, pl. Markos György 1962-es monográfiája⁵ Pécsset fejlett bányászattal, iparral és kultúrával rendelkező településként,⁶ Komlót pedig „új, korszerű szocialista iparvárosként” és a szocialista gazdaságpolitika sikereként említi. Az ipar fejlődése erősen monostrukturális, egy ágazathoz kötődő gazdasági szerkezetet hozott létre; a korábbi iparágak részben a bányák szívóhatása miatt,⁷ részben a fogyasztói javak iránti igények leszorításával és a termelőeszközöket előállító iparágak fejlesztéspolitikai preferálásával^{8–9} stagnáltak vagy visszafejlődtek. A köszén mellett szovjet irányítás alatt már az 1940-es években megindult az uránérckészletek kutatása. Az ércbányászat adatai nem jelennek meg a hivatalos statisztikákban, de a foglalkoztatottak létszáma az 1960-as évek végéig mintegy 8000 főre emelkedett.

A központi iparpolitika és helyi döntéshozók kapcsolatát 1949 és 1989 között eltérő mértékű, de folyamatosan fennálló hierarchikus viszony jellemezte. A helyi iparpolitika feladatai az 1950-es és 1960-as évek időszakában elsősorban a kitermelőipari bázis kiépítéséhez és az ezzel járó társadalmi, ellátási hiányok orvoslásához kapcsolódtak, s kezdetben semmiféle önálló mozgásterükről nem beszélhetünk. Az 1960-as évek második felétől az energiastruktúra modernizálása, a bányászat szerepének visszaszorulása azonban lépés-kényszerbe hozta a megye gazdasági és politikai vezetését, amely ugyanebben az időben egyben nagyobb döntéshozatali jogköröket is kapott. Az 1965-ös, 1969-es, 1979-es és 1984-es megyei iparfejlesztési koncepciók, illetve a periódusban készült egyéb tervek bepillantást engednek az iparilag fejlett, de a modern ágazatok hiányával küzdő megye gazdaságpolitikájába.

Ebben a tanulmányban nem célom a szocialista iparpolitika egészének bemutatása, hanem a Baranya Megyei Levéltárban végzett kutatásaim alapján azt kívánom szemléltetni, hogyan alakult a feladatmegosztás a központi és helyi döntéshozók között, milyen elképzelések születtek a fokozatosan egyre súlyosbodó gazdasági hanyatlás megfékezésére, és milyen eredményekkel járt ez az alkufolyamat.

2. Helyi döntéshozatali autonómia és szerkezetátalakítási kísérletek

Az 1950-es és 1960-as évek iparpolitikájának mozgásterét lényegében az 1949-et követő fejlesztések által létrehozott ipari bázis szükségletei és adottságai jelölték ki. A nagyberuházásokat a korai periódusban az Országos Tervhivatal (OT) központi szervei irányították, és azokban a helyi szervek csak mellékes, és akkor is végrehajtói szerepet játszottak: egy 1950-es dokumentum Komló fejlesztésében öt tervező és tizenkét kivitelező vállalatot sorol föl, közöttük azonban csupán két helyi szereplő található (közülük egyik maga a szénbánya, míg a másik bányavidéki építési vállalat).¹⁰ Egy másik jelentés is arról tanúskodik, hogy a döntéshozatal teljeskörű centralizációja következtében a beruházások kívülről meghatározottak voltak, megvalósításukban a helyi akaratnak nem volt szerepe.¹¹

Ebben a helyzetben a megyei vezetésre pusztán végrehajtó feladatok maradtak; lényegében az időszakot az operatív pótcselekvések korának nevezhetjük. Mivel az érdemi tervezésben és irányításban nem kapott szerepet, a pártbizottság „ál-döntéshozatalt” végzett: a jegyzőkönyvekben felbukkanó ügyek mindennapos ellátási és igazgatási problémákhoz kapcsolódnak. Ezzel szemben jellemzően városvezetési és fejlesztési – ellátással, infrastrukturális problémák megoldásával kapcsolatos – feladatok hárultak a bányavállalatokra; Komló és a Pécsen felépült új munkásnegyed a helyi tröszt lakótelepeként funkcionált, ennél fogva mindennapi ügyeiben személyesen az igazgatónak kellett döntenie. A vállalati szemlélet szükségszerűen termeléscentrikus volt, különösen a felemelt termelési mutatók és a szűkített keretek ismeretében,¹² s ezeket a prioritásokat követte a lakossági igények kielégítésében is, vagyis költségminimalizálásra törekedett. A bányászat mellett nem épült ki elégséges lakásállomány és infrastruktúra, s még 1965-ben sem sikerült megoldani a nők foglalkoztatási gondjait. Ekkor Komlón a munkaképes korúak közül a férfiak 88,4%-a, de a nőknek csak 36,8%-a rendelkezett munkával.¹³ A magas egy főre eső jövedelmek elfedték a térség problémáit; az országos fejlesztéspolitika nem vállalkozott, a helyi nem vállalkozhatott a megoldásukra, beruházási igényeit az Országos Tervhivatal rendre lesöpörte az asztalról. Pécs az országos tervezési rendszerben periféria (Sztálinváros nyersanyagellátója), Komló pedig a periféria perifériája volt.

A felhalmozódott problémák kezelése az 1950-es évek második felében már jelentős pótlólagos beruházásokat igényelt; az 1960-as évektől pedig megfigyelhetők a fejlődési feszültségek és kialakult urbanizációs hiányjelenségek feloldására tett kísérletek. A problémákat először a központi fejlesztéspolitika konszolidációs intézkedéseivel kísérelték meg kezelni: a bányászhiányt (amely az 1960-as évek végétől vált súlyossá, a 80-as évek elejétől pedig válságossá) a bérek megemelésével és tömeges lakásépítésekkel ellensúlyozták; sor került a bányászati trösztök fúziójára, valamint korlátozott számban helyiipari, a nőknek munkát adó fejlesztésekre. Ezek a beruházások azonban továbbra is központi döntéshozatal következményeiként valósultak meg; a korábbiakhoz képest annyi változást tapasztalhatunk, hogy a helyi panaszokat az OT döntéshozói már nem hagyták automatikusan figyelmen kívül.

Az évtized közepétől fokozatosan a helyi politikai és kulturális elit törekvései is megjelennek részben a gazdasági problémák diverzifikáció által megvalósuló kezelésére, részben

egyfajta helyi kormányzás kialakítására és a város intézményeinek alulról építkező, az országos reformok lehetőségeit kihasználó megerősítésére. Baranya megye ebben a tekintetben pragmatikusabb és sok tekintetben innovatívabb politikai kultúrát képviselt, mint pl. Borsod, ahol a változások iránti igények az egész államszocialista időszakban mérsékeltebbek maradtak, sőt, a korábbi fejlesztési irányok és alkupozíciók megőrzése vált a legfontosabb szemponttá¹⁴, a reformokat pedig a döntéshozók kényelmetlen kötelezettségként élték meg és elsősorban ideológiai/propagandafeladatként kezelték.¹⁵

A megyei iparpolitikai elképzelések első összegző dokumentuma az 1965-ös iparpolitikai koncepció (A Központi Bizottság 1964. XII. 10.-i határozata alapján az 1965 évi feladataink),¹⁶ amely lényegében az Új Gazdasági Mechanizmus idejéig érvényben maradt fejlesztési stratégiaként értelmezhető. Ebben az országos és a megyei tervek harmonizálása alapján jelölték ki az iparfejlesztés irányait; a tervben a már létező nehézipari szerkezet továbbfejlesztésére esett a hangsúly, beépítve ebbe a szükségessé vált korrekciós szempontokat (pl. magasabb termelékenység, szervezettebb és hatékonyabb vállalati működés, szervezeti összevonások). A koncepcióban, továbbá több tervdokumentumban és jelentésben^{17–18} megjelennek a fő térségspecifikus problémák: az ágazati szemléletű beruházások mellett fennmaradó hiányok, a nők és a fiatalok kedvezőtlen munkaerőhelyzete és az intenzív vs. extenzív városfejlesztés dilemmája. A rákövetkező években ezek a feladatok kaptak prioritást, vagyis törekedtek a lakossági problémák megszüntetésére és új munkahelyek letelepítésére. Komlón nem a „továbbfejlesztés”, hanem a „kulturáltabbá tétel” nyert elsőbbséget, bár ezt a változást a város vezetése látható aggodalommal figyelte, mivel a város visszafejlesztésétől, háttérbe szorulásától tartott.

Az 1968-as gazdasági reformok mellett az energiafogyasztás korszerűsítése is szükségesé tette a fejlesztési irányok revízióját (Baranya megye iparfejlesztésének távlati feladatai).¹⁹ A megyei MSZMP Végrehajtó Bizottsága (VB) elé kerülő új koncepció az első valóban önállóan készült és helyi fejlesztési szempontokat megfogalmazó tervdokumentum; nem csupán az egyoldalú iparszerkezet problémájával való szembenézést, hanem a problémák komplex kezelésének egy lehetséges irányát is tartalmazza. A tervezők felismerték, hogy az új gazdasági feltételrendszerben a bányászat már nem képes a fejlődés motorjaként működni; termékei iránt csökken a kereslet, miközben már saját munkaerőszükségletének kielégítése is gondot jelent számára. A távlati fejlesztéseket ezért többelémű stratégia volt hivatott megalapozni, amely legfontosabb feladatának a gazdasági diverzifikációt tekintette.

Már korábban megkezdődött a második világháború előtti könnyűipar rekonstrukciója, csekély beruházási összegekkel de nagyobb foglalkoztatott létszámmal. A pártvezetés területileg differenciált stratégia keretében Pécsnek nehézipari, kulturális és egészségügyi, Komlónak nehézipari, Mohácsnak könnyűipari, Szigetvárnak pedig élelmiszeripari-könnyűipari központi szerepkört szánt. Bár a koncepció hangsúlyozta a természeti kincsek mint fejlesztési potenciál jelentőségét, felhívta a figyelmet a munkahelyteremtés más lehetőségeire is: mivel a szénbányászat fokozatos visszafejlesztésével számolt (a 18 000-es létszám 1980-ra 9200-ra csökkent volna),²⁰ szükségesnek tartotta hosszú távon is perspektivikus új iparágak meghonosítását. Ideális (bár Pécs vízellátásának problémáit és medencei fekvését figyelembe véve problémás) megoldásként a vegyipart emelte ki – építve a megmaradó széntermelésre és a ritkafémek felhozatalára is – vertikális integráció keretei között. A műszer- és gépipar ennél valamivel szerényebb támogatói szerepet kapott. Az anyag a VB vitája után a Politikai Bizottság (PB) elé került; a felülvizsgált dokumentumban valamivel több szerep jutott a bányászat támogatásának (amihez a megye központi segítséget várt), de a fő cél a hosszútávon is kilátásokkal rendelkező ipar letelepítése, valamint a fővárosi vállalatok részegységeinek befogadása maradt, s a következő években a megyei döntéshozók jelentős lobbitevékenységet fejtettek ki a beruházások megszerzése érdekében.

Az 1969-es terv alulról építkező stratégiaként értékelhető egy centralizált országban, ahol a helyi és területi érdekek képviselőit gyengén, s főleg informálisan kerülhetett sor. Legfontosabb eredményként tulajdonképpen teljesültek az 1965-ös terv elvárásai: javult a települési infrastrukturális és lakáshelyzet, mintegy 10 000 új ipari, elsősorban könnyűipari munkahely létesült a nők számára; a korábban feszítő, és az ország más ipari térségeiben a szocializmus bukásáig fennmaradt rejtett női munkanélküliség az 1955 és 1975 közötti húszéves időszakban jelentősen mérséklődött (2. táblázat). A hidasi brikettgyár helyén műtrágyagyártó üzem létesült, Komlón a Magyar Optikai Művek (MOM) és a Május 1. Ruhagyár részegysége, Pécsen a Mechanikai Laboratórium hídástechnikai alkatrészeket gyártó üze me, majd 1975-től az Egyesült Izzó gépgyártó egysége települt meg; ezek az üzemek részben máig meghatározzák Pécs iparszerkezetét és szakmastruktúráját.

2. táblázat. Női foglalkoztatás az iparban, 1955–1985

Table 2. Female employment in industry, 1950–2005

Ágazat	1955		1965		1975		1985	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
nehézipar	3338	52%	5 206	34%	7 733	30%	8 490	35%
könnyűipar	1744	27%	6 168	40%	10 801	42%	11 260	46%
élelmiszeripar	964	15%	2 288	15%	3 760	15%	4 548	19%
egyéb (szöv.) ipar	392	6%	1 728	11%	3 204	13%	84	0%
ÖSSZESEN	6438	100%	15 390	100%	25 498	100%	24 382	100%

Forrás: Megyei statisztikai évkönyvek alapján a szerző szerkesztése

Sajnos már 1972-re bebizonyosodott, hogy a két fő célkitűzést nem sikerült elérni.²¹ Az újrarendező energiapolitika először elhalasztotta a bányászat visszafejlesztését, majd teljesen letett erről. Nem sikerült új húzóágazatot telepíteni a megyébe, így a diverzifikációs célok torzóban maradtak; a fejlesztések csak a foglalkoztatási gondokra (végső soron szociális kérdésekre) adtak választ, figyelmen kívül hagyva a mélyebb szerkezeti problémákat. Sem a vegyipari, sem a gépipari kapacitások nem növekedtek nagy mértékben; önálló üzem helyett csak néhány kisebb jelentőségű részleg kihelyezésére került sor. A kedvezőtlen következményeket a helyi vezetés is érezte; mint a koncepció vitája során egy felszólaló fogalmazott, „a kitermelőipar ma a fejlett megyék közé sorolja Baranyát, de a jövőben ez már csak a közepes színvonalhoz lesz elegendő”. A helyi elképzelések megvalósításához nem sikerült meggyőzni a forrásallokációban illetékes központi tervezőket: Baranya lényegében egy, a szocialista időszakban tipikus, de a rendszerváltás után is érvényesülő köztes csapdahelyzetbe került: annyira nem volt fejlett, hogy ipara dinamikus maradjon, de annyira igen, hogy az állandó forráshiánnyal és feladattöbblettel küzdő állami fejlesztéspolitika a meglévő iparszerkezet konzerválásán túlmenően nagyrészt elkerülje: az 1974-ig megvalósított beruházások 1/3-a a szénbányarekonstrukcióhoz kötődött, a régi iparszerkezet újratermelődését szolgálta.

Tíz év után, 1979-ben ismét sor került a megyei iparpolitika újrafogalmazására (Baranya megye iparának távlati fejlesztési irányelvei²²). Erre külső és belső tényezők egyaránt okot adtak: az állam politikájában a külgazdasági orientáció fokozása és az importhelyettesítés kényszere, a megye oldalán az ipari hanyatlás következményei és a várt fejlesztések elmaradása volt a döntő motivációs erő. A szénbányászat ugyanis a várt szinttartás helyett visszafejlődött, ellenben mind a gép- mind a vegyipar beruházásai jelentéktelenek maradtak. Dinamikus fejlődésre egyedül a könnyűipar volt képes, 51%-os termelésnövekedéssel. A koncepció a meglévő gazdasági bázisra alapozott fejlesztést kívánt megvalósí-

tani: reálisan értékelte a csökkenő munkaerő és a fejlett ipari kultúra hatásait, de nem számolt a bányászat további visszaesésével; sőt, termelésbővülést jósolt és az ágazat komplex rekonstrukciójára, új üzem létesítésére tett javaslatot.

Ez a terv elődjénél lényegesen rövidebb idejűnek bizonyult, már 1984-ben felülvizsgálatra szorult (Jelentés az ipar helyzetéről és feladatairól).²³ A korábbi problémákat nem sikerült korrigálni; az „új” ipar stagnált, nem ágyazódott be a helyi gazdaságba, termékeit alacsony feldolgozottsági fok és magas importhányad jellemezte, vagyis jellegzetes periférius struktúráról beszélhetünk. Az ipar termelése 1983-ban 4,3%-kal maradt el az 1979-esétől; a bányászat öt év alatt 8%-kal esett vissza, s a megye legdinamikusabb ágazatai az élelmiszeripar és a könnyűipar voltak. A fejlesztési program a központi célok és helyi adottságok összekapcsolásában látta a kiutat: a bányászatban mértékadónak tartotta a nemzetgazdasági szintű döntéseket (vagyis a Liász-program keretében várt teljes körű rekonstrukciót), a többi területen az exportképes tevékenységek fokozását és a meglévő kapacitások gazdaságosabb kihasználását (a termelékenység növelése, növekvő feldolgozottsági fok stb.) szorgalmazta. A dokumentumból és a vita jegyzőkönyvéből látható, hogy 1969-cel szemben a megyei vezetést a követő magatartás jellemezte: radikális változásokra nem szánta el magát, ehelyett kisebb lépéseket tartott célszerűnek; a koncepcióban keveredtek a stratégiai és taktikai feladatok. Elsősorban arra kereste a választ, hogyan tudja saját elképzeléseit hozzatenni a központi döntésekhez. Negatívumai mellett a program érdemekkel is rendelkezik: megjelennek benne egyes diverzifikációs törekvések, erősebb a piaci orientáció és a hatékonysági kritériumok súlya.

Az 1980-as évek második felében nyilvánvalóvá vált a szocializmus súlyosbodó válsága, az iparpolitika addigi célkitűzéseinek tarthatatlansága. Erről szemléletesen beszámolt ad a Magyar Kereskedelmi Kamara dél-dunántúli bizottsága által készített jelentés:²⁴ a tervezési tevékenység az időszakban végletesen reaktívvá, a prognosztizált zavarok elhárítójává vált, s nem a vállalatok orientációját, hosszú távú fejlődését szolgálta. Ez tulajdonképpen a tervezés létét kérdőjelezte meg, hiszen – a labilis piaci környezetben – inkább operatív irányításként működött. A rendszerváltás idején született, tervezeti formában maradt utolsó iparpolitikai koncepció (Baranya megye területfejlesztési stratégiájának alapjai)²⁵ számára már adottságként élt a bányászat leépülésének szükségszerűsége, s a kiutat a mély szerkezetváltási stratégiákban (ipari parkok létesítése, új húzóágazatok letelepítése, iparvállalatok profilváltása és a munkaerő átképzése, infrastrukturális fejlesztések) látta. Ezek a stratégiák a korábbiakhoz hasonlóan nem váltották be a hozzájuk fűzött reményt. A térség alkalmazkodása a következő évtizedekben a dezindusztrializációs folyamatok kiteljesedésével ment végbe; a fennmaradó ipar periférius elemként illeszkedett a nemzetközi gazdasági rendszerbe, és a gazdaság egyre jobban a felsőoktatás, kultúra és fogyasztói szolgáltatások felé orientálódott, amelyek viszont csak tompítani tudták az átmenet kedvezőtlen következményeit.

Bár a szocialista időszak diverzifikációs–szerkezetváltási kísérletei kudarcot vallottak, a fejlődésben más irányok sikeresebbek voltak és fokozatosan egyre nagyobb hatást gyakoroltak Pécs életére. A helyi elit az 1960-as években megakadályozta az egyetem megszüntetésére irányuló törekvéseket, majd sikeresen lobbizott kibővítéséért; 1969-ben a Pécsi Akadémiai Bizottság megalapítása, 1970-től pedig az először kihelyezett tagozatként működő Közgazdaságtudományi Kar jelzi az új orientációt. Ebben a periódusban fokozatosan megváltozott a város imázsa és önképe; a társadalom az elhanyagolt értékek felé fordult, és egyre inkább egy kultúrájáról, művészetéről és tudományáról híres településként tekintett városára. Az iparvárosi identitás már az 1980-as években elhalványult,²⁶ az utolsó fejtés bezárása után pedig a város szénbányász múltja távolibbnak és valószínűtlenebbnek tűnik, mint a XIX. század polgári milliója. Ezzel szemben Komló „ipari város” maradt még úgy

is, hogy a dezindusztrializációs folyamatok semmivel sem kímélték jobban, mint Pécsét. A megújult identitással szemben azonban Pécsen is egy gyenge, csak passzív alkalmazkodásra képes döntéshozó elit állt: a civil társadalom bővülését nem követte intézményfejlődés, a stratégiaváltás meghaladta a politika képességeit.

3. Összegzés

Baranya iparpolitikája, fejlesztési koncepciói a szocialista időszakban több alkalommal jelentős változáson estek át. Az 1950-es években nem beszélhetünk helyi döntéshozatalról, a területi folyamatok irányát a központosított irányítás intézkedései határozták meg. Még a tervutasításos rendszer lazulása sem eredményezett önállóságot; ennek közvetett bizonyítéka az, hogy míg az évtized második feléből az MSZMP Ipari (később Gazdaságpolitikai) osztályának több fejlesztési koncepciója fennmaradt, korábbi anyagokat ebben a témában nem találni, legfeljebb helyzetelemzések jellemzők.

A helyi szint döntéshozatali autonómiája az 1960-as években tárgyalt; bár a fejlesztések többsége központi intézkedések által valósult meg, a fejlesztéspolitikában alulról kiinduló érdekérvényesítési törekvések jelentek meg. Az ipari térség problémája a helyi döntéshozók számára kettős formában jelentkezett: egyrészt mint az egyoldalúan véghezvitt iparosodás hátrányos társadalmi következményeinek feszültsége, másrészt a iparszerkezet (akkor még elsősorban az országos energiastruktúra modernizálása miatti) elavulásának hosszú távú fenyegetése. Mindkét irány az ipari diverzifikáció – a leggyakoribb, Nyugat-Európa hasonló térségeiben szintén ekkor kezdődő válságkezelési forma – felé mutatott. A reális helyzetelemzést azonban a rendszer adottságaiból, de a „régipari térségek” jelentős fejlődési tehetetlenségéből (útfüggőségéből) is adódóan csak részleges enyhítés, a szociális feszültségek kezelése követte. A gazdaságpolitika lehetőségeit egyszerre korlátozta a helyi elit, központi vezetés és nagyvállalatok háromoldalú alkufolyamata, valamint a szüntelen forráshiánnyal és korlátlan fejlesztési igényekkel szembesülő központosított fejlesztéspolitika szerkezeti konzerválásra való hajlama.

Az 1968 után reformellenes irányba mozduló politikai viszonyok rövid távon a konfliktus elfojtásához, a változatlan állapotban érdekelt csoportok érdekközléséhez (először csak a központi és nagyvállalati, később mindhárom oldalon) vezettek; hosszabb távon pedig ahhoz, hogy – mivel a 80-as évek reformtörekvései már késve, s akkor is gyengén érkeztek – Baranya megye gazdasága szerkezeti válságba zuhan, amely a rendszerváltás utáni széles körű dezindusztrializációban, a bányászat és a részlegipar szinte teljes eltűnésében teljesedett ki. A szocializmus gazdasági rendszere az ipari válságot vizsgáló elméletekben bevett túlspecializációs (a válságot szerkezeti egyoldalúságra és alacsony innovációs készségre visszavezető) valamint hálózati-agglomerációs (merek magatartási mintákat, intézményi, technológiai és politikai tehetetlenséget kimutató) elméletkör jelenségeire is példákat szolgáltatott: sőt, a bürokratikus koordináció keretei között a válságjelenségeket nemcsak kitermelte, de hosszú ideig kezeletlenül hagyta és ezzel hamarosan óriásira nagyította.

JEGYZETEK

1. Erdődi Gyula (1978): Baranya megye iparának története a felszabadulástól az új gazdasági mechanizmus bevezetéséig. Kézirat. MTA DTI, Pécs.
2. Beluszky Pál (2003): Magyarország településföldrajza. Általános rész. Dialóg Campus Kiadó. Budapest–Pécs. 398. old.
3. Gulyás László (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt. 114. old.

4. Lux Gábor (2009): Ipari térségek átalakulása Közép-Európában. Doktori Értekezés. Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar, Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola, Pécs. 60. old.
5. Markos György (1962): Magyarország gazdasági földrajza. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest. 521, 522. old.
6. Ipari jellegét bizonyítja, hogy a város népességének 42%-a bányászati és ipari dolgozó volt, v. ö. Markos 1962, 521. old.
7. Kaposi Zoltán (2006): Pécs gazdasági fejlődése 1867–2000. Pécs–Baranyai Kereskedelmi és Iparkamara, Pécs. 205. old.
8. Markos György (1951): A népi demokratikus országok gazdasági földrajza. Közoktatásügyi Kiadóvállalat, Budapest. 28. old. stb.
9. Enyedi György (1978): Kelet-Közép-Európa gazdaságföldrajza. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest. 112, 117. old.
10. BML/36/1/1950/81. (1950): Jelentés a komlói új szállítóakna építésével kapcsolatos műszaki, szervezési, munkaerő helyzetről és az üzembehelyezéssel kapcsolatos teendőkről. BML MDP Archívum/36/1/1950/81. 1950. XII. 7. MDP Megyei Titkársági ülés jkv.
11. BML/36/1/1952/37. (1952): A Komlói Szénbányászati Tröszt jelentése. BML/36/1/1952/37. 1952. V. 7. MDP Megyei Bizottsági ülés jkv.
12. Komlón az 1955-re tervezett 855.000 t széntermelést a korrigált tervben 1.380.000 t-ra emelték, miközben az 1950-re előirányzott 60 millió Ft beruházási igényből 51 milliót, 1951-ben 106 millió helyett 85 milliót teljesítettek. A keretszűkítés két fő következménye a szükségmegoldások alkalmazása és a beruházási elmaradások halmozódása volt.
13. BML/1/1965/9. (1965): Összefoglaló jelentés a munkaerőhelyzetről. BML/1/1965/9. MSZMP Ipari Osztály anyagai.
14. BoML/1/1966/4. (1966): Kiinduló irányelvek a gazdaságirányítási rendszer reformjára. BoML MSZMP Archívum, 1966. II. 9. VB ülés jkv.
15. BoML/1/1969/11. (1969): Jelentés a gazdasági mechanizmus reformjának néhány társadalmi, politikai hatásáról, különös tekintettel megyénk ipari nagyüzemeire. BoML MSZMP Archívum, 1969. VI. 13. VB ülés jkv.
16. BML/1/1965/2. (1965): A KB 1964. XII. 10.-i határozata alapján az 1965 évi feladataink. Baranya Megyei Levéltár MSZMP Archívum, 1.f. 1965. 2. ö.e. 1965. I. 18. VB ülés jkv.
17. Lásd 13. sz. végjegyzet.
18. BML/1/1965/5. (1965): Komló város fejlesztésének aktuális kérdései. BML/1/1965/5. 1965. X. 26. VB ülés jkv.
19. BML/1/1969/3. (1969): Baranya megye iparfejlesztésének távlati feladatai. BML MSZMP Archívum/1/1969/3. 1969. III. 4. VB és 1969. III. 26. PB ülés jkv.
20. Hozzá kell tennünk, hogy a bányabezárások lebonyolításában már voltak helyi tapasztalatok, mivel már 1966-tól megindult a hidas bánya és brikettüzem felszámolása és az ezzel járó feladatok megoldása, a létesítmények alternatív hasznosításával, bányászok rekolonizációjával, stb. Lásd BML/1/1966/2. (1966): Jelentés a hidas bányaüzem leállításával kapcsolatos feladatokról. BML MSZMP Archívum/1/1966/2. 1966. II. 22. VB ülés jkv.
21. BML/1/1972/6. (1972) Baranya megye területfejlesztésének (településfejlesztésének) főbb koncepciói. 1972. X. 18. VB ülés jkv.
22. BML/1/1979/24. (1979): Baranya megye iparának távlati fejlesztési irányelvei. BML MSZMP Archívum/1/1979/24. 1979. VIII. 28. VB ülés jkv.
23. BML/1/1/1984/2. (1984): Jelentés az ipar helyzetéről és feladatairól. BML MSZMP Archívum/1/1/1984/2. 1984. IV. 26. PB ülés jkv.
24. BML/1/7/1986/1. (1986): Tájékoztató a gazdasági szabályozás fogadtatásáról, hatásáról az anyagi ágakban. BML/1/7/1986/1. MSZMP Gazdaságpolitikai Osztály anyagai.
25. Baranya megye területfejlesztési stratégiájának alapjai, a szerkezetváltás programja és eszközei. Előterjesztés a Minisztertanács részére (tervezet) (1990). Baranya Megyei Tanács, Pécs.
26. A munkaerőhiány-pótlására lengyel bányászok letelepítésével kísérleteztek, de már a korabeli dokumentumok kiemelik az intézkedés jelentős népszerűtlenségét a lakosság körében.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Beluszky Pál (2003): Magyarország településföldrajza. Általános rész. Dialóg Campus Kiadó. Budapest–Pécs. 398. old.
- Enyedi György (1978): Kelet-Közép-Európa gazdaságföldrajza. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest. 112., 117. old.
- Erdődi Gyula (1978): Baranya megye iparának története a felszabadulástól az új gazdasági mechanizmus bevezetéséig. Kézirat. MTA DTI. Pécs.
- Gulyás László (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt. 114. old.
- Kaposi Zoltán (2006): Pécs gazdasági fejlődése 1867–2000. Pécs–Baranyai Kereskedelmi és Ipar-kamara, Pécs. 205. old.
- Lux Gábor (2009): Ipari térségek átalakulása Közép-Európában. Doktori Értekezés. Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar, Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola. Pécs. 60. old.
- Markos György (1951): A népi demokratikus országok gazdasági földrajza. Közoktatásügyi Kiadó-vállalat. Budapest. 28. old. stb.
- Markos György (1962): Magyarország gazdasági földrajza. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest. 521., 522. old.

Gazdaságtörténet Széchenytől a Széchenyi tervig

Az utóbbi évtizedekben egyre sanyarúbb idők járnak a hazai gazdaságtörténeti szaktudományos kutatásokra és az oktatásra. Mindenki, aki ebben a körben mozog, érezheti, hogy a központi források egyre gyérebben csörgedeznek, néhol látványosan elapadtak, a kutatásokat egyre nehezebb finanszírozni; megnőtt – korábban sem volt kicsi – az informális csatornák szerepe, ami még egyenetlenebbé teszi a forráseloszlást, s a problémákat még hosszán lehetne sorolni. Éppen ezért úgy gondolom, hogy mindig örülni kell annak, ha van intézmény vagy kiadó, amely felvállalja a piacon talán nehezebben eladható, forgalmazható, s jelentős haszonnal valószínűleg nem járó alkotásokat. S annak külön is örülnünk kell, amikor a gazdaságtörténeti ismereteknek olyan újabb kötete jelenik meg, amely az oktatáson keresztül valamilyen módon mégis csak erősítheti a múltról szóló ismereteket, s ezen keresztül a mai értelmiségi gondolkodást. Éppen ezért tartom örvendetesnek, hogy a szegedi egyetemen megjelent Gulyás László szerkesztésében „*A modern magyar gazdaság története Széchenytől a Széchenyi tervig*” című tankönyv. A könyv bevallottan a Szegedi Egyetem Mérnöki Karán tanuló hallgatóknak készült,¹ így nyilvánvalóan a recenzensnek is e funkciót szem előtt tartva kell véleményt mondania a műről.

Érdekes vonása a tankönyvnek, hogy relatíve fiatal a szerzőgárdája. Ez azért feltűnő, mert tankönyvirásba általában több évtizedes oktatási és szakirodalmi munkássággal a háta mögött szokott valaki belekezdeni, amikor már években is megjelenő nagyobb szakmai információ birtokában vagy a szerző. Ugyanakkor egy fiatal gárda hozhat szellemi és módszertani frissességet, új szempontokat, kiemelhet olyan folyamatokat, amelyek addig elkerülték a tankönyvírók figyelmét. Egy tankönyv mindig az írásakor adott szakirodalom teljesítményét tükrözi, és persze óhatatlanul minden tankönyvnek az a sorsa, hogy a szaktudomány által majd újabb adatok kerülnek elő, újszerű elemzések készülnek, s olyan releváns eredmények jönnek létre, amelyek egy tankönyv állításait megkérdőjelezhetik. A tankönyv persze nem szakkönyv, így írásakor figyelemmel kell lenni a tanulhatóságra, a vizsgáztatás (és egyéb számonkérés) lehetőségére, a didaktikus felépítésre, s az eladhatóságra is. A tankönyvek a nyugati országokban nem is képezik a szakirodalmi munkásság részét, szakmai bibliográfiákban nem szerepeltethetők, vagyis más megítélés alá esnek, mint itthon. Az említett szerzőgárda teljesítménye nem egyenletesen oszlik el a művet illetően: a fejezetek mintegy felét Gulyás László (SZTE) írta, nagyobb egységek jutottak még Szávai Ferencnek (BCE), míg Nagy Mariann (PTE), Rab Virág (PTE) és Lendvai Edina (SZTE) egy-egy fejezetet jegyez.

A tankönyv – a címétől eltérően – az utóbbi 300 év gazdaságtörténeti folyamatait mutatja be kronologikus rendben. Egy rövid fejezet foglalkozik a 18. századdal, amit a reformkori gazdaságfejlesztő elgondolások bemutatása követ. A 3. fejezet már egy kicsit vaskosabb: az olvasó azt érezheti – s ez talán okozik a recenzens véleményével – hogy az 1848–1914 közötti korszakot olyan időszakként tekintik a szerzők, amely a magyar gazdaság történetében a liberális gazdaságpolitika és a szabad vállalkozások megjelenése révén alapvető és hosszú távú értékeket hozott létre. S ez jól is van, hiszen nem felejtethetjük el, hogy Ganz, Mechwart, Haggenmacher, Jedlik, Csonka, Kandó és többiek alapozták meg a magyar ipar világhírnevét. Itt már részletes alfejezetek foglalkoznak a magyarországi mezőgazdaság és ipar kérdéseivel. Ezt követően a háborús időszak és a két világháború közötti korszak kerül terítékre. Viszonylag rövidre sikerült (mindössze 25 oldal) a szocialista korszak bemutatása, ami a stabil és hosszú távú értékek megteremtésének elmulasztása miatt még érthető is, ám a mai gazdasági valóságra való ráhatás szempontjából már nehe-

¹ Gulyás Lászlótól, a kötet szerkesztőjétől szerzett információ a PPKE 2009. novemberi konferenciáján.

zebben magyarázható. Erénye a könyvnek, hogy – ha kitekintés jelleggel is – tartalmaz egy rövid fejezetet a rendszerváltás utáni időkről, a gazdasági és politikai fontosabbnak vélt folyamatokról is; ez tudvalevőleg a tankönyvek esetében el szokott maradni.

A recenzensnek a szerkezettel kapcsolatban azért maradtak még hiányérzetei. Ilyen például a nem-piaci gazdasági rendszer működésének bemutatása az egyes nagyobb korszakokra vonatkozóan. Néha még csak-csak felbukkan egy-két olyan gazdasági jelenség, mint például a 18. századi háziipar, vagy a meglehetősen befelé forduló paraszti (családi) gazdálkodás stb., de úgy általában kimarad a kérdéskör. Hozzá teszem mindjárt, hogy általában is nagy hibája a jelenleg futó gazdaságtörténeti feldolgozásoknak, hogy az öntermelés és önfogyasztás modelljét elfelejtve, erősen elbillenve a könnyebbség felé, csak a piacilag mérhető, számokkal jól illusztrálható gazdaságot elemzik, s azt hiszik, hogy amikor azt leírják, akkor az egész magyar gazdaságot jellemzik. Pedig a mai kor emberének is nyilvánvaló, hogy a statisztikailag mérhető teljesítmény és teljes valóság között legalább 25–30%-nyi különbség van; hogy a jövedelmek legalább egyharmada nem jelenik meg semmilyen nyilvántartásban; hogy az adószámaink nem érnek semmit s még sorolhatnám. Mindez hatványozottan igaz a régi időszakokra is. A nem-piaci szféra bemutatásához antropológiai, etnográfiai stb. elemzések felhasználása kellene, kapcsolati rendszerek és hálózatok feltárására lenne szükség stb. Szintén a hiányolom a környezettörténeti szempontokat a műből, márpedig a gazdaságtörténet egy lehetséges és fontos jövőbeni irányáról van szó, ami egyben az értékértelmezéshez is kapcsolódik. El kell majd döntenünk, hogy mi a gazdasági érték: ami könnyen előállítható piaci javakat hoz létre, hozzájárul a hedonista magatartás erősödéséhez, vagy esetleg az a gazdasági magatartás minősül értéknek, amely a fenntarthatóság szempontjait előtérbe helyezve növeli a jólétet, és segít az emberiségnek a hosszú távú fennmaradásban. Nem lesz könnyű a gazdaságtörténet-írás számára a magyar múltban ilyen új típusú értékeket találni.

A tankönyvírók fontosabb forrásait nézve látható, hogy mind a szerkezetre, mind a tartalomra erőteljesen hatottak a már meglévő, s az utóbbi évtizedekben megjelent gazdaságtörténeti összefoglalók; ugyanakkor a szakirodalmi bázis jelentősen szélesedett a két, sok felsőoktatási intézményben használt alaptankönyv megjelenése óta,² s ez érdemben meg is jelenik a szegedi tankönyvben. A felhasznált szakirodalomban nemcsak a mértékadó, nagyobb monográfiákra vagy országos folyóiratokban megjelenő anyagokra bukkanunk, hanem olyan művekre is, amelyek a vidéki (így például a pécsi és a szegedi) egyetemeken a doktori iskolák műhelyeiben, avagy éppen különböző regionális konferenciák kapcsán születtek meg. Ezeknek a beemelése kétségtávol színesíti a forrásbázist, s egyben – amire nagy szükség van – oldja is a korábbi egyoldalú főváros-központú értelmezéseket. Nagyon fontos, hogy a tanulmányírók ismerik és használták is az utóbbi években készült szakmai alkotásokat. A könyv több dél-magyarországi kis esetleírása azt sugallja, hogy a szerzők és a szerkesztő tudatosan próbálta ezekkel a példákkal a magyarországi gazdaság történetének sokszínűségét bemutatni. A szakirodalmi bázis tükrözi az egyes fejezetek írójának szakmai tevékenységét, hiszen a fő fejezetek esetében ismert, hogy korábban megvédett doktori dolgozat adhatta bázisát, vagy éppen újabban elmélyült, több éves kutakodás előzte meg a pár oldalnyi összefoglalást. A recenzens persze tisztában van azzal, hogy a szellősen írt 174 oldalban összefoglalni a magyar gazdaság történetét nem könnyű feladat, hiszen óhatatlanul kimaradnak belőle olyan folyamatok és jelenségek, amelyeknek ott lenne a helyük a bemutatásnál. A könyv elején lévő szerkesztői intelmek erre részben magyarázatot adnak, hiszen rövid és tanulható alkotást akartak a hallgatók kezébe adni. A szakirodalom

² Kaposi Zoltán: Magyarország gazdaságtörténete 1700–2000. Budapest–Pécs, 2002. Dialóg Campus Kiadó; illetve Honvári János: XX. századi magyar gazdaságtörténet. Budapest, 2006.

felhasználását a szerzők megpróbálták jelezni is a lábjegyzetek révén (ami azért tankönyvekben nem mindenhol szokás). Ebből a szempontból a mű kicsit egyenetlen, hiszen vannak fejezetek, ahol hosszú oldalakon keresztül egyetlen lábjegyzet sincs, s azt hihetnénk, hogy a szerző saját kutatásairól van szó, holott a bemutatott gazdasági jelenségek már 40 éve ismertek a szakirodalomból. Más fejezetirők ugyanakkor igen bőségesen jelölték forrásait a lábjegyzetekben.

Ha a tematikai újdonságot keressük a munkában, akkor azt kétségkívül a hazai regionális gondolatok gazdaságtörténetbe való beemelésében találhatjuk meg. Az 1945 előtti idők gazdasági folyamatait tárgyaló valamennyi fejezetben próbálkoztak a szerzők azzal, hogy a regionalizáció és a regionalitás kettősségét valahogyan megjelenítsék a munkában. Nyilván jelentős probléma, hogy ennek a részletes kimunkálása még szakirodalmi szinten is nagy kívánnivalót maga után, nemhogy egy tankönyvben. Ami jobban kimunkált szakmai szinten, az döntően a városokhoz kötődő kutatások, s ez meg is jelenik a könyvben. Kérdés persze, hogy ezek a regionális kutatások mennyire válnak majd részévé a klasszikus gazdaságtörténetnek, hiszen sokszor inkább egy adott pillanatban meglévő, földrajzos jellegű leírásokként jelennek meg, gazdaságtörténeti, térszerkezeti állapotrajzra jók, másra azonban nem nagyon. Egy azonban bizonyosnak látszik: az Európai Unióban is egyre erősödő regionális folyamatok valamennyi társadalomtudományi diszciplínára nagy hatást fognak gyakorolni, új megközelítési elveket és elemzési lehetőségeket hozva majd magukkal. A regionális kutatásoknak már sok éve elindult az intézményesedése (MTA), a jövő eldönti, hogy a gazdaságtörténet számára önálló tematikai egységek maradnak, vagy egyfajta elemzési keretet adnak. Ez látszik a tárgyalt tankönyv regionális fejezeteinél is: most még csak a fejezetek végére illesztett részek, de lehet, hogy a többszöri átírás és átgondolás eredményeképpen szervesen beépülnek majd a nagy egységekbe.

Az ötszerzős tankönyv szövegének stílusa fejezetenként meglehetősen eltérő (a kihalófélben lévő olvasószervező tevékenységét nem lett volna szabad megspórolni). Ami a szöveg tanulhatóságát illeti, azzal nincs is nagy baj, hiszen az esetek többségében egy könnyed, laza szöveget kap a hallgató. Vannak a szövegben kiemelések (vastagon szedve), felsorolások (egymás alá, pontokba szedve), ami újfent javítja az átláthatóságot. Megkönnyítheti a hallgatói munkát, hogy a szerkesztő az egyes nagy fejezeteket illetően (néha) igyekezett hasonló jellegű tematikai egységekbe tömöríteni: vagyis kezdődik egy korszak bemutatása a politikai háttérrel, amit követ az ipar és a mezőgazdaság fejezete, s a végén ott a regionális változásokat bemutató rövid rész. Utóbbi a szocialista korszak kapcsán elmaradt, pedig itt is lehetett volna mit bemutatni, hiszen az erőszakos iparosításnak azért voltak komoly hatásai a magyar térszerkezetre, s a regionális különbségekre. A szöveget elegendő számú táblázat teszi élvezetesebbé, ahol a legtöbb esetben nem marad el az értelmezés sem. Fontosnak érzem ugyanakkor azt, hogy nem érződik a tankönyvön a politikai állásfoglalás: néhány félmondatot leszámítva a tankönyv szerzői távolságot tudtak tartani a politikai véleményektől.

A szöveg kapcsán azonban utalnunk kell arra is, hogy nagyon sok helyesírási hiba maradt a műben, főleg a központosással állt hadilábon több szerző. Szintén szemet szűrő, hogy a fejezeteket illetően rengeteget szerepel a „*jellemzői*” kifejezés, még akkor is, amikor folyamatokat vagy éppen struktúrákat írnak le. A 4.3. fejezet címjegyzékében a 12 alfejezetben hatszor szerepel a „*jellemző*” kifejezés, de később is igen gazdagon fordul elő. Az ilyen címeket nyilván át kellett volna írni. Hasonlóan gazdag a kínálat a „*keretei között*”; „*nézzünk egy példát*” stb. kifejezésekből. Szintén a stílushoz (de egyben már a szakmai kifejezések értelmezéséhez) kapcsolódik, hogy néha a fogalmak elég pongyolán vagy helytelenül szerepelnek a műben (lásd például az olyan kifejezéseket, mint például az *allodiális*, *majorság*, *pátens*, *liberális gazdaságpolitika*, *ősiség*, *zsellér*, *paraszt* stb.). A

könyv újbóli megjelentése előtt az ilyen problémákat mindenképpen orvosolni kell. A szöveghez tartozik az is, hogy vannak az egyes nagyobb fejezetekben felesleges s nem oda illő ismertetések. Csak egyre utalunk: a dualista korszak mezőgazdaságának bemutatása a természetföldrajzi adottságokkal kezdődik, holott korábban már sor került a 18. századi mezőgazdaság bemutatására; nyilván ezt a 18. század kapcsán kellett volna elkövetni, s nem a vizsgált 300 év közepén. Szintén ide tartozik, hogy nagyon sok ismétlődés van a könyvben. Ez sokszor az ötszörös jellegből is fakadhat, de másból is. Mivel a fejezetek felépítése a nagy ágazatok párhuzamosságára épül, így aztán külön alfejezetben szerzünk információt a világgazdasági válság mezőgazdasági, pénzügyi és ipari stb. hatásairól, amiből viszont a hallgató nem tudja meg, hogy a világgazdasági válság úgy általában miért jött létre, s milyen lefolyása volt. Pedig ez fontos lenne, főleg a mai időszakban, amikor az olyan fogalmak, hogy válság recesszió, konjunktúra, termelésélénkítés stb. már beépültek a mindennapjainkba. Hasonló probléma a két világháború közötti mezőgazdasági fejezet esetében, hogy itt is bemutatásra került a Trianon okozta területi változás, holott egy nagy fejezettel előbb már megismerhette azt a nyájas olvasó.

Mindazonáltal úgy gondolom, hogy a Gulyás László által szerkesztett (és részben írt) jegyzet a tanulható jegyzetek közé fog tartozni. Egy jó előadás sorozat mellett kiegészítésképpen a hallgatók számára jelentős információs forrást fog adni. Esetleges második megjelenése alkalmával a felsorolt hiányosságok kijavítására sort kell keríteni, ugyanakkor az is elképzelhető, hogy az időközben felgyülemlett szakmai anyagoknak megfelelően még bővíthet is majd a kötet, főleg ami az 1990 utáni fejezetet illeti. Ne felejtjük el, hogy három-négy év múlva már sokkal bővebb szakirodalmi információink lesznek a 2008-2009. évi válságról, a magyar alkalmazkodásról, az EU jövőjéről, esetleg az euró lehetséges bevezetéséről stb. Reméljük, hogy gazdaságtörténeti tankönyvekre akkor is szükség lesz.

Kaposi Zoltán

KUPA LÁSZLÓ (szerk.):

Kisebbségi autonómia-törekvések Közép-Európában – a múltban és a jelenben.

Tanulmányok

PTE és a Bookmaster Kft. közös kiadása, Pécs, 2009.

Napjainkban aligha találkozunk még egy olyan gyakran és széles körben használt történeti-politikai fogalommal, mint az autonómiával. Az említett fogalomra a napi sajtóban éppúgy rábukkanhatunk, mint a különböző irányultságú tv-adások elemző műsoraiban vagy akár a társadalomtudományokhoz kapcsolódó diszciplínák szakkönyveiben. E görög eredetű szóval utalhatunk egyebek mellett a területi önkormányzásra vagy bármely olyan szervezetre, intézményre (egyház, szakszervezet, kamarák), amelyik jelentősebb függetlenséget, önirányítást vívott ki magának az államon belül, gyakorlatilag a központi (állami) hatalommal szemben, illetve számos esetben beépülve magába a hatalomba is. Az autonómia tehát térben és időben egyaránt változik, és az öreg kontinensen az Atlanti-óceántól a Kárpát-medencén át a Kelet-európai síkságig különböző időpontokban számos helyen és formában alakult ki, mivel az autonómiára való igény és képesség általános emberi tulajdonságként értékelhető, megvalósulását pedig a történelmi-társadalmi körülmények segíthetik elő. Maga az Európai Unió is elismeri a kisebbségek autonómiatörekvéseit, jóllehet kezelésére mind ez ideig nem alakítottak ki még egységes normarendszert, ami azt is jelzi, hogy a fogalom értelmezésében, értékelésében a tagállamok véleménye eltérő. Már csak az említett okok miatt is széleskörű érdeklődésre tarthat számot a az említett konferenciakötet.

Közép-Európát évszázadok óta etnikai és felekezeti sokszínűség jellemzi. E soknyelvű, változatos kultúrájú térséget a középkortól kezdve egészen az I. világháború végéig nagyterületű és népességszámú dinasztikus birodalmak osztották fel egymás között. A határok számos esetben azonos nyelvű népeket választottak el egymástól. Így többek között a nagy múltú Lengyel Királyságot a rendi anarchia és a katonailag egyre erősebbé váló szomszédjai a XVIII. század végén felosztották egymás között, a lengyel népesség pedig az Orosz, a Porosz és a Habsburg-birodalom kisebbségévé vált gyakran úgy, hogy a birodalmak egyes térségeiben ők alkották a többséget. De voltak olyan népek (szerbek, románok, olaszok stb.), amelyek rendelkeztek ugyan államisággal, de államhatáraikon kívül jelentős számú néptöredékük élt kisebbségként. Végül azokról a népekről (szlovének, szlovákok, szorbok, ruszinok) sem felejtkezhetünk el, amelyek saját állam híján teljes egészében kisebbségként tagozódtak be egy nagyobb soknemzetiségű államkeretbe. Sajátos helyzetük volt még az e térségben élő németeknek, akik ugyan két (Németország, OMM nyugati fele, majd pedig Ausztria) „saját” államot is magukénak tudhattak, mégis milliós német közösségek éltek a történelmi Csehországban vagy a történelmi Magyarországon és számos más állam területén „kisebbségként.” Az újkori birodalom- és államszervezési elméletek, főként pedig a gyakorlatok megoszlottak abban a kérdésben, hogy a soknemzetiségű államok (birodalmak) esetében melyik alternatíva kínál nagyobb összetartó erőt: az államon belüli, az egyes népcsoportoknak biztosított területi, etnikai autonómia vagy éppen a centralizált államhatalom kiterjesztése, amihez legtöbbször erőltetett asszimiláció is párosult. Főként ez utóbbi vált jellemzővé, és különösen érvényes ez a megállapítás a Német Császárságra vagy az Orosz Birodalomra. Európában leginkább csak Svájc tekinthető üde kivételnek, ahol a középkori függetlenségi harcok eredményeként jött létre az egyes népcsoportok (németek, franciák, olaszok, rétorománok), illetve a kantonok autonómiájára alapozott államszövetség.

Az I. világháborút lezáró versailles-i békerendszer gyökeresen átrendezte Közép-Európa térképét. A lengyelek esetében az önrendelkezést adva vissza e hányatott sorsú népnek, míg a magyarság tömegit éppen ettől a jogától fosztották meg, mintegy harmadukat kényszerítve kisebbségi sorba. A húszas-harmincas években a politikusok íróasztalán létrehozott soknemzetiségű államokban (Csehszlovákia, Románia, Jugoszlávia) is felerősödtek a nemzetállami tradíciók, a kisebbségekben ugyanis az államalkotó politikai elit szétforgácsoló erőt látott. Az 1920-ban létre hozott Párizs környéki békerendszer formálisan foglalkozott ugyan a kisebbségi kérdésekkel, ugyanakkor a győztes nagyhatalmakat főként az vezérelte, „hogy az új államok kormányait olyan kevéssé gyengítsék meg, amennyire csak lehetséges, és a kisebbségek számára ne legyen lehetőség az új békerend megkérdőjelezésére.” – zárta előadását a konferencián *Seewann, G.*

A második világháború alatti években éppen a kisebbségi kérdés megoldatlansága miatt zilálódtak szét a Versailles-ban létrehozott államalakulatok. Az 1947. évi párizsi béke pedig semmissé tette a Német Birodalom által néhány évvel korábban előidézett határváltozásokat. A második világháborút lezáró békerendszer ismét kisebbségi sorsot szánt az itt élő népek egy részének, köztük a mintegy három millió magyarnak is, illetve főként a közép-európai németek tömegit kitelepítéssel, szülőföldjüktől való elűzéssel „kímélték meg” a kisebbségi sorsától. A közép-európai térségben 1945 után meghatározó politikai erővé váló Szovjetunió pedig saját receptjét, a lenini nemzetiségpolitikát és annak részeként az orosz szupremácia által felügyelt korlátozott autonómiát ajánlotta a kérdés megoldására szövetségesei figyelmébe, míg a kontinens nyugati felén inkább az általános emberi jogok részeként vélték megoldani a kisebbségi kérdést. 1990 után fokozatosan az európai integrációhoz kapcsolódó közép-európai térség, pontosabban a térségben élő kisebbségek számára így továbbra is megoldásra vár az esetleges autonómia lehetősége vagy tartós fennmaradásuk biztosítása.

A konferencián elhangzott előadások közül néhány e kérdéskör elméleti megalapozásához járult hozzá. *Szalayné Sándor E.* az autonómia nemzetközi jogi kérdéseiről adott áttekintést, hangsúlyozva, hogy bizonyos embercsoportok és kisebbségek klasszikus értelemben vett autonómiához való jogáról jelenleg nem beszélhetünk, legalábbis nemzetközi jogi értelemben. Ugyanakkor az Európai Unióban megvalósuló regionális dezintegrációs folyamat részben képes az autonómia célkitűzéseit is megvalósítani, stabilitást teremteni. *Horváth Gy.* a regionális autonómia létrejöttének lehetőségét vizsgálta térségünkben, elsősorban az uniós területfejlesztési feladatok megoldásán keresztül. Az olvasó számára bizonyára nem meglepő, hogy a konferencián *Kupa L. Bibó István* méltán európai hírű politikai gondolkodónk írásaira hívta fel a figyelmet. Bibó életműve, így az önrendelkezésről vallott felfogása, az elmúlt két évtizedben olyan közkinccsé válhatott, amire érdemes odafigyelni. Két kutató *Kolumbán V. J.* és *Buzogány D.* a magyarországi egyházi autonómia kérdéskörét vizsgálta sok évszázados történelmi távlatba helyezve azt, nemzetközi kitekintéssel gazdag honi forrásanyagra és szakirodalomra alapozva megállapításaikat.

Természetesen kiemelt szerepet kaptak a Kárpát-medencei autonómiák múltbeli és jelenlegi kérdései is. *Bindorffer Gy.* a magyarországi nemzetiségek 1848 és 1920 közötti autonómia-törekeveit tekintette át, utalva egyben az iskolák tanítási nyelvhasználatának alakulására, az anyanyelv és az államnyelv intézményen belüli súlyának változására, többek között a kisebbségi vezetők által keményen bírált Apponyi-féle oktatási törvényre is. A mai Magyarország területén élő kisebbségekkel, az 1994-től kiépülő kisebbségi önkormányzati rendszer eredményeivel és továbbfejlesztésének kérdéseivel három előadó is foglalkozott. A magyarországi horvátok kulturális autonómiatörekeveit *Barics E.* értékelte. A nyelvész szakember egyebek mellett választ keresett arra is, hogy létezik-e identitástudat a horvátok esetében az anyanyelv ismerete nélkül, illetve, az anyanyelv tudása egyenlő-e az identitástudattal? A közismert történelmi traumák ellenére a németek képezik a cigányság mellett a legnépesebb hazai kisebbségünket. A második világháború utáni évek mélypontjától, – amikor nemcsak identitásukat, hanem anyanyelvüket is kénytelenek voltak megtagadni az e népcsoporthoz tartozók, – a hetvenes-nyolcvanas évek kedvezőbb politikai klímáján át jutottak el a magyarországi németek is a rendszerváltást követően megvalósuló kisebbségi önkormányzati rendszerig. A 2006. évi Baranya megyei német kisebbségi önkormányzati választási névjegyzék statisztikai adatbázisát *Gerner Zs* elemezte. *Engländer-Virth P.* pedig az említett kisebbségi önkormányzati rendszer finanszírozásának néhány megoldásra váró kérdésére irányította rá a figyelmet.

Ha meghalljuk az autonómia szót, legtöbbünknek a Vajdaság jut eszébe. Az egykori Jugoszláviában ugyanis még a titói időszak alatt egyfajta autonómiát építhetett ki a tartomány. A Titó halálát követő évektől, főként pedig a kilencvenes évek elejétől fokozatosan felszámolták a tartomány önállóságát, a véres polgárháború után pedig a szerb politikai elit jelentős része a további szecessziótól tartva, évekig akadályozta a tartomány korábbi autonómiájának visszaállítását. Az elmúlt években azonban az unió irányába tett szerb kezdeményezésként és nem utolsósorban a vajdasági magyarok törekvéseinek is köszönhetően ismét előrelépés történt ez ügyben, amelyről *Gábrity Molnár I.* számolt be. A vajdasági professzor asszony egyúttal a tartományon belül megvalósítandó, a magyarságot is érintő perszonális autonómia kérdését és a formálódó Magyar Nemzeti Tanács szerepét is érintette. *Ózer Á* pedig összegezte, milyen tényezők segítették Újvidéket, hogy a délvidéki városok versenyében tartományi székvárossá emelkedjen. A történelmi Magyarország első világháború utáni felosztásakor egyfajta lehetőségként merült fel, hogy a soknemzetiségű országrészek, köztük az egykori Bánság is, önállósodjon. A felerősödő nemzetállami törekvések azonban keresztetköttek ezeket a politikai elképzeléseket (*Tóth J. – Kókai S.*).

A délvidéki autonómiatörekvések vázolója mellett helyet kaptak az előadások között a

hasznosító típusú felvidéki és kárpátaljai kezdeményezések is, a történelmi távlatot és a jelen kérdéseit egyaránt érintve (*Fazekas M., Molnár M. Gönczi A.*) A kárpátaljai ruszinok évszázadokon keresztül éltek egy államban a magyarsággal, ez az együttélés hatással volt a szláv népcsoport kultúrája és mindennapjaira is. Kárpátalját az elmúlt század alatt, mint valami piaci portékát adták-vették az Európa térképét átrajzoló nagyhatalmak. Egy kilencvenes éveiben járó ungvári vagy beregszászi lakost élete során legalább hat állam sorolhatta polgárai közé, anélkül, hogy az illető kimozdult volna szülővárosából. A ruszinok és a kárpátaljai magyarság autonómiatörekvéseinek néhány vonatkozását *Hajdú Z.* foglalta össze.

Végül jó szokás szerint ezen a pécsi konferencián is a közép-európai térségen túlmutató, ahhoz azonban szervesen kapcsolódó balkáni problematika ismét helyet kapott az előadások sorában. Az 1990-es évek elején véres polgárháborúba torkolló balkáni etnikai feszültségek rendezése egészen napjainkig elhúzódott, egyebek mellett tehát a szomorú tény indokolja a kérdéskör folyamatos napirenden tartását. *Fábián Gy.* a „Koszovó-effektust” és annak esetleges világpolitikai kihatásait elemezte nemzetközi jogi keretben, feltéve a kérdést jelenthet-e precedenst a koszovói válság közelmúltbeli megoldása más népcsoportok önrendelkezési jogának hasonló elismerésére. A délszláv–albán együttélés egy másik konfliktusának rendezését, a kelet-macedóniai albánok autonómia törekvéseinek részleges megvalósulását, az ún. Ohridi keretegyezményt tekintette át *Pap N.* és *Végh A.* előadása.

Összességében elmondható, hogy a Magyar Szociológiai Társaság Kisebbségkutató Szakosztálya által koordinált konferencia, illetve az ott elhangzott előadások egyaránt hozzájárultak Kárpát-medencei múltunk feltárásához és jövőnk formálásához, a kisebbségi magyarság autonómia törekvései sokoldalú összetevőinek bemutatásához.

Kugler József

TUDOMÁNYTÖRTÉNETI SZÉLJEGYZET ÚJ TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI MONOGRÁFIÁINKHOZ

KÓKAI SÁNDOR:

A Bánság történeti földrajza (1718–1918), A Bánság helye és szerepe a Kárpát-medence földrajzi munkamegosztásában

(Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete 2010), 421 p. + 16 t. + 1 CD-ROM

Az utóbbi évtizedekben örvendetesen megújuló történeti földrajzunk rohamosan bővülő szakirodalmi termésének legfrissebb darabja *Kókai Sándor* most megjelent, a Bánság kérdéskörével foglalkozó műve, amely alcíme szerint a régió helyét és szerepét tárgyalja a Kárpát-medence földrajzi munkamegosztásában. E bátor vállalkozásról – előljáróban – fontosban véljük elmondani azt a szakmai véleményünket, hogy alapos, figyelemreméltó kötetnek tartjuk. Röviden fogalmazhatnánk úgy is: ez egy jó szakkönyv. Ám annak, hogy mégis részletesebben foglalkozunk vele, – a mű terjedelmén és tudományos mélységén túl – a mai magyar történeti földrajzi és regionális kutatások fejlődési tendenciáiban rejlő okai vannak. Ez utóbbiból ered, hogy *Kókai Sándor* műve a mai magyar tudományos életben megszokottnál részletesebb recenzálást igényel, hogy meghatározhassuk e mű úttörő szerepét geográfiai szakirodalmunkban.

A magyar történeti földrajzról

Történeti földrajzunknak – a magyar geográfia e sajátos szakterületének – a 19. és 20. századi történelmünk forgandóságából eredően eléggé hányatott históriája van.¹ Erősen leegyszerűsítve, tudománytörténete három nagy időszakra bontható. Először a magyar földrajztudomány létrejöttével szinte azonos időpontra eső megszületésétől az 1945-ig terjedő korszak különíthető el, amit a második világháború végétől a múlt század nyolcvanas éveinek második feléig húzódó szakasz követett. Ez utóbbi éles, egyértelműen meghatározható választóvonal nélkül nőtt át a máig is tartó időszakba, amely – mint majd látjuk – a tudománytörténeti előzményekhez képest jelentős művekkel gyarapította a magyar geográfiát. Az első periódus – a kezdeti útkeresések mellett – már jelentős sikereket hozott: ekkor keletkezett máig meghatározó történeti földrajzi műveink jelentős része, jóllehet, egyes próbálkozásoktól eltekintve a magyar nemzet történetének értelmezéséhez szükséges, a teljes történelmi folyamat tájrajzi hátterének bemutatására, mindenre kiterjedő feltárására még nem került sor. A legnagyobb eredmény az lehetett, amit Fodor Ferenc fogalmazott meg – részben a kortárs szemtanú véleményeként is –, nevezetesen: „...*Végeredményben a magyar történeti földrajz nem annyira gazdag és nem annyira fejlett módszerében, mint inkább sokirányú és sokágú, s minden téren van már valamelyes teljesítménye. Mind ez azonban még édeskevsé ahhoz, hogy összefüggő és teljes földrajzi értékű történeti tájrajzot lehetne festeni hazánk bármely területéről...*”² Fodor – a szakirodalmi termés vizsgálata alapján tett – megállapításához, érdemesnek tűnik hozzáfűzni: ezekben az évtizedekben jelenik meg – Cholnoky Jenő tollából – az első, összefoglaló magyar történeti földrajz. E kötet minden népszerűsítő, olykor topografikus szemléletmódja, valamint a politikai korhangulat erős tükröződése ellenére is mérőföldkönek tekinthető a hazai történeti földrajz fejlődésében.³ Másrészt feltétlenül hangsúlyozandó, hogy a magyar történeti földrajznak – a Fodor által leírt – fejlődése mintha jobban szervesült volna a geográfia tudományába, mint ahogyan az ekkoriban a nyugati világban történt. Jóllehet e feltételezés, mondhatnánk munkahipotézis tudományos igazolása még hosszadalmas szakirodalmi kutatómunkát igényel, ám az itt következő tények bizonyos fókig mellette szólnak.

A történeti földrajz mibenlétének meghatározása a századforduló és a két világháború közötti évtizedek nemzetközi tudományos életében nem volt egyértelmű. Ratzel *antropo-*

¹ A magyarországi történeti földrajz históriájáról lásd: Fodor Ferenc (2006): A magyar földrajztudomány története. Magyar Tudományos Akadémia Földrajztudományi Kutatóintézet. Budapest. 353–359. old.; Frisnyák Sándor (2002): A történeti földrajz alapjai. In: Tóth József (szerk.): Általános társadalomföldrajz II. Dialóg Campus Kiadó. Budapest–Pécs. 9–20. old.; Hajdú Zoltán (2005): A történeti földrajz kialakulása, irányzatai, a magyar történeti földrajz fejlődése. In: Beluszky Pál (szerk.): Magyarország történeti földrajza I. Dialóg Campus Kiadó. Budapest–Pécs. 25–39. old.; Győri Róbert (2002): A magyar történeti földrajz a két világháború között. Földrajzi Közlemények. 2002/1–4. szám. 79–92. old.; u. ő. (2005): Mendöl Tibor és a magyar történeti földrajz. Földrajzi Közlemények 2005/1–2. szám. 103–116. old.

² Fodor Ferenc (2006): i. m. 359. old.

³ Cholnoky Jenő (s. d.): Hazánk és népünk egy ezredéven át, A magyarság hajdan és most. Somló Béla Könyvkiadó. Budapest. E művel kapcsolatban fontosnak véljük megjegyezni, hogy Fodor Ferenc fentebb már idézett tudománytörténeti alapművében mindössze azzal a megállapítással intézte el értékelését, hogy „...*szintén tartalmaz történelmi közigazgatási anyagot...*” Fodor F. (2006): id. m. 357. old. Jelen írásunkban már csak terjedelmi korlátok miatt sincs lehetőségünk Cholnoky itt említett művének feldolgozására és értékelésére, arra azonban felhívjuk az olvasó figyelmét; Cholnoky kötete leginkább a történelmi és a geográfiai megközelítés együttes, egy időben történő alkalmazása miatt lehet úttörő a magyar tudománytörténetben.

geográfiaja tulajdonképpen a történeti és politikai folyamatok értelmezésére irányuló geográfiát jelentett, amelyből az európai kultúrkör szellemi fejlődési tendenciái miatt a politikai folyamatok és események értelmezése kapott egyre nagyobb hangsúlyt.⁴ Ám ez nem jelentette, nyilván nem is jelenthette a történelmi események vizsgálatának tagadását, figyelmen kívül helyezését. Sőt, azt kell mondanunk, hogy az ebből a Ratzel-féle antropogeográfiából kinövő politikai földrajz és geopolitika mindig is megtartotta – hiszen már pusztán szakmai okokból is meg kellett tartania – történelmi érdeklődését, történelmi megközelítését.⁵ És ezzel a kronologikus szemléletmód állandó elemévé vált az emberre – mint földrajzi faktorra – irányuló geográfiai kutatásoknak. A politikai földrajz és a geopolitika térhódítása mellett azonban fokozatosan kialakult a kimondottan az egyes történelmi korokra jellemző tájképek rekonstruálására fókuszáló történeti földrajz is, amely a századfordulón még kevésbé tartotta szem előtt a történelmi folyamatok geográfiai hátterének bemutatását. A századforduló történeti földrajzában már benne rejtett mai szemléletmódjának csírája: az egykori táj jellemzőinek bemutatása,⁶ ami tulajdonképpen természetföldrajzi alapú, a múlt egyes időszakaira jellemző tájrajzot jelentett. Ez a közelítés uralkodott a két világháború közötti évtizedekben is, amikor egyértelműen megfogalmazódott, hogy a történeti földrajz esetében: „...*Nem a történelmi magyarázat a cél, hanem a tájmagyarázat a jelen és a múlt felől szemlélve...*”⁷

A fentiek ellenére sem volt egyértelmű, hogy a történeti földrajz a geográfia vagy inkább a történelmi területéhez tartozik-e. *Teleki Pál* jelentős földrajzelméleti művében azon a véleményen volt, hogy inkább földrajztudományról van szó, mert – francia szakirodalmi példák alapján – igazolva látta: a történeti földrajzi művekben egyre hangsúlyosabb a tájrajz.⁸ A kérdésben kissé árnyaltabban fogalmazva foglalt állást a kor jelentős elméleti geográfusa, *Alfred Hettner*, aki a történeti földrajzot nem tekintette egyértelműen a geográfia részének. Alapművében nem a geográfia részterületei között szólt arról, hanem külön, rövid fejezetet szentelt annak, mint a geográfia és a történetírás közös területének.⁹ Az ő felfogásában – az általános közvélekedés tendenciáit figyelembe véve – a történeti földrajz

⁴ Ratzel Frigyes (Friedrich) (1887): *A Föld és az ember, Anthro-po-geographia vagy a földrajz történeti alkalmazásának alapvonalai*. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest.

⁵ Schmidt, Max Georg - Haack, Hermann (1929): *Geopolitischer Typen-Atlas zur Einführung in die Grundbegriffe der Geopolitik*. Justus Perthes in Gotha.; Fochler-Hauke, Gustav (szerk.) (1959): *Allgemeine Geographie*. Fischer Bücherei KG. Frankfurt am Main. 130–134. old., 278–281. old.; Rónai András (2009): *Fejezetek a politikai földrajzból [Második kiadás]*. Kráter Műhely Egyesület. Pomáz. 94–124. old.; Hennig, Richard-Körholz, Leo (1933): *Einführung in die Geopolitik*. B. G. Teubner in Leipzig und Berlin.; Maull, Otto (1936): *Das Wesen der Geopolitik*. B. G. Teubner in Leipzig und Berlin.; Fairgrieve, James (1925): *Geographie und Weltmacht, Eine Einführung in die Geopolitik*. Kurt Vowinckel Verlag. Berlin Grunewald.; Haushofer, Karl (1928): *Grundlagen, Wesen und Ziele der Geopolitik*. In. u. ö. –Obst, Erich-Lautensach, Hermann-Maull, Otto: *Bausteine zur Geopolitik*. Kurt Vowinckel Verlag. Berlin-Grunewald. 29–48. old.; Tiesfen, Ernst (1927): *Die Eingrenzung der Geographie*. Petermanns Geographische Mitteilungen. 1927/1–2. szám. 1–9. old.; Mező Ferenc (1998): *A geopolitika kialakulása és korai válsága*. Debreceni Szemle. 1998/2. szám. 193–221. old.

⁶ Günther, Siegmund (1912): *Historische Geographie und Geschichte der Erdkunde*. Petermanns Geographische Mitteilungen. 1912. Novemberheft. 245–247. old.

⁷ Hassinger, Hugo (1931): *Geographische Grundlagen der Geschichte*. Herder & Co. G.m.b.H. Verlagsbuchhandlung. Freiburg im Breisgau. 6. old.

⁸ Teleki Pál (1996): *A földrajzi gondolat története [Második kiadás]*. Kossuth Könyvkiadó. Budapest. 137–138. old.

⁹ Hettner, Alfred (1927): *Die Geographie, Ihre Geschichte, ihr Wesen und ihre Methoden*. Ferdinand Hirt, Breslau. 150–151. old.

az elmúlt korok földrajzi vizsgálatát jelenti, ami nem nélkülözheti az összefoglaló, oknyomozó geográfiai tájrajzok fontosságát. Jóllehet – teszi hozzá Hettner – a túlzottan topografikus, leíró jellegű munkák saját korában még uralták a történeti földrajzot. Hettner azonban e rövid könyvfejezetben nem állt meg e ponton. Igazodva geográfiaelméleti szintézise többi részéhez, módszertani tényekre alapozva fogalmazta meg a történeti földrajz határtudomány jellegét hangsúlyozó véleményét. Ennek lényege az volt, hogy szemléletmódja alapján a történeti földrajz geográfiai jellegű, és mivel „...*az emberrel van tennivalója*...”¹⁰, antropogeográfiai diszciplína. Ám kutatómódszertani szempontból – mondja Hettner – már inkább történettudományi jellegű: hiszen a táj valamikori képének meghatározása, amennyiben annak tényezői eltérnek a jelenlegitől, a történeti források és metódusok alapján történik. Így a Hettner felfogása szerinti történeti földrajz – véleményünk szerint – részben történetírói eljárásokkal dolgozó geográfiává válik, amelyet bátran tekinthetünk történelmi antropogeográfiának is.

Hazánkban a történeti földrajz fejlődésének első időszakát nem jellemezte ez a markáns, kettős szempontú megközelítés. Ennek oka talán abban rejlik, hogy a mai értelemben vett első történeti földrajzi művek szinte egy időben jelentek meg geográfiánk megszületésével, és szemléletmódjuk már ekkor inkább földrajzi volt. Ennek bizonyítására – elismerve a témakör mélyebb kidolgozásához szükséges tudománytörténeti kutatások hiányát – egyetlen tényről emléztetünk. Nevezetesen azt, hogy első földrajzi doktori értekezéseink egyike – *Marczali Henrik* tollából – történeti földrajzi témában született, s keletkezése után nem sokkal a kor magyar szakfolyóiratában, a *Földrajzi Közleményekben* nyomtatásban is megjelent.¹¹ Ebben Marczali kora antropogeográfiai iskolájának szemléletmódját követve sajátos rendszerezést adott: a kor tudományos színvonalán felvázolta a magyar történelem földrajzi ívét.

A magyar történeti földrajz első időszakának szemléletmódjára nagyon jellemzőnek véljük *Cholnoky Jenő* állásfoglalását, aki a fent idézett, a korban meghatározó német iskola nézetrendszerével szemben, közelíteni igyekezett egymáshoz a történetírást és a geográfiát. A *Földrajzi Közleményekben* a múlt század harmincas éveiben megjelent írásában amellet szálalt síkra, hogy földrajz és történelem egymástól nem választható el, sőt egyenesen két, egymásra utalt tudományterületről van szó, mert: „...*Azt mondják, hogy a történelem az élet tanítómestere. Véleményem szerint a földrajz méginkább az, mert nem a múlt eseményeivel, hanem a jelen állapotok helyes megismertetésével tanítja az embert az életre. De legszebb tanítómester lesz az a történelem és az a földrajz, amely együttesen, közös munkával igyekszik földeríteni a kettő között levő szigorú, eltérhetetlen és kikerülhetetlen kapcsolatot*...”¹²

¹⁰ Hettner, Alfred (1927): i. m. 151. old.

¹¹ Morgenstern (Marczali) Henrik (1874): A földrajzi viszonyok befolyása Magyarország történetére. *Földrajzi Közlemények* 1874. évi kötet. 319–367. old. A jelentős történetírói munkásságáról ismert *Marczali Henrik*ről (1856–1940) ma már kevésbé köztudott, hogy eredetileg történelem-földrajz szakos tanári oklevelet szerzett. Geográfiai tanulmányait részben *Hunfalvy János* professzornál végezte, és tudományos pályájának elején földrajzi, sőt természetföldrajzi kérdésekkel is foglalkozott. Fiatal középiskolai tanárként geográfiát is tanított, és közeli kapcsolatba került *Vámbéry Ármin*nal. Memoárjában maga emlékezett meg – több geográfiai sikere mellett arról: „...*Egyáltalában, akkor igen sokat foglalkoztam földrajzzal, egyrészt tudományos érdeklődésből, másrészt az iskolai feldolgozás szempontjából. Különösen Peschel munkáinak köszönhetek sokat. Az iskolában ki kellett válogatnom azt, mi lényeges, és kiküszöbölnöm mindent, ami üres, nyomot nem hagy, és terheli az emlékezetet. Talán szabad mondanom, hogy ebben úttörő voltam. Különös súlyt helyeztem a térképoltasásra*...” *Marczali Henrik* (2000): *Emlékeim. Múlt és Jövő* Kiadó. Budapest. 64. old.

¹² Cholnoky Jenő (1935): *Földrajz és történelem. Földrajzi Közlemények*. 1935/4–6. szám. 62. old.

Geográfusi körökben már ekkor kikristályosodott a történeti földrajznak¹³ az a felfogása, amely napjainkra is jellemző, nevezetesen, hogy tudományterületünk legfőbb feladata „...a földrajzi környezet (valamely szintű regionális egység) múltbéli állapotának komplex földrajzi feltárása és értékelése...”¹⁴ Bulla Béla már a múlt század harmincas éveinek végén – bizonyos fókig igazodva *Cholnoky Jenő* idézett nézetéhez – hasonló felfogást képviselt a magyar történeti földrajz fejlődési tendenciáit feldolgozó tanulmányában.¹⁵ Ebben egyfelől a történeti földrajzot a „...múlt korok tájrajzának...”¹⁶ tekinti, másfelől olyan történelmi módszerekkel is dolgozó – a mai fogalmaink szerinti – geográfiának, amely leíró jellege mellett is ember és táj szimbiózisát hivatott bemutatni a különböző történelmi korokban.

A magyar történeti földrajz e fentebb ismertetett néhány pozitív szemléletbeli fejlődési tendenciája ellenére is viszonylag töredékes szakirodalmi termést produkált: ez érezhető Bulla Béla előbb említett tanulmányában éppen úgy, mint a tanulmányunk elején már idézett Fodor-féle értékelésen is. Pontosabban fogalmazva, – véleményünk szerint – ebben a háromnegyed évszázadban jelentős kutatási eredmények születtek ahhoz, fontos lépések történtek afelé, hogy elkészüljenek az első, egyes tájakat bemutató történeti földrajzi művek, szintézisek. Ám ezek elmaradtak: a nagy munka torzóban maradt. A második világháború kataklizmája, majd az azt követő cezúra mintegy négy évtizedre megszakította történeti földrajzunk szerves tudománytörténeti fejlődését. A magyar geográfia történetében elfogadott tény, hogy 1945 után a szomszédos országok politikai érzékenysége tekintettel hosszú időn át szüneteltek hazánkban a történeti földrajzi kutatások. A korszakhatárt nem 1945, hanem a Magyarországon 1948-ban bekövetkezett politikai rendszerváltás, a kommunista hatalomátvétel jelentette.¹⁷ Magunk azon a véleményen vagyunk, hogy e megállapításokat – elismerve azok valóságtartalmát – némileg árnyalnunk kell, mert a kor eseményeiből eredően felmerül egy olyan tény, amely alapján nemcsak a fent említett politikai fordulat jelenthetett cezúrát a magyar geográfiában és azon belül történeti földrajzunkban.

A magyar geográfia berkeiben a múlt század negyvenes éveinek második felében lezajlott folyamatokat a már többször említett Fodor Ferenc pusztán politikai eseményeknek tartotta.¹⁸ Ám e politikai események nem kizárólag a geográfia háttérbeszorítása, valamint

¹³ A mai magyar tudományos életben a történeti földrajznak a vele foglalkozó tudományterületeknek megfelelő, egymástól élesen különböző fogalmi értelmezéseit ismerjük. Történeti földrajzzal – segédtudományként – foglalkozik a történetírás is, amely – véleményünk szerint – elsősorban *történeti topográfiát* jelent. E mellett az elmúlt évtizedben egyre nagyobb teret hódít az úgynevezett *történeti ökológia* is. Terjedelmi okok miatt írásunkban nem áll módunkban ezek mélyebb értelmezése, értékelése, ezért csak a geográfusok által művelt történeti földrajzzal foglalkozunk.

¹⁴ Frisnyák Sándor (2002): i. m. 18. old.

¹⁵ Bulla Béla (1938): Hazai történeti földrajzunk múltja, jelene és feladatai. In. Kumorovitz L. Bernát-Szilágyi Loránd (szerk.): Emlékkönyv Szentpétery Imre születése hatvanadik évfordulójának ünnepére. Dunántúl Pécsi Egyetem Könyvkiadó- és Nyomda R.-T. Pécs. 73–106. old.

¹⁶ Bulla Béla (1938): i. m. 81. old.

¹⁷ Frisnyák Sándor (2002): i. m. 13. old.; Hajdú Zoltán (2005): i. m. 37. old.

¹⁸ Fodor Ferenc magyar geográfiatörténeti műve gyakorlatilag Teleki Pál haláláig mutatja be hazai földrajzunk történetét. A Fodor életművét és az itt említett monográfiájának keletkezéstörténetét feldolgozó Hajdú Zoltántól tudjuk [Hajdú Zoltán (2006): Fodor Ferenc, a geográfus. In. Fodor Ferenc: i. m. XXXVII–XXXVIII. old.], hogy a mű kézírata 1949. és 1951. között készült. Ekkor ugyan még nem lehetett meg a kellő történelmi távlat a világháború utáni események, tudománytörténeti folyamatok értékeléséhez, mint ahogyan ehhez Fodor hozzá sem fogott, de jól érzékelte az erős politikai hatásokat, amikor a fent említett időszakot az alábbi rövid, mondhatnánk sommás megállapítással jellemezte: „...Ami 1944 óta történt, az már nem tudománytörténet, az már politika és tudományunk derékba törése, majd elhanyagolása. Erről ma még nem szólhat a tudománytörténet, de egykor kétségtelenül szólnia kell és szólni fog...” Fodor Ferenc (2006): i. m. 285. old.

fontos intézménye, a Magyar Földrajzi Társaság működésének felfüggesztése miatt jártak katasztrofális következményekkel. Még ennél is súlyosabbak voltak a magyar geográfiát ebben a közel évtizednyi időben érintő – részben a politikától függő, részben pedig attól független – személyi veszteségek. Ezek egy része a háborús eseményekkel és a holokausztal kapcsolatos halálozást jelentett, és ugyanilyen katasztrofális következményekkel járt néhány, korábban méltán népszerű magyar geográfus bebörtönzése is. S arról sem feledkezhetünk meg, hogy neves geográfusok hunytak el ezekben az években természetes halállal, és voltak már ekkor hallgatásra kényszerítettek is. E tragikus személyi veszteségek, amelyek előjele talán *Teleki Pál* halála (1941) volt, és amelyek *Cholnoky Jenő*-ével (1950) fejeződhetnek be, bizonyítják mindennél jobban, hogy a magyarországi rendszerváltás cezúrája – legalábbis a geográfiában – nem egyetlen történelmi pillanat (1948) műve, hanem egy elhúzódó történelmi folyamat végső pontja. Nem tudunk arról, hogy a kortárs *Haltenberger Mihály*on kívül valaki összefoglalta volna a magyar földrajzot és földrajztudományt ekkoriban ért személyi veszteségeket, főleg azok hatását. (Csak zárójelben jegyezzük meg, hogy magyar geográfiatörténetünk régi adóssága e kérdés feldolgozása, amely ma már ideológiai, politikai akadályok nélkül elvégezhető.) E feltárás hiányában csak megemlíjtük a neves halottaink *Haltenberger Mihály* tollából származó listáját: *Milleker Rezső, Hantos Gyula, Littke Aurél, Hézser Aurél, Strömpl Gábor, Steiner Lajos, Glaser Lajos, Halász Gyula, Horváth Károly, Erődi Kálmán*.¹⁹ A magyar történeti földrajz későbbi fejlődését minden bizonnyal *Glaser Lajos, Teleki Pál* egykori munkatársának és a két világháború közötti évtizedek magyar történeti földrajza nagy reménységének halála befolyásolhatta. Ugyanilyen fontosnak érezzük *Milleker Rezső, Littke Aurél*, valamint *Hézser Aurél* személyében a magyar történeti földrajztól elválaszthatatlan hazai antropogeográfia veszteségét: e szakterület három tudósa munkáiban érintett történeti (-földrajzi) kérdéseket is. Ha közvetlenül nem is, de közvetetten nyilván érintette történeti földrajzunkat két, a földrajzi ismeretterjesztés terén, valamint a magyar geográfia népszerűsítésében elvülhetetlen érdemeket szerzett szakember – *Halász Gyula* és *Temesy Győző* – sorsa. *Halász Gyula*, minden idők legnagyobb magyar földrajzi szak- és műfordítója, a magyar földrajzi utazástörténet – mint szakterület – egyik úttörője, 1947-ben hunyt el. Életpályájára jellemző, hogy halálakor személyében a magyar nyelveművelő mozgalom egyik meghatározó tagját is búcsúztatták.²⁰ Mű- és szakfordításaival (mintegy negyven útleírást ültetett át magyar nyelvre), a világjáró magyarok adatainak összegyűjtésével, majd olvasmányos stílusban történt publikálásával nagyon sokat tett a magyar földrajz népszerűsítéséért.²¹ *Temesy* (eredeti nevén *Hermann*) *Győző* már a meghurcolt magyar geográfusok egyik példája. A tudományos életben kevesebb sikert aratott, mint a tudományos népszerűsítésben, jóllehet az előbbi terén jelentek meg fontos – a Temes-vidékre vonatkozó – történeti földrajzi művei is. Elsősorban könyv- és folyóirat-szerkesztői munkája, valamint tudományos népszerűsítő életpályája érdemel figyelmet; ez utóbbival tett nagy szolgálatokat a magyar geográfiának. Ehhez kapcsolódhatott az országos cserkészmozgalomban vállalt szerepe is. A második

¹⁹ Haltenberger Mihály (1948): In memoriam. Földrajzi Közlemények. 1948/1. szám. 1–11. old.

²⁰ Haltenberger Mihály (1948): i. m. 9–10. old.; Kovalovszky Miklós (1947): Halász Gyula (1881–1947). Magyarosan. 1947/2. szám. 33–34. old.; Balázs Dénes (szerk.) (1993): Magyar utazók lexikona. Panoráma. Budapest. 147. old.; Fodor Ferenc (2006): i. m. 595–597. old.

²¹ Halász Gyula (1936): Öt világgrész magyar vándorai. Grill Károly Könyvkiadóvállalata. Budapest.; u. ö. (s. d.): Világjáró magyarok. Aquincum Kiadó. Budapest.

világháború után bíróság elé állították, bebörtönözték, ahonnan testileg-lelkileg megtört emberként szabadult.²²

E fenti, nagyon is szűkös számbavétellel azt szeretnénk hangsúlyozni, hogy a magyar geográfiában a második világháborút követően – a magyar társadalom szellemi életének egyéb területeihez hasonlóan – bekövetkezett baloldali fordulat nem pusztán a politika közvetlen beavatkozásából eredt, hanem a magyar földrajzi közéletet ért jelentősnek tűnő személyi veszteségekből is. Úgy véljük, amikor történeti földrajzunk históriájában arról olvashatunk, hogy fejlődésének következő időszakában – az ötvenes éveket jellemző szinte teljes szilenciумot követően – fokozatosan új iskola alakul ki, akkor ebben benne rejlik a korábbi szakembergárda eltűnése is.²³ Ez utóbbi pedig nyilván érezteti hatását egész mai társadalom (politikai)- és történeti földrajzunkban: ezek fejlődéstörténetében a negyvenes évek második felében olyan cezúra volt, majd ezt oly hosszú, a hallgatás jegyében telt időszak követte, hogy néhány területen nemcsak folytatni kellett az elődök munkáját, hanem újra is kellett kezdeni. Ám a múlt század ötvenes-hatvanas éveinek magyar kultúr- és tudománypolitikája – elsősorban ideológiai okokból – nem kedvezett ennek az újrakezdésnek, történeti földrajzunknak, amelyet így, a több évtizedes kiesés miatt, ha nem is teljesen az alapoktól, de újra kellett építeni. Néhány, feltétlenül elismerésre méltó, azonban mégis csak szórványos kezdeményezést követően úgy alakult, hogy a magyar geográfián belüli meghatározó műhely *Frisnyák Sándor* professzor vezetésével jött létre.²⁴ Rövid széljegyzetünknek nem lehet feladata ennek a jelentős földrajzi műhelynek tudományos értékelése, az ehhez vezető első lépéseket az utóbbi években – elsősorban *Frisnyák Sándor* személyére fókuszálva²⁵ – már többen megtették. Így megelégszünk azzal, hogy az általunk hivatalosnak tekintett geográfiai felfogást idézzük, amely szerint: „...Az 1970-es évektől kezdve *Frisnyák Sándor* valóságos történeti földrajzi iskolát teremtett Nyíregyházán. Az 1990-ben megjelent Magyarország történeti földrajza már a címlapján is »forradalmat csinált«, hiszen visszatért a magyar földrajztudomány két világháború közötti alapproblémájához, illetve annak sajátos térképi ábrázolásához, a történelmi és a trianoni Magyarország »bennfoglalt« struktúrájához. *Frisnyák Sándor* szellemiségében nem követte a két világháború közötti elődöket, hangvétele kiegyensúlyozott, a legkényesebb kérdések elemezésekor is távol áll tőle minden szélsőségesség...”²⁶ Ez a láthatóan teljesen megújult magyar történeti földrajz – egyéb tudományos eredményei mellett – az elmúlt két és fél évtizedben

²² Balázs Dénes (szerk.) (1993): 383. old.; Fodor Ferenc (2006): i. m. 771–772. old. Itt jegyezzük meg, hogy Temesyt – miután végigharcolta az első világháborút – a tanács hatalomban való részvételéért a húszas évek elején is meghurcolták, de már 1926-ban vitézi címet kapott. Tudomásunk szerint fordultatos élete és sajátos életműve még feldolgozásra vár.

²³ Hajdú Zoltán (2005): i. m. 37–38. old.; Frisnyák Sándor (2002): i. m. 13–15. old.

²⁴ Hajdú Zoltán (2005): i. m. uo.

²⁵ Boros László–Viga Gyula (szerk.) (2004): *Frisnyák Sándor munkássága*. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi Igazgatóság. Miskolc.; Kókai Sándor (2004): *Frisnyák Sándor élete, tudományos pályája*. In: Hanusz Árpád (szerk.): *Földrajzi környezet – történeti folyamatok*, Tanulmánykötet Dr. Frisnyák Sándor 70. születésnapja tiszteletére. Nyíregyházi Főiskola Természettudományi Főiskolai Kar Földrajz Tanszéke. Nyíregyháza. 11–26. old.

²⁶ Hajdú Zoltán (2005): i. m. uo.

jelentős művekkel gyarapodott.²⁷ Mindez azt jelenti, hogy korunk magyar földrajztudománya egyre nagyobb figyelemmel fordul a történeti kérdések felé, és megtette első lépéseit ahhoz, hogy elvégezze a magyar nép történelmének teljes körű földrajzi feldolgozását. Ezek az új kutatási eredmények serkentőleg hatnak más tudományokra, más tudományterületekre is, aminek egyik fontos kísérőjelensége, hogy például a történetírás és egyéb társadalomtudományok néhány modern hazai művében eléggé hangsúlyos a geográfiai elem.²⁸ *Kókai Sándor* most megjelent Bánság-monográfiája e fejlődési folyamat lényeges eleme, egyre hangsúlyosabb történeti földrajzunk fontos alkotása.

A Bánság monográfiája

Az elmúlt húsz évben új életre kelt hazai történeti földrajz jelentős eredményének tartjuk, hogy behatóan foglalkozott a Kárpát-medence egyes tájaival és így a Bánsággal is. Az utóbbi években tartott, a témával foglalkozó tudományos konferenciák, valamint az azokon elhangzott előadások szerkesztett változatait tartalmazó kiadványok²⁹ azt bizonyítják, hogy jelentősen gyarapodtak ismereteink a történelmi régiókkal kapcsolatban, jóllehet teljes történeti földrajzi képük megalkotására még várunk kell. Az azonban már most látható – amit új Bánság-monográfiánk is jól mutat –, hogy a régió földrajzi fejlődéstörténetének részletes kutatása előbb-utóbb a teljes történeti földrajzi kép megalkotásához vezet: ennek első jelentős lépése *Kókai Sándor* most megjelent monográfiája.

E mű hiánypótló voltát – a fentiekben elmondottak tükrében –, úgy érezzük, nem szükséges magyarázni, ám annál fontosabbnak véljük egyéb szakmai jellemzőinek méltatását. Ezek sorát azzal kell kezdenünk, hogy a kötet legfőképpen a Bánság térbeli fejlődéstörténetét dolgozza fel, amivel a már több helyen említett *Frisnyák Sándor-féle* hazai történeti

²⁷ E helyen nem lehet feladatunk az elmúlt évtizedek magyar történeti földrajzi szakirodalmának teljes számbavétele, így csak néhány általunk fontosnak vélt kötetet említhetünk meg: Blazovich László (1985): A Körös-Tisza-Maros köz középkori településrendje. Békés- és Csongrád Megye Tanácsa VB Művelődési Osztálya. Békéscsaba-Szeged.; Beluszky Pál (szerk.) (2005–2008): Magyarország történeti földrajza I-II. Dialóg Campus Kiadó. Budapest-Pécs.; u. ő. (2001): A Nagyalföld történeti földrajza. Dialóg Campus Kiadó. Budapest-Pécs. Frisnyák Sándor (1992): Magyarország történeti földrajza [Második kiadás]. Tankönyvkiadó. Budapest.; u. ő. (2004): A kultúrtáj kialakulása a Kárpát-medencében, Történeti földrajzi tanulmányok. Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke. Nyíregyháza.; u. ő. (2009): Magyarország kultúrgeográfiai korszakai (895–1920), Történeti földrajzi tanulmányok. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete-szerencsi Bocskai István Gimnázium. Nyíregyháza–Szerencs.

²⁸ Mérey Klára, T. (2007): A Dél-Dunántúl földrajza katonaszemmel a 19. század elején. Lomart. Pécs.; Gulyás László (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa, Az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő RT. Pécs.; Rácz Lajos (2008): Magyarország környezettörténete az újkorig. MTA Történettudományi Intézete. Budapest.; Nagy Miklós Mihály (2006): Kis magyar hadelmélet, Hadügy, hadelmélet, földrajz és geopolitika kapcsolata. Zrínyi Kiadó. Budapest.

²⁹ A Bánát történeti földrajzával foglalkozó, illetve azt érintő témájú tudományos konferenciák sorából kettőt emelünk ki. A Nyíregyházán 2006. november 17-én tartott rendezvény a Délvidék kérdéskörét taglalta, az ott elhangzott előadások szerkesztett változatát lásd: Kókai Sándor (szerk.) (2006): A Délvidék történeti földrajza. Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke. Nyíregyháza.; A másik rendezvényre 2009. december 7-én Szegeden, I. Régiótörténeti Kutatások Konferencia, A Bánság mint történeti régió sorsa a török kiűzésétől napjainkig címmel került sor, az előadások szerkesztett változata a Közép-Európai Közlemények 2010. évi 2. számában jelent meg.

földrajz legjobb hagyományait folytatja, s egyben a mai magyar geográfia szemléletmódját követi. A mű legfőbb szemléletbeli értékének tartjuk e vonatkozásokat, amelyek minden bizonnyal túlmutatnak új monográfiánk kérdéskörén. A két világháború közötti magyar ember- (és politikai) földrajz, így a történeti geográfia is a táj és természeti környezet emberre gyakorolt hatásának, illetve e két tényezőcsoport kölcsönhatásának vizsgálatát tartotta legfőbb feladatának. A térbeli viszonyrendszert, valamint annak antropogén vonatkozásait ebből a szempontból vizsgálta.³⁰ Megközelítési módjából egyenesen eredt, hogy a térszerveződés kérdéseire kevés figyelmet fordított. Ez utóbbi a közelmúlt és napjaink geográfiájában – tér és idő kapcsolataként – válik egyre hangsúlyosabbá, mint ahogyan korunk földrajztudományában az antropogén tényezők tekintetében egyre nagyobb fontosságot tulajdonítunk a korábbi időszakokban kevésbé értékelt időtényezőnek. Ez kap hangot a mai magyar földrajztudomány jeles képviselője, *Tóth József* azon megállapításában, amely szerint: „...az emberiség a tér és idő keresztléte feszítve él...”³¹

Nem szeretnénk annak látszatát kelteni, hogy a geográfia úgy külföldön mint hazánkban korunkban fedezi fel magának az idő tényezőjét, pusztán csak azt szeretnénk hangsúlyozni, hogy a földrajzi jelenségek, antropogén hatások időbeli változásainak korábban nem szentelt kellő figyelmet. Ez elsősorban szemléletbeli kérdésre vezethető vissza. *Ratzel* antropogeográfiája történelmi megközelítésű alpmű, és mint ilyen gyakorolt fontos hatást a mai politikai földrajzon túl, egyebek mellett korunk történeti és katonaföldrajzára is. Történeti szemléletmódjától tulajdonképpen – vélhetné a mai ember – nem lenne idegen az antropogén tényezők időbeli változásának vizsgálata, ám mégis az. A századforduló geográfusait táj és ember szimbiózisa érdekelte: leginkább az egyes történelmi események – és kevésbé folyamatok – mögött meghúzódó, determináló földrajzi tényezők. Korunk geográfusát viszont a társadalmi folyamatok földrajzi viszonyrendszere, egyebek mellett a térbeli kapcsolatok s az antropogén jelenségek elterjedése érdekli. Ez már egy másfajta földrajzi gondolkodás, amelynek mintegy egyenesen módszertani következménye az időtényező figyelembevétele. Mindez annak irányába hat, hogy történetírásnak és geográfiának közelítenie kell egymáshoz, ismét a már idézett *Tóth József* szavaival élve: „...*Ami ugyanabban az időben a tér más pontján történik, a térbeli összefüggések következtében nem lehet ugyanaz. Ami ugyanabban a térbeli pontban történik, de eltérő időben, az az időbeni összefüggések érvényesülése okán nem lehet ugyanaz. Következésképpen a geográfus soha nem hagyhatja figyelmen kívül az idő dimenzióját, és csak úgy jó geográfus, ha az időt figyelembe veszi. Nagyon érdekes ennek a másik oldala, amely szerint az idővel foglalkozó történész csak úgy lehet jó történész, ha a térbeli differenciákra is, a tér eltérő térségeinek jellegzetességeire is figyelmet fordít...*”³² Ebből a szakmai gondolkodásmódból ered, hogy napjaink magyar földrajztudományában mind nagyobb teret hódít a történeti földrajz, amely ugyanakkor – mint láttuk – igazodik a geográfia egészének szemléletmódjához. E téren tartjuk fontosnak *Kókai Sándor* a Bánság történeti földrajzáról írott monográfiáját. A jegyzetünk előző oldalain elmondottakból magától értetődik helye a magyar történeti földrajzban, amihez egyetlen újabb szempontot kell fűznünk. Azon a véleményen vagyunk,

³⁰ *Mendöl Tibor* (1932): Táj és ember, Az emberföldrajz áttekintése. Magyar Szemle Társaság. Budapest. 5–6. old.

³¹ *Tóth József* (2009): Meditáció a geográfia fontosságáról, múltjáról, jelenéről és jövőjéről. In: *Frisnyák Sándor–Gál András* (szerk.): A Kárpát-medence környezetgazdálkodása, Az V. Tájélföldrajzi Konferencia előadásai (Szerencs, 2009. április 3–4.). Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete-szerencsi Bocskai István Gimnázium és Közgazdasági Szakközépiskola. Nyíregyháza-Szerencs. 512. old.

³² *Tóth József* (2009): uo.

hogy a már többször említett *Frisnyák Sándor* – saját korában – úttörő vállalkozása, valamint főleg a *Beluszky Pál* nevéhez kötődő szintén hivatkozott két jelentős munka (*A Nagyalföld történeti földrajza, Magyarország történeti földrajza I–II.*) arra utal: történeti geográfiánkban korszakváltást élünk. Az az aprólékos, az egyes nagy-, közép-, valamint kistájak térbeli fejlődését feltáró kutatómunka, amelynek Kókai Sándor is résztvevője, lassan meghozza gyümölcsét. Történeti földrajzunkban a nagy szintézisek kora jött el. E korszakváltás vagy talán már ennek az új tudománytörténeti időszaknak egyik produktuma a Bánság-monográfia, amely az eddigi kutatási eredményeket rendezi egységes földrajzi folyamat képévé. A kötet módszertani erősségének tartjuk, hogy igazodva korunk geográfiájának a térszerkezeti változásokra összpontosító szemléletéhez, mégis sikerült megőrizni valamit a tájkép megragadására törekvő korábbi megközelítés haladó hagyományaiból. Ez utóbbi talán lehetne erősebb vonulata a kötetnek, mert a magyar tudománytörténet folyamataiból eredően e téren komoly hiányaink vannak.

Mint ahogyan elmaradásunk van a 18. század előtti földrajzi képek és viszonyrendszerek ábrázolásában, megjelenítésében is. Ezt egy sajátos tudománytörténeti tényre kell visszavezetnünk: gyakorlatilag a 18. század elejétől kezdve vannak egyértelműen megbízható, a tér és a táj egykori állapotát világosan mutató forrásaink, amelyek zöme térkép. A mai magyar geográfia és történeti földrajz ebből fakadóan kevés figyelmet szentel a korábbi századok kérdéseinek, amelyek tekintetében – módszertanilag – mindig könnyebb a térbeli kapcsolatrendszer, mint a táj egykori, aprólékos képét rekonstruálni. Kókai Sándor műve két évszázadnyi (1718–1918) térfejlődést taglal: a korábbi századokra csak rövid kitekintést tesz. Ennek alapján feltételezzük, pontosabban fogalmazva reméljük, hogy későbbi vizsgálódásai éppen e korábbi időszakokra vonatkoznak majd.

Zárásul megismételve a jegyzetünk elején tett megállapításunkat, amely szerint esetünkben példászerű szakmunkát tartunk a kezünkben, a következőre hívjuk fel a figyelmet. Más recenzensek nyilván ki fogják emelni a kötet olyan értékeit, mint a gondos szerkesztés, az alapos bibliográfiai jegyzék, a monografikus mélység, a néhol mesterien válogatott és gondozott ábrák, táblázatok. Ám ne feledjük, hogy mindezek közel másfél évszázados tudománytörténeti folyamat eredményét tükrözik, amelyek nélkül nem értelmezhető teljes mélységében új Bánság-kötetünk. Ehhez szeretnénk volna hozzájárulni fenti sorainkkal, amelyekkel egyben szeretnénk felhívni Kókai Sándor új művére geográfusok, történészek és regionalisták figyelmét.

Nagy Miklós Mihály

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Balázs Dénes (szerk.) (1993): Magyar utazók lexikona. Panoráma. Budapest.
- Beluszky Pál (2001): A Nagyalföld történeti földrajza. Dialóg Campus Kiadó. Budapest–Pécs.
- Beluszky Pál (szerk.) (2005–2008): Magyarország történeti földrajza I–II. Dialóg Campus Kiadó. Budapest–Pécs.
- Blazovich László (1985): A Körös–Tisza–Maros köz középkori településrendje. Békés és Csongrád Megye Tanácsa VB Művelődési Osztálya. Békéscsaba–Szeged.
- Boros László-Viga Gyula (szerk.) (2004): Frisnyák Sándor munkássága. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi Igazgatóság. Miskolc.
- Bulla Béla (1938): Hazai történeti földrajzunk multja, jelene és feladatai. In: Kumorovitz L. Bernát-Szilágyi Loránd (szerk.): Emlékkönyv Szentpétery Imre születése hatvanadik évfordulójának ünnepére. Dunántúl Pécsi Egyetem Könyvkiadó- és Nyomda R.-T. Pécs. 73–106. old.
- Cholnoky Jenő (1935): Földrajz és történelem. Földrajzi Közlemények. 1935/4–6. szám. 57–62. old.
- Cholnoky Jenő (s. d.): Hazánk és népünk egy ezredéven át, A magyarság hajdan és most. Somló Béla Könyvkiadó. Budapest.

- Fairgrieve, James (1925): *Geographie und Weltmacht, Eine Einführung in die Geopolitik*. Kurt Vowinckel Verlag. Berlin Grunewald.
- Fochler-Hauke, Gustav (szerk.) (1959): *Allgemeine Geographie*. Fischer Bücherei KG. Frankfurt am Main.
- Fodor Ferenc (2006): *A magyar földrajztudomány története*. Magyar Tudományos Akadémia Földrajztudományi Kutatóintézet. Budapest.
- Frisnyák Sándor (1992): *Magyarország történeti földrajza [Második kiadás]*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Frisnyák Sándor (2002): *A történeti földrajz alapjai*. In: Tóth József (szerk.): *Általános társadalomföldrajz II. Dialóg Campus Kiadó. Budapest–Pécs*. 9–20. old.
- Frisnyák Sándor (2004): *A kultúrtáj kialakulása a Kárpát-medencében, Történeti földrajzi tanulmányok*. Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke. Nyíregyháza.
- Frisnyák Sándor (2009): *Magyarország kultúrgeográfiai korszakai (895-1920), Történeti földrajzi tanulmányok*. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete-szerencsi Bocskai István Gimnázium. Nyíregyháza–Szerencs.
- Gulyás László (2005): *Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa, Az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig*. Hazai Térségfejlesztő RT. Pécs.
- Günther, Siegmund (1912): *Historische Geographie und Geschichte der Erdkunde*. Petermanns Geographische Mitteilungen. 1912. Novemberheft. 245–247. old.
- Győri Róbert (2002): *A magyar történeti földrajz a két világháború között*. Földrajzi Közlemények. 2002/1–4. szám. 79–92. old.
- Győri Róbert (2005): *Mendöl Tibor és a magyar történeti földrajz*. Földrajzi Közlemények 2005/1–2. szám. 103–116. old.
- Hajdú Zoltán (2005): *A történeti földrajz kialakulása, irányzatai, a magyar történeti földrajz fejlődése*. In: Beluszky Pál (szerk.): *Magyarország történeti földrajza I. Dialóg Campus Kiadó. Budapest–Pécs*. 25–39. old.
- Halász Gyula (1936): *Öt világrész magyar vándorai*. Grill Károly Könyvkiadóvállalata. Budapest.
- Halász Gyula (s. d.): *Világjáró magyarok*. Aquincum kiadás. Budapest.
- Haltenberger Mihály (1948): *In memoriam*. Földrajzi Közlemények. 1948/1. szám. 1–11. old.
- Hassinger, Hugo (1931): *Geographische Grundlagen der Geschichte*. Herder & Co. G.m.b.H. Verlagsbuchhandlung. Freiburg im Breisgau.
- Haushofer, Karl (1928): *Grundlagen, Wesen und Ziele der Geopolitik*. In: Haushofer, Karl–Obst, Erich–Lautensach, Hermann–Mauß, Otto: *Bausteine zur Geopolitik*. Kurt Vowinckel Verlag. Berlin–Grunewald. 29–48. old.
- Hennig, Richar–Körholz, Leo (1933): *Einführung in die Geopolitik*. B. G. Teubner. Leipzig und Berlin.
- Hettner, Alfred (1927): *Die Geographie, Ihre Geschichte, ihr Wesen und ihre Methoden*. Ferdinand Hirt, Breslau.
- Kókai Sándor (2004): *Frisnyák Sándor élete, tudományos pályája*. In: Hanusz Árpád (szerk.): *Földrajzi környezet – történeti folyamatok, Tanulmánykötet Dr. Frisnyák Sándor 70. születésnapja tiszteletére*. Nyíregyházi Főiskola Természettudományi Főiskolai Kar Földrajz Tanszéke. Nyíregyháza. 11–26. old.
- Kókai Sándor (szerk.) (2006): *A Délvidék történeti földrajza*. A Nyíregyházán 2006. november 17-én megtartott tudományos konferencia előadásai. Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke. Nyíregyháza.
- Kókai Sándor (2010): *A Bánság történeti földrajza (1718-1918), A Bánság helye és szerepe a Kárpát-medence földrajzi munkamegosztásában*. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete, Nyíregyháza.
- Kovalovszky Miklós (1947): *Halász Gyula (1881-1947)*. Magyarosán. 1947/2. szám. 33–34. old.
- Marczali Henrik (2000): *Emlékeim*. Múlt és Jövő Kiadó. Budapest.
- Mauß, Otto (1936): *Das Wesen der Geopolitik*. B. G. Teubner in Leipzig und Berlin.
- Mendöl Tibor (1932): *Táj és ember, Az emberföldrajz áttekintése*. Magyar Szemle Társaság. Budapest.
- Mérei Klára, T. (2007): *A Dél-Dunántúl földrajza katonaszemmel a 19. század elején*. Lomart. Pécs.

- Mező Ferenc (1998): A geopolitika kialakulása és korai válsága. Debreceni Szemle. 1998/2. szám. 193–221. old.
- Morgenstern (Marczali) Henrik (1874): A földrajzi viszonyok befolyása Magyarország történetére. Földrajzi Közlemények 1874. évi kötet. 319–367. old.
- Nagy Miklós Mihály (2006): Kis magyar hadelmélet, Hadügy, hadelmélet, földrajz és geopolitika kapcsolata. Zrínyi Kiadó. Budapest.
- Rácz Lajos (2008): Magyarország környezettörténete az újkorig. MTA Történettudományi Intézete. Budapest.
- Ratzel Frigyes (Friedrich) (1887): A Föld és az ember, anthropo-geographia vagy a földrajz történeti alkalmazásának alapvonalai. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest.
- Rónai András (2009): Fejezetek a politikai földrajzból [Második kiadás]. Kráter Műhely Egyesület. Pomáz.
- Schmidt, Max Georg - Haack, Hermann (1929): Geopolitischer Typen-Atlas zur Einführung in die Grundbegriffe der Geopolitik. Justus Perthes in Gotha.
- Teleki Pál (1996): A földrajzi gondolat története [Második kiadás]. Kossuth Könyvkiadó. Budapest.
- Tiesfen, Ernst (1927): Die Eingrenzung der Geographie. Petermanns Geographische Mitteilungen. 1927/1–2. szám. 1–9. old.
- Tóth József (2009): Meditáció a geográfia fontosságáról, múltjáról, jelenéről és jövőjéről. In: Frisnyák Sándor–Gál András (szerk.): A Kárpát-medence környezetgazdálkodása, Az V. Tájföldrajzi Konferencia előadásai (Szerencs, 2009. április 3–4.). Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete-szerencsi Bocskai István Gimnázium és Közgazdasági Szakközépiskola. Nyíregyháza-Szerencs. 509–519. old.